

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Elekfi László: Beszédütem, versütem

Kemény Gábor: A nyelvi képek szerepe a tömegtájékoztatásban

Balogh Lajos—Bartók János: Korai magyar beszédfelvételek

Török Gábor: Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez

Péter László: Móra Ferenc stílusához

Ézsás Erzsébet: A Szerb Antal-i ironia stíluseszközei

Fülöp Lajos: Papp István munkássága és az anyanyelvi nevelés ügye

Kálmán Béla: A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában

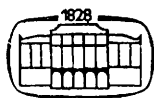
Zilahi Lajos: Tájszavak, szólások Püspökladányból

Pusztai István: A szakszóalkotás határai

Dóra Zoltán: Kiszorulóban levő faipari szakszavaink

Kiss Lajos: Különös földrajzi nevek

Skipecz Sándor: Döfi

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

106. ÉVFOLYAM 1982. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKÓ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Elekfi László</i> : Beszédütem, versütem	129
<i>Kemény Gábor</i> : A nyelvi képek szerepe a tömegtájékoztatásban	138
<i>Balogh Lajos</i> — <i>Bartók János</i> : Korai magyar beszédfelvételek	142
<i>Török Gábor</i> : Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez	155

Íróink nyelve

<i>Péter László</i> : Móra Ferenc stílusához	160
<i>Ézsaiás Erzsébet</i> : A Szerb Antal-i ironia stílus eszközei	175

Nyelv és iskola

<i>Fülöp Lajos</i> : Papp István munkássága és az anyanyelvi nevelés ügye	183
<i>Kálmán Béla</i> : A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában	191

Nyelvjárások, szaknyelvek

<i>Zilahy Lajos</i> : Tájszavak, szólások Püspökladányból	200
<i>Pusztai István</i> : A szakszóalkotás határai	207
<i>Dóra Zoltán</i> : Kiszorulóban levő faipari szakszavaink	216

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Különös földrajzi nevek	219
<i>Szripecz Sándor</i> : Döfi	233

Imre Samu

(1917 1000)

MAGYAR NYELVŐR

106. ÉVFOLYAM * 1982. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Beszédütem, versütem

(A Magyar Tudományos Akadémia verstani munkabizottságában
1981. szeptember 25-én elhangzott előadás alapján)

1. Ha a népköltési gyökerű magyar nemzeti verselésre nézve elfogadjuk azt, hogy a szólamnyomatékos ritmuselven alapszik, a szólamnyomaték pedig a magyar beszédnek is egyik alapjelensége, akkor nemzeti verselésünk alap-egysége, az ütem is nyilván visszavezethető beszédünknek hasonló nagyságrendű ritmikai alapegységére. Ritmus minden biológiai lény cselekvéseiben, tehát az emberi beszédben is van. A kötetlen beszéd, a művészi próza és a vers ritmusa közt az a különbség, hogy a versben metrikai kötöttségek szabályozzák a kisebb egységek nagyságát és rendjét, az írott prózában, szónoki beszédben a nagyobb egységek hullámzásában és elrendezésében vannak szabályosságok, a teljesen kötetlen beszédben pedig a nagy egységek hullámzása még szabadabb, és a kisebb egységekben sem előre kiszámított módon, hanem ötlet-szerűen jelennek meg olykor különféle szabályosságok.

2. Kötetlen beszédünkben a legkülönbébb rendben sorakoztatjuk mondatainkat. Van, aki hosszú, van, aki rövid mondatokban beszél. Van, akinek mondatai nagyjából egyforma hosszúak, és van, aki váltogatja a hosszabb és a rövidebb mondatokat. Írástudó, fegyelmezett beszédű ember szövegében általában könnyebb megállapítani, hol van vége egy teljes mondatnak (azaz mondategységnek), mint egy rendszerint csak szóban megnyilatkozó, az egyszerű parasztihoz közel álló, csevegő típusú ember beszédjében. Mégis minden mondatban vannak kisebb és nagyobb hangsúllyal kezdődő szakaszok. (Még az elmebetegek szeszélyes és eloszló kis hangsúlyú beszédjében is; vö. Bartók János: On Phonetic Features in Schizophrenic Speech. Proceedings of the Speech Symposium Szeged, 1971. Magyarul: A beszéd-szimpozium magyar előadásai. Szerk. Molnár József és Wacha Imre. Bp. 1976. 7—11.) A szünetek és a hangsúlyok által a beszéd-folyamat különféle nagyságrendű szakaszokra tagolódik. E szakaszok bármelyik fajtáját nevezhetjük hangszakasznak (a hangsúlyozástól függetlenül pedig a mondatnak bármekkora összefüggő darabját mondat-szakasznak). Három- vagy négyféle nagyságrendű szakaszt szokás megkülönböztetni.

A beszéd szakaszolásának legnagyobb egységei a légzési szakasz és a hanglejtési szakasz. Két belégzés közé esik egy légzési szakasz; a hanglejtési szakasz egyénileg nagyon különböző lehet: egybeeshet a légzési szakasszal, tágabb értelmezése szerint kivételesen több légzési szakaszt is magában foglalhat, gyakrabban pedig (elsősorban szűkebb értelmezése szerint)

a légzési szakasz állhat több hanglejtési szakaszból. Általában beszédszünetig tart egy lejtési szakasz, tehát a beszédnek egybemondott része. (Ezeknek az olykor kereszteződő nagyobb egységeknek a vizsgálata és a velük kapcsolatos terminológia még igen kezdeti fokon áll; fontos lépés eddig a beszélt szövegek feltárása és hangsúlytípusainak rendezése szempontjából Bartók János kéziratos kandidátusi értekezése: A beszédintonáció eszközei a sárréti nyelvjárásban. Bp. 1971. 19, 23–6, 51–2; a hangsúlyokról különösen: 62–90, a hanglejtési szakaszcsoportról — mint szünet nélkül egybeejtett szakaszcsoportról — és a szakaszolás sajátos problémáiról: 94–122. További lépéseket próbáltunk tenni Wacha Imrével a készülő kiejtési kézikönyv mondatfonetikai előtanulmányában. Az egységesülő terminológia irányába mutat az akadémiai nyelvtannak Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet c. nagy fejezete, mely Deme László munkája, továbbá a Nyelvművelő kézikönyvnek néhány nagyobb cikke, melyet végleges megszövegezése előtt Wacha Imrével is megbeszéltünk.)

Kisebrendű egység a h a n g s ú l y o z á s i s z a k a s z (vagy röviden: hangsúlyszakasz). Hosszabb mondatban egy légzési szakasz több hangsúlyozási szakaszra oszlik, mert a mondatban több nagyobb hangsúlyú (ún. szakaszhangsúlyos) szó is van. (Itt nem csak az ún. mondathangsúly vagy a kiemelő hangsúly számít nagyobb hangsúlynak.) A hosszabb hangsúlyszakaszokat a kisebb hangsúlyok, mellékhangsúlyok b e s z é d ü t e m e k re tagolják. A rövidebb, 4–5 szótagnyi hangsúlyozási szakaszok egyúttal ütemek is. Ütemnek tekinthető minden mondatnak minden olyan szakasza, mely szünetre következik, vagy legalább nyomatékka, ill. hangsúllyal kezdődik.

Az ütem a folyamatos beszéd szakaszolásában a legkisebb rendű alap-egység. Kiejtési kézikönyvünk számára ezt így fogalmaztuk meg: „A beszéd-ütem a magyar beszédnek azon a szinte kényszerítő sajátján alapul, hogy beszéd közben gyakran erős szükségét érezzük annak, hogy nagyjából azonos időegységek után egy-egy hangsúly következze be, egyenletes közökben mintegy ritmikusan, lüktetésszerűen ismétlődjék a nyomaték. Ez azt jelenti, hogy beszéd közben általában három-négy szótagos vagy annál hosszabb szó, szókapcsolat elhangzása után az átlagos természetes beszédben rendszerint egy-egy enyhe, olykor alig-alig észrevehető hangsúly vagy mellékhangsúly következik.” Pl.: *novellát* | olvas; *tűzelő* | utalvány; *proletari* | átús. A második ütem hangsúlyja szándékosan jelöletlen, hiszen sokkal kisebb, mint a szókapcsolatnak (szólámnak) kezdő hangsúlyja. Több szó is alkothat ütemet, ha egytagú hangsúlyos szóra hangsúlytalan rövid szavak következnek: *Ne félj!* | *Ő* volt itt.

Ez még nem jelenti azt, hogy az ütem oszthatatlan egység. Mivel 1-től 5 szótagig terjedhet, már 3 szótagos ütemben is előfordulhat olyan gyenge mellékhangsúly, mely az ütemet két ütemtagra, íze osztja. Utóbbi példánk-nak is előfordulhat ilyen változata: *Ő* volt | itt. 4–5 szótagnyi ütemben gyakori az ütemtagokra oszlás, sőt vannak olyan határesetek, melyekben kettős vagy összetett ütemekről beszélhetünk, mert a két ütemtag akár két ütemnek is tekinthető. Nyelvjárási szövegben fordult elő az *odahaza* szó a második tagján erősebb mellékhangsúllyal, úgyhogy a szünet nélkül ejtett négy szótag kettős ütemnek, akár két szóból álló szókapcsolatnak minősült: *oda* | *haza*. (Elekfi: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Bp. 1962. 30–3.)

A régebben (Brassai óta) és némely fonetikusunk által még napjainkban is használt *szólam* szakszó egyaránt jelölhette a hangsúlyozási szakaszt és az egy nagyságrenddel kisebb beszédütemet, és már csak ezért sem alkalmas a megfelelő akusztikai mondatszakasz pontos jelölésére. Nem kifogásolható

azonban olyan értelemben való használata, melyben nem a fonetikai alapú szakaszolás, hanem az értelmi összetartozás a döntő: tehát a szólam olyan beszédütem (vagy hangsúlyozási szakasz), mely egyúttal a beszéd folyamatban is összetartozó nyelvi egység, szókapcsolat.

Ha az ilyen értelemben vett *szólam* 'értelmi egységet alkotó rövidebb mondatszakasz' fogalmát egybevetjük a beszédütem fogalmával, azt látjuk, hogy a beszédütem egybeeshet egy szólammal, pl. *Hazamennék* (mely mai helyesírásunk szerint egyetlen szó is), de lehet egy szólamnál hosszabb is: „de *nem tudok*”, ahol a *nem tudok* kétségtelenül egy szólam, a megelőző kötőszóhoz azonban valamivel lazábban tartozik, hiszen szólam belsejében nem lehet értelmi hangsúly. Itt rá kell mutatnom arra, hogy a *szólam* szakszót sokkal szűkebb, korlátozottabb értelemben használjuk, mint Brassai, Arany János vagy Horváth János (pl. Horváth: Magyar ritmus, jövevény versidom 10). Végeredményben Kecskés András is majdnem úgy értelmezte a szólam fogalmát 1981 júniusában tartott (verstani) bizottsági ülésünkön, ahogy én használok és ezúttal is javaslom: egyrészt jelentésbeli egység, másrészt időben folyamatos, tehát a szólam folyamatos szószerkezet. Én mégis leszűkíteném ennek a Horváth János szerint is (Magyar ritmus, jövevény versidom 119–20) sokszor fölösleges — és a zenei *szólam*-mal való egybeesése miatt zavaró — szakszónak a használatát. Eszerint szólam belsejébe nem, de ütem belsejébe eshet hangsúly, ha az említett típusú (akár egy, akár két szólamból álló) kettős ütemet is beszédütemnek tekintjük: összetett ütemnek. (Ezzel az értelmezéssel egybevág az, amit Horváth — i. h. — Arany Jánostól idéz, hogy ti. a versütem első tagja nem szükségképpen hangsúlyos, — hiszen a versütem lehet összetett ütem is.) A *de* kötőszóval nem azért kezdődik új ütem, mert előtte vessző van, hanem mert ott ér véget az előző, 4 szótagból álló beszédütem: „Hazamennék |”

A vessző nem szünetjel, sokszor csak értelmi, de nem mondatfonetikai tagolójel. Sem vesszőnél, sem kötőszó előtt nem tartunk értelmes beszédben automatikusan szünetet; a szünet tartásának sokkal bonyolultabb szövegösszefüggésbeli, sőt olykor szubjektív okai lehetnek. A következő (Horváth János elemezte) példában nem okvetlenül szükséges a szünet a *de* kötőszó előtt: Nem tudom, de | azt hiszem, hogy | eljön. A szünet hiányának az egyik — fonetikai — oka az, hogy a *Nem tudom, de* mondatszakasz együtt 4 szótag, márpedig több irányban végzett megfigyelések igazolják azt, hogy beszédünk (s alighanem általában az emberi beszéd) könnyen tagolódik 4–5 szótagnyi szakaszokra. A másik — értelmi — oka pedig talán az, hogy a *Nem tudom* olyan tagadó szerkezet, mely után szinte várjuk az ellentétes kötőszót. A *Nem tudom, de* egyetlen beszédütem, de két szólam. Hasonló a helyzete az *azt hiszem, hogy* mondatszakasznak. Mondatjelentéstani vizsgálatok igazolják, hogy a *hogy* kötőszó éppúgy tartozik a főmondathoz, mint a mellékmondathoz, csupán helyesírásunk szabálya választja el vesszővel a kötőszót a megelőző főmondattól. Az esetek nagyobb részében nem tartunk szünetet a *hogy* előtt. Itt sem. Maga Horváth János azt írja a vizsgált mondat ilyen gondolatszakaszairól (Magyar ritmus, jövevény versidom. 1922. 16): „*Nem tudom, — de azt hiszem, — hogy eljön.*”, hogy ez csak elvont tagolás. Hozzátehetjük: hagyományos nyelvtani tagolás. A korábbi mondattani elemzések ui. rendszerint a mondategységből, a predikatív viszonyt tartalmazó tagmondatból indultak ki, azt nézték, hogyan épül fel az egyszerű mondatokból az összetett mondat. (Példánkban: *Nem tudom; Azt hiszem; Eljön.*) Jelenlegi kutatásaink középpontjában inkább a szöveg egésze, legalább is annak nagyobb részegysége, a mondategész áll,

jobban figyelemmel vagyunk a beszéd egész folyamatára. Ilyen értelemben a *Nem tudom* mondategység ugyan, hiszen alany—állítmány viszonyt tartalmaz, mégis csak része egy nagyobb egésznek: utána *de* kötőszó jelzi, hogy folytatás következik. Ugyanez a szerepe az *azt hiszem* utáni *hogy* kötőszónak: jelzi, hogy a mondategység csak tagmondat, és mint ilyen csak része a nagyobb mondategésznek. A mondategésznek így tekintett tagolódásában tehát a kötőszók inkább az előző tagmondathoz tartoznak, és ha az a tagmondat egy ütem, annak az ütemnek része lehet a következő tagmondatot bevezető kötőszó is.

Tudjuk, hogy a határozott névelőt a múlt század magyar versprozódíája kettős értékűnek tekintette: rövid is, hosszú is lehetett, hiszen a rövid *a* forma alig egy-két századdal korábban egyszerűsödött az *az*-ból, eredetileg mutató névmási értékben. Népköltészetünk prozódíájában ez a névelő ma is kettős értékű, olyan értelemben, hogy hosszú is, rövid is, meg hangsúlyos is, hangsúlytalan is lehet. (Pl. *A csitári | hegyek alatt | régen le|sett a | hó.*) Hangsúlyos helyzetben még őriz valamit egykori mutató névmási értékéből: 'ama bizonyos (csitári hegyek alatt)'. (Gábor Ignác nem vette észre ezt a versben még élő hangsúlytörténeti hagyatékot, hanem a verset a közönséges beszéd értelmi hangsúlyozásával ejtette.)

A mondatkezdő hangsúlyos (vagy legalábbis kissé hangsúlyozható) névelő hozzátartozik a mondat első üteméhez. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy minden határozott névelő ilyen. A hangsúly valami érzelmi telítettséggel jár, ezért népdalban, lírai mondatban, versmondatban számolnunk kell a hangsúlyozható névelővel is. De egészen prózai mondanivalót tartalmazó, logikai típusú mondatban ez a hangsúlyozás nem helyénvaló. „Az *ember | halandó.*” Ez a mondat két olyan ütemből áll, melyek közül az első nem egyszerű ütem, bár ugyanúgy három szótagú, mint a második. Tekinthetjük összetett ütemnek, vagyis olyanak, amely egy hangsúlytalan tagból (íz|ből) és egy hangsúlyos ütemtagból áll. De tekinthetjük a névelőt ütemelőzőnek is. A magyar beszéd|től, mióta kialakult a határozott és a határozatlan névelő, nem idegen az ütemelőző jelensége (csupán a nép|költészet|en alapuló ütemes verseléstől idegen).

Ugyanígy tekinthető az egy szótagú hangsúlytalan kötőszó is mondat elején ütemelőzőnek, és ez sem jelenti azt, hogy minden egytagú kötőszó ütemelőző. Kötőszó is kaphat hangsúlyt, pl. az ellentétet élező *de*, a feltételt nyomatékosító *ha*, mert ezek egyúttal érzelmi töltéssel járhatnak.

Ha a mondatban a szakaszhangsúlyok nagyjából egyformák, a hangsúlyozási szakaszokon belül nem különböztetünk meg ütemeket, hanem azt mondhatjuk, hogy a szakaszok egyúttal ütemek is. Pl. „A | trafik|ba megyek, | gyu|fát veszek.” Ez a mondat ütemelőzőből és két szakaszból áll. Ilyenkor az ütemelőzőt ugyanolyan joggal szakaszelőzőnek is nevezhetjük.

Hasonló szakaszokra oszlik a legtöbb időmértékes metrumú versmondatunk is, de hozzátehetjük, hogy költeményben általában sűrűbben vannak a hangsúlyok, ezért itt gyakoribbak a rövid szakaszok és a szakaszokkal egybeeső ütemek. „Sötét a | vá|ros, | rá|feküdt az | é|j.” Ez a tíz szótagú (vagyis ötös) jambusi sor 3 | 2 | 4 | 1 szótagos hangsúlyszakaszokra s egyben ugyanezekre az ütemekre oszlik. A névelő itt is, mint a közönséges beszéd|ben, az előző hangsúlyos szóhoz tartozik. Ebben a verssort alkotó mondatban tehát két helyen is eltér az ütemhatár (a hangsúlyszakaszok határa) az értelmi szakaszokétól. (Az értelmi szakasz fogalma nem azonos a szólaméval, mert szólamnak csak a

hangsúllyal kezdődő értelmi szakaszt nevezem. Egyébként ha jelző nélkül mondjuk a *szakasz*-t, az az akadémiai nyelvtan terminológiája szerint hangsúlyszakaszt jelent. Ez a szűk értelmű használata azonban nem mindig célszerű; többnyire világosabb és egyértelműbb, ha *hangsúlyszakasz*-nak nevezzük.)

Verscím vagy bármilyen más cím is állhat több (hangsúly)szakaszból. Pl. két szakaszra (s egyúttal két ütemre) oszlik ez: Anyám *tyúkja*. Legalábbis így hangsúlyozzuk, ha ezzel vezetjük be a vers elmondását, hiszen akkor még a jelző is, a jelzett szó is új mondanivalót akar közölni. Ha az egész címre mint ismertre hivatkozunk, akkor a második, a jelzett szó nem kap szakaszhangsúlyt, legfeljebb kisebb ütemhangsúlyt. „A gyerek | elszavalta az | Anyám tyúkját.” Ilyenkor az *Anyám tyúkját* egy hangsúlyszakasz s egyúttal egy esetleg két ütem.

Lássunk bővebb és világosabb példát arra, hogy mikor oszlik egyetlen hangsúlyozási szakasz több ütemre. „Neki is | szüksége van | magára.” A *neki* okvetlen erősebb hangsúlyú szó, az egész mondaton uralkodik. Ilyen értelmű hangsúlyozással az egész mondat egy szakasz. De a *szüksége*, a *magára* is kaphat kisebb hangsúlyt, és a szakasz akkor három ütemre oszlik.

Nézzünk meg egy bonyolultabb mondatot:

Egy | **Budapest**en | aláírt | egyezmény | értelmében a | **Magyar** | Kereskedelmi | *Kamarában* | *olasz*, || az *Olasz* | *Külkereskedelmi* | *Hivatalban* | **magyar** tagozat | alakul.

Az egész mondat két légzési szakasz. A felénél valamivel hosszabb első légzési szakasz után szünet következik (ezt jelzi a kettős vonal). Az első légzési szakasz egy ütemelőzőből és három hangsúlyozási szakaszból áll (a kövér szedés jelzi a szakaszhangsúlyt), az első hangsúlyszakasz négy, a második három ütemre oszlik, a harmadik szakasz egyetlen ütem; az ütemhangsúlyok igen különbözők: három közülük egyúttal szakaszhangsúly, de a hosszabb első szakasz négy üteme közül csak a harmadik kap érezhető ütemhangsúlyt. A második légzési szakasz ütemelőzőből, egy három és egy két ütemre oszló hangsúlyozási szakaszból áll. (Más, jobban tagoló olvasási mód szerint az *értelmében* szó után kis légzési szünet és ütemelőző következik; az egész mondat akkor három légzési szakaszra oszlik.)

Ez a példa szépen szemlélteti azt is, mennyire különböznek a beszéd-ütemek a versütemektől. Valamiféle kiegyenlítődé a beszédütemekben is van, de ez korántsem olyan szabályos, mint az ütemegyenlőségre, ismétlésekre törekvő versekben. Ha felírjuk a mondat ütemeinek szótagszámát (az ütemelőzőt is ütemnek véve), a következő szabálytalan sort kapjuk:

1 | 4 | 3 | 4 | 5 | 2 | 5 | 4 | 2 || 1 | 2 | 6 | 4 | 5 | 3

A szaggatott vonal utáni ütemeknek olyan gyöngé a hangsúlyuk, hogy akár összetett ütem második tagjának is tekinthetők. De a 6 szótagú *külkereskedelmi* szót ebben a szövegben már összetett ütemnek sem merném venni (4 | 2 vagy 3 | 3 tagolással), mert a nagy lélegzetű mondat olyan tempógyorsításra kész, hogy itt elsikkad az Arany László óta tudatosuló 4 | 2 ütemtagolás is. (Az ütemekkel és ütemtagokkal kapcsolatos ritmikai hangsúlyra először Fogarasi János hívta föl a figyelmet: Hangsúly vagy is nyomaték a magyar nyelvben. Akadémiai Értesítő 1860. 100, 105–9, 221, 238–9.)

Hanglejtésgörbével ábrázolt hanglejtési csúcsokról is leolvashatjuk a beszédütemekre tagolódást. Példát Bartók János ad: *Élet és Tudomány* XXXV (1980), 265.

3. Hogyan viszonyul a beszédütemhez a versütem? Mivel többféle versrendszerünk van, előre kell bocsátanunk, hogy más a szerepe az ütemnek az ütemhangsúlyos (népköltési gyökerű) magyar verselésben, más az időmértékes verselésben és a kettőnek szimultán ötvözetiben, valamint a szabad vers különféle változataiban. Nemzeti verselésünkben a metrum az ütemekre épül, időmértékes versformáinkban a versütemek valamivel közelebb állnak a beszédütemek rendezetlenségéhez, mégis sokkal szabályosabbak annál, szabadverselésben pedig az ütemek rendjét sokszor alig lehet megkülönböztetni attól, ami a prózaritmusra és a kötetlen beszéd ritmusára jellemző.

a) Ha elfogadjuk mindazt, amit a beszédütemről kifejtettem, akkor igen találóan nevezhetjük nemzeti versidomunkat Szerdahelyi István kifejezésével ütemhangsúlyos versmértéknek. Az ütemhangsúly ui. nem mindig azonos az értelmi hangsúllyal, de valami kis nyomoték olyankor is van az ütem élén, ha az ütemet a belsejében hangsúlyozott szó ütemtagokra osztja: de | *nem* tudok. Ez a Szerdahelyi-féle szakszó magában foglalja a Vargyastól származó *ütemes verselés* terminust és a László Zsigmond által megfigyelt *ütemnyitó energiá-t*. (Az ütemhangsúly és az értelmi hangsúly egybe nem esését László Zsigmond magyarázatára építve Kövendi Dénes *osztott hangsúly*-nak nevezi; de ezt az elnevezést kevésbé tartom szerencsésnek. Vö. Irodalomtört. Közl. 1977. 547.)

Ebben az ütemhangsúlyos mértékrendszerben a versütem ugyanolyan nagyságrendű egység, mint a kötetlen beszédben a beszédütem, de egymás melletti sorakozásuk sokkal nagyobb rendet mutat: vagy szótagszámbeli huzamosabb egyezést, vagy időtartamban az ütemegyenlőség majdnem teljes megközelítését, vagy ütempárokba rendezést, vagy kettőnél több heterogén szótagszámú ütem ciklikus ismétlését, vagyis sorképzést, vagy a sorok, sorfajták ciklikus ismétlődését, azaz strófaképzést, vagy gyakran akár többet is e szabályosságok közül. (Példákat most nem adok, csak utalok Kecskés András júniusi beszámolójára és az akkor közreadott táblázatokra, melyek rendszerben mutatják be nemzeti verselésünk sok tipikus ütemkombinációját.)

A versütem fogalmát Gáldi (Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 19) a zenei ütemmel egybevetve határozza meg, mégpedig úgy, hogy az ütemnek legalább két kisebb része, *íze* van: egy súlyos és egy gyöngye íze; a gyöngye íz helyett szünet is állhat. Ez az értelmezés csupán abban különbözik attól, amit a beszédütem oszthatóságával kapcsolatban ütemtagnak vagy íznek neveztem, hogy a versütem szükségszerűen ízekből áll, a beszédütem csak alkalmilag oszlik ízekre. A beszédnek ütemekre tagolódásában nincs lényeges szerepük a súlytalanabb szótagoknak, a versritmus hullámlását ellenben a súlyos és a súlytalan ízek szabályos váltakozása adja. Hozzá kell azonban tennünk, hogy Gáldi úgy értelmezi a versütem fogalmát, hogy abba a szótagok időértékviszonyain alapuló versláb is beleférjen. Ebben a tágabb értelemben l ü k t e t ö nek nevezi a magyar nemzeti verselés ütemhangsúlyát éppúgy, mint az időmértékes verselésnek rendszerint hosszú szótagra eső súlyosabb ízét.

Az iktusnak *lúktető*-re magyarításában teljesen egyetérthetünk Gáldival, mert ezt a versmérték általános értelmezésébe dolgozza bele, nem csupán a magyar nemzeti verselésébe. És ezzel rá is térhetek arra, hogyan jelentkeznek az ütemek az időmértékes magyar verselésben.

b) A magyar nyelv artikulációs prozódiaját ismerve tudomásul kell vennünk, hogy minden időmértékes metrumú magyar vers egyúttal ütemekre is tagolódik, és ezeknek az ütemeknek egymás utáni rendje sokszor nem egyezik a nemzeti verselésünkben kialakult ütemrendekkel, jóllehet vannak tipikus egybeesések, pl. a trocheusi lejtésű sorokban. A Csongor és Tünde ismert sora: „Semmi földön | *nem* találtam” 4 + 4 szótagú ütemekre oszlik és ugyanakkor trochaikus lejtésű. (Hogy a metrum 4-es trocheus vagy 8 szótagú ütemes vers-e, az ebből az egyetlen sorból még nem állapítható meg.) Mármost ha a lüktetőket nézzük, ebben a sorban a lábakat számolva négy, az ütemeket számolva csak két lüktető van. A lüktetőnek, iktusnak a fogalmát tehát a magyar időmértékes versre nézve kétféleképp értelmezhetjük: 1. a versláb súlyos íze, 2. a versütem súlyos íze. Ezzel eleve feltételezzük azt, amit most nyomtatékosan ki szeretnénk emelni: a versláb nem ütem. (Ezt szükségesnek látom hangsúlyozni olyan kiváló verselemzőkkel szemben is, mint Horváth János, Péczely László vagy Szuromi Lajos, akik — mellékesen bár — a verslábát az ütem egyik fajaként mutatják be.) Csak némelyik fajtája esik egybe az ütemmel, pl. a daktilus, mely hosszabb két szótagnál.

Mindebből két további dolog következik. 1. Az *íz* is kisebb versrészt jelent, ha a verslábról beszélünk, mint a versütemről szólva. Verslábunk — ti. a magyar verselésben általánosan ismert 2 és 3 szótagú lábunknak — a súlyos íze után 1—2 szótagnyi lehet a súlytalan *íz*, a versütem súlytalan íze pedig 3, esetleg 4 szótagból is állhat. — 2. A magyar időmértékes vers kettős lüktetésű: akár egyértelműen, akár mellékesen rendező elv benne az időmérték, együtt van meg benne a hangsúlyok (pontosabban: ütemek) szerinti lüktetés és az időmérték, a lábak szerinti lüktetés, bár ez utóbbi nem egyformán dominál mindegyik versben, sőt sokszor egészen alárendelt szerepű lehet.

Mivel az *íz*-nek ezzel a kettős jelentésével a metrikában is számolni kell, célszerűnek tartanám, ha a beszámolóm elején tárgyalt összetett ütemekben nem is ízekről, hanem ütemtagokról beszélnék, akár kötetlen szövegről, akár versről van szó. A több mint száz év óta vitatott Czuczor-sor: „*Hazamennék, | de | nem tudok*” második üteme két ütemtagra oszlik. Az ütemtagokra (tehát az ütemen belüli hangsúly szerinti megoszlásra) nem érvényes az ütemegyenlőség törvénye; az ütemtagok időbeli egyenlősége nem törvényszerű.

Felhívnám még a figyelmet egy alig alkalmazott módszerre, kapcsolódva ahhoz a gondolathoz, melyet júniusban Kecskés András oly tisztán megfogalmazott, hogy ti. egyfelől a ritmuselv hangzó jelenségeiből juthatunk el az elvont versmértékhez, másfelől az elvont képlettől a ritmuselv hangzó jelenségeihez. Az időmértékes metrumot alkalmazó magyar vers mondatai is ütemekbe rendeződnek, tehát az időmértékes vers elemzésében is rendszeresebben kellene dolgozni az induktív módszerrel, vagyis nem mindig a skandálással megállapítható metrumból kiindulni, hanem a valóságban hangzó ütemekből, és azt vizsgálni, az ütemeken belül milyen rendben sorakoznak a hosszú és a rövid, a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok. Amit a klasszikus verstan metszetként, cezúraként tárgyal, az a magyar időmértékes versben mint ütemhatár jelentkezik. Pl. ezt a sort Kisfaludy Mohács-ából:

$\overset{v}{\text{Birtok}} \mid \overset{v}{\text{nem}} \overset{v}{\text{vala}} \mid \overset{v}{\text{már}}, \mid \overset{v}{\text{idegen}} \mid \overset{v}{\text{lett}} \overset{v}{\text{a}} \mid \overset{v}{\text{magyar}} \mid \overset{v}{\text{otthon}}$

a skandálástól függetlenül először úgy érzékeljük, mint négy ütemből álló mondatot, melyben a 2., 3. és 4. ütem két ütemtagra oszlik. A ritmusélményt

az fokozza, hogy a két első ütem hosszú, a két második pedig rövid szótaggal kezdődik. A metrum felől nézve lábmetszetnek értelmezett jelenség a hangzó ritmus felől érzékelve az ütemkezdő szótagok megváltozott időértékeként jelennek meg.

Azonos ritmusképletet fedezhetünk fel egészen eltérő verselésű strófákban:

Ronthat s teremthet száz világot (Berzsenyi: Fohászkodás)

$\acute{o} - | \acute{o} - \acute{u} | \text{---} \quad \acute{u} - \acute{u}$
 S eggyé fonódott minden ága (Arany: Letésem a lantot)

Mindkét sorban váltogatják egymást a hosszú és a rövid szótaggal kezdődő ütemek, és részben ez is a lábmetszet alkalmazásának eredménye. Más sorrendben Katonánál:

$\acute{o} - | \text{---} | \text{---} \quad \acute{u} \acute{u} | \acute{o} \acute{u}$
 Világot érő szép szemed berogy (Bánk bán)

Itt az első ütem kezdődik rövid szótaggal. A két utóbbi példa azt is szemlélteti, hogy az időmértékes versben korántsem érvényesül úgy az ütemegyenlőség, mint az ütemhangsúlyos versben. Legutóbbi példánkban az ütemek fokozatosan csökkenő terjedelműek, az előbbieken pedig növekvők. Van tehát rend időmértékes verselésünk ütemeiben is, de nem az egyenlőség, nem is a szigorú sorozatosság elve. Inkább csak a verssoron belüli ütemszámot mondhatjuk viszonylag állandónak.

Ez az állandóság is megbomlik ott, ahol sűrűn követik egymást az áthajlások. Az enjambement, a sortörés eluralkodása az egyik döntő lépés a szabad vers felé. Erről itt nem szólok bővebben, mert inkább soresméleti és mondattagolási kérdés.

Ki kell azonban térnem az ütemezés kapcsán néhány szóval arra a ritmusfajtára, amit Németh László és nyomában mások is tagoló versnek neveznek. A tagoló vers a sorok szótagszámában többnyire következetes, de ahol időmértékes metrumon alapul (különösen Ady verselésében, jambusi metrumban) az időértékviszonyokat többé-kevésbé elhanyagolja; ellenben a verssorok ütemeiben nagyobb a szabályszerűség, mint a tiszta időmértékes formák ütemeiben, bár az ütemrend csak közelít az ütemhangsúlyos vers ütemeiéhez, teljesen nem azonosul velük. Újabb fajtájának pontosabb jellemzését Ady szimultán ritmusa címmel Szüromi Lajos adta meg alapvető tanulmányában (Irodalomtörténeti Közlemények 1969. 671–91). Ady előtt a 15–16. századi versekben, majd Berzsenyi időmértékes formáiban jelentkezik erőteljesebben ez a tagoló (vontaképpen: sortagoló) ütemrend, utána megtaláljuk a nyomát Vörösmarty, nagyobb mértékben Petőfi és Arany verselésében. Kiss József jelenti a fordulatot, Ady költészete a klasszikus és utolérhetetlen betetőzést, de a tagoló verselés Ady nyomán továbbra is befolyásolja nem egy jelentős költőnk verselésmódját, különösen József Attiláét.

4. Az ún. szabad vers sokféle változata legalább is két nagy csoportra osztható. A régi típusúban, melyre az időmérték még valamennyire jellemző, van valami szabályosság a sorokon belüli ütemek számában; ilyen pl. Petőfitől A helység kalapácsa, vagy akár Kosztolányitól: Zászló.

Szeretnek az istenek engem,	3
Rémítő módra szeretnek:	3
Megajándé koztanak űk	2
Oly ritka tődővel	2
Melly a csatavészek	2
Világ rendítő dűlako dásit	4
Illendőn elkur jantani képes	4

Két-három sorban azonos az ütemek száma, bár a szótagszámok is, a verslábak is szabadon váltakoznak.

Csak | bot és | vászon,
de | nem bot és | vászon,
hanem | zászló.

Két első sora ütemelőző utáni két ütem. Utána sorozatosan kétütemű sorok következnek, de a vers első fele egyetlen ütemmel végződik: „rajongva”. Aztán megjelenik egy négyütemű sor, majd párosával két- és négyütemű sorok váltakoznak, utánuk két- és együtemű sor következik, majd megint 4 és 1 ütemű sor, a befejezés előtt pedig 3 ütem alkot egy sort: „Lelkem | te is | te is”.

Ez a vers már a típus szélső változata, alig tudjuk elhatárolni az újabb típusú, teljesen kötetlen verstől. A kötetlen verset, melynek talán Kassák és Füst Milán a legnagyobb mestere, sokan már nem érezzük versnek, hanem ritmikus prózában írt költeménynek.

5. Nem szándékozom annak a taglalásába belebocsátkozni, hogy milyen sajátágok jellemzők a ritmikus próza különféle fajtáira, mert az jóval túl megy a beszédütem fogalmi tisztázásán. Csak annyit említek, hogy ritmikus prózában az olyan szöveget nevezzük, amelynek ütemeiben nagyobb a szabályosság, a rendezettség, mint általában a próza ritmusában. És ha a prózát mint műfajt, műformát (főleg mint írásbeli formát) megkülönböztetjük a közönséges beszédétől, akkor azt mondhatjuk, hogy a próza ritmusa is több — de legalábbis másféle, művészibb — rendjét tartalmazza az ütemekre tagolódó mondatoknak és mondatszakaszoknak, mint az egyszerűen közlő szándékú beszéd. A szabályosság azonban többnyire nem az ütemek, hanem a nagyobb egységek (szakaszok, mondatok, mondatkapcsolatok, bekezdésnyi gondolati egységek) rendjéből adódik. A *ritmus* szónak is tágabb és szűkebb jelentésével kell számolnunk, ezért van az, hogy pl. Horváth János szerint a prózában nincs is ritmusa, mások — újabban pl. Wacha Imre — egész tanulmányokat írnak a próza ritmusáról.

6. A tárgyunkhoz közvetlenül tartozó problémát magában az ütemekre való tagolódásban látom, és ez a probléma egyaránt megvan versben és prózában, beszédben és írott szövegben: Milyen kritériumok alapján dönthető el, hogy hol kezdődik új ütem? Noha meglehetősen részletességgel jellemeztem, mit tekinthetünk ütemnek, nem fogja mindenki egyformán ütemekre tagolni ugyanazt a szöveget. Vannak egyértelmű és vannak vitatható ütemhatárok. Írott szövegben (versben is, prózában is) elég sok ütemhatár vitathatatlanul megállapítható. Élőnyelvi szövegben viszont még a mondatok határa is vitat-

ható. Regionális köznyelvi szövegek gyűjtőinek (akárcsak korábban a nyelvjárási szövegekének) külön meg kellett állapodniuk, hogy hova tegyenek pontot. És az egy hallgatás alapján leírt szövegekben (pl. Varga Györgyi: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 4. Bp. 1980.) a határokat jelző virgulák a szüneteket vagy éppen a lélegzetvételt, a légzési szakaszok határát jelölik, de mivel a hangsúlyozásra nézve semmilyen adatot nem tartalmaznak, csak utánérzéssel, a szöveg értelmes elolvasásával — vagy a felvétel újrakhallgatásával — dönthető el, ütemekre oszlik-e, ill. hány ütemre oszlik egy-egy jelölt szakasz. A fölösleges viták megelőzésére tehát ajánlatos elfogadnunk a következő megállapításokat:

1. Írott szöveget minden elemző a saját maga olvasásmódjában hangsúlyoz, bár fölteszi, hogy ez a szövegnek legmegfelelőbb olvasásmód.

2. Vita esetén célszerű hangfelvételen rögzíteni az akárcsak árnyalatban eltérő olvasásmódokat.

3. Olykor még a hangfelvétel elemzése sem egészen egyértelmű, mert a hallásmódunk sem teljesen egyforma, és hajlamosak vagyunk a saját elképzelésünket behallani a hangzó szövegbe.

Elekfi László

A nyelvi képek szerepe a tömegtájékoztatásban

A szó — vagyis a beszéd, a nyelvhasználat, a kommunikációs folyamatok — válságáról számot adó könyvében két metaforafajtának: a *költői* (ismeretközlő) és a *köznyelvi* („elleplező”) metaforának a megkülönböztetésére építi fel a „Metafora” alfejezetet Szende Tamás. E két típus szemantikai működés és stiláris funkció szempontjából egyaránt diametrális ellentétben van egymással: „A költészet szóképei, különösen a metafora ... a kifejezendő jeltárgy [egyes] fogalmi jegyeit kiemelve felnagyítja, s ezáltal többletinformációt ad.” A köznyelvi metafora viszont „elsötétít, a sarkító lencsék fényszűrő hatásához hasonlóan, a jellemzőket »egyirányúsítva« engedi át, nem felfed, hanem kiszűr a valóságból, egyszóval információcsökkenést eredményez” (A szó válsága. Budapest, 1979. 173–4). A példákból világosan kitűnik, hogy ez utóbbi csoportba, a köznyelvi metaforák közé sorolja a szerző a publicisztikai stílus szóképeit is, ráadásul éppen ebből a nyelvi rétegből veszi azokat a szemelvényeket, amelyeken ennek a — kevésbé értékes, sőt a megnyilatkozás hírértékére, információban való gazdagságára nézve egyenesen káros — képfajtának az „elleplező” jellegét demonstrálja.

Énbennem ennek az invenciózus és szándékában vitathatatlanul rokon-szenves gondolatmenetnek az olvastán a következő kétely fogalmazódott meg: Szükségképpen mindig elleplező-e a tömegtájékoztatás nyelvében létrejött vagy felhasznált szókép? Vagy ha nem az, hanem éppen ellenkezőleg: egy lényeges mozzanatot fejez ki szemléletes formában, és ezzel segíti a megértést, akkor már költői? E szándékosan abszurd kérdésfeltevéssel csak azt akarom érzékeltetni, milyen nehézségekbe ütközne egy ilyen dichotómia következetes érvényesítése a metaforák értékelésében. Egy kissé túlpolarizálnak tűnik ez a költői ↔ köznyelvi szembeállítás. Én úgy látom, hogy a köznyelvi (illetve szűkebb témánknak megfelelően: a sajtónyelvi) metafora önmagában, szövegkörnyezetétől függetlenül se nem „jó”, se nem „rossz”, nem is értékes, de nem

is értéktelen. Hanem egy igen nagy nyelvi-stiláris lehetőség, amellyel lehet élni, de — sajnos — visszaélni is.

Az kétségtelen, hogy például politikai publicisztikánk hemzseg az ex-metaforáktól, ismétlések által rögzült szövszerkezetektől. E közhelyszerűség nemcsak stilisztikai probléma, noha első pillantásra annak — és csak annak — látszik. A közhelynek ugyanis — amint ezt Hernádi Miklós tömör definíciójából is tudhatjuk — az alaki oldalán (a sztereotip alkatelemek ismételtetésén) kívül van egy funkcionális oldala is: az *inadekvát tükrözés* (vö. Hernádi Miklós: A közhely természetrajza. Budapest, 1973. 20). Az erejüket vesztett, megfakult szóképek alkalmazása elsősorban nem azért kifogásolható, mert színtelenné teszi a stílust, hanem azért, mert eltorzítja a konkrét szituációk konkrét és árnyalt elemzését. Többnyire nem szándékosan, hanem pusztán azáltal, hogy egy sztereotípiát soha nem illik rá pontosan egy tényleges élethelyzetre. De ez nem menti a közhely használóját! A torzítás attól még torzítás marad, hogy akaratlanul követték el. A következőkben a nyelvi igénytelen-ségből (is) fakadó inadekvát tükrözés néhány tipikus megnyilvánulását próbálom bemutatni, az „indíték — jelenség — rendeltetés” hármas megvilágításában.

Nem szükségszerű velejárója a tömegkommunikációs nyelvhasználatnak, de nagyon gyakori ebben a stílusrétegben — főleg bizonyos közleménytípusaiban, pl. hírmagyarázatban, glosszában stb. — a Szende Tamástól a *szociációs dimenzióeltolás*nak nevezett eljárás. Ennek az az eredménye, hogy a közleménybe nemcsak maga a tényállás, hanem a közlőnek a tényállásra vonatkozó véleménye is bele van kódolva, mégpedig a tényállás részeként. A szöveg a benne előforduló szavak célzatos megválasztása révén a tényállást ferdítő szubjektív töltetet kap. A tárgyi mag köré „egy érzelmi-szuggeraló erőteret teremtődik” (i. m. 131). Szélsőséges esetben a sajtónyelvi szöveg már nem is a voltaképpeni tárgyról informál, hanem a megnyilatkozó-nak ahhoz való értékelő viszonyáról. Az ilyen fogalmazás bő teret nyújt a direkt és az indirekt manipuláció számára, és valójában már az úgynevezett pseudo-kommunikáció kategóriájába sorolható (vö. T. P. Moran: Propaganda as pseudocommunication. ETC. 1979: 181—97). Valami hasonlóval találkozhatunk a tudományos nyelvben is. Gondoljunk Fónagy Iván példáira, melyekkel a „szelíd” és az „agresszív” fonetikus stílusát szemlélteti: „Még folyik a vita a két felfogás képviselői között” — „Még javarészt áll a harc a két tábor között”; „kitart igaza mellett” — „a maga igaza mellett kardoskodik”; „az affrikátákat vizsgálja meg” — „az affrikátákat fogja vallatóra” stb. A jakobsoni terminológiával úgy mondhatnánk, hogy ilyenkor az emotív funkció kerül előtérbe a referenciálissal szemben. A beszélő nemcsak közöl, sőt nem is az az elsődleges célja, hogy közöljön, hanem egy bizonyos magatartást juttat kifejezésre az iránt a téma iránt, amelyről beszél. A szóválasztás járulékos többletközleményként adódik hozzá a tulajdonképpeni közleményhez. A célzatos, manipulatív rendeltetésű dimenzióeltolás — megítélesem szerint — ott kezdődik, ahol ez a másodlagos közlemény fontosabbá válik, mint maga a főközlemény: nem az a lényeg, mi történt, hanem az, hogy hogyan vélekedünk róla. (Vö. Fónagy Iván: A stílus hírértéke. ÁNyT. 1 [1963.]: 116.)

A sztereotípiákra hagyatkozás azért sem kívánatos, mert elmélyíti publicisztikai stílusunknak egy másik kedvezőtlen sajátosságát, a *túláltsalánosítást* is (l. Szende i. m. 201). A közlő, amikor a szóban forgó dolog vagy esemény néven nevezése helyett valamilyen hajánál fogva előrángatott metaforához folyamodik, nemcsak a stílus eleganciája ellen vét, hanem a minél

pontosabb és részletdúsabb tájékoztatás elemi követelménye ellen is, amennyiben egy konkrétumot mellőz egy üres általánosság kedvéért. Az általánosabbal való helyettesítés következtében elhomályosulnak a kifejezendő tényállás egyedi-egyszeri, sajátos vonásai, s ez óhatatlanul leegyszerűsítésekre vezet. A jelentésbeli kiüresedést azután megint csak egy fajta stiláris felcicomázással, bombasztikus hangszereléssel próbálják ellensúlyozni, s ezzel a bűvös kör (vagy inkább a circulus vitiosus) bezárul. Szemléltetésül hadd utaljak némelyik külpolitikai kommentárunk „harcias” exmetafora-anyagára: Edward Kennedy belép „egy másik »hadműveleti területre»: az elnökválasztási harc arénájába” (Magyarország 1979. máj. 20. 11); „A latin-amerikai politikai küzdőtéren jó néhány mérkőzést vívott már Vance, az USA külügyminisztere. Az elmúlt évek csalóvárosaiiban megedződhetett volna. De gyors távozása a La Paz-i »ringből» nem ezt bizonyítja” (uo. 1979. nov. 18. 11) stb.

A képekben való gátlástalan tobzódás szükségszerűen kitermeli a maga selejtjét is. A képzavarokra gondolok. Minél elkoptatottabb, homályosabb egy metafora, annál könnyebben zavarodnak össze az alkotóelemei. Az előbbi idézet ökolvívó-allegóriája például így torzul el egy másik hírmagyarázatban: Carter elnök „Megrémult az olajlobblytól, és bedobta a törülközőt, még mielőtt belépett volna a szorítóba” (uo. 1979. máj. 20. 11). Először is: a törülközőt nem a szorítóba lépő versenyző dobja be, hanem az edzője. Azonkívül a feladást jelző törülközőbedobásra csak mérkőzés közben kerülhet sor, előtte semmiképp. (Persze meglehet, hogy ezt a bizarr képzettársítást szándékosan, a tréfa kedvéért kockáztatja meg a cikkíró. Ha csakugyan így van, elnézést kell kérnünk tőle humorérzékünknek csökevényes volta miatt.) Következő példánkban azonban már ezzel sem menthető a képzavar: Zimbabwe-Rhodesiában „három színesbőrű politikus lépett az ország választási szorítójába” (Esti Hírlap 1980. márc. 4. 5). Egy választási küzdelem lehet háromesélyes, a bokszeccsnek azonban csak két résztvevője van: az ökolvívó-szorítóban ugyanis a bíróval együtt vannak hárman. Aligha vonható kétségbe, hogy a szerző „lelki szeme” előtt semmiféle vizuális kép sem jelent meg, amikor mondatát papírra vetette.

Higgadt elemzés helyett ötletparádé — így vonja meg könyvében Szende Tamás ennek a „larmás” stílusnak a mérlegét. „Igen gyakori közöttük az olyan — állapítja meg a politikai publicisztika szóképeiről —, amely harci jelenetek csinnadrattáit idézi. Kozmikus természeti jelenségek lármájának visszhangjai verik föl a higgadtan elemző tárgyyszerűség csendesebb, ám mélyrehatoló előadásmódját. Minden túlméretezett bennük, s miközben az olvasó kutatva keresi a nagyítás által remélt részletdúsabb ábrázolást, legfeljebb elmosódott foltokat lát maga előtt, hacsak a színek és harci zörejek túlságosan el nem kápráztatják a szemét, és süketté nem teszik” (i. m. 174).

Befejezésül vessünk egyetlen futó pillantást a tartalom és a stílus viszonyára. Van-e valamiféle megfelelés e között a két tényező között? Függe-e a metaforák száma, jellege a cikk témájától? Erre a kérdésre minden különösebb vizsgálódás nélkül rávághatnánk az igent. Vegyünk meggyőzően tanúsítja, mennyire igazodik a stílus (közelebről: a metaforahasználat) a tárgy természetéhez. A Magyarországnak ugyanabban a számában, ráadásul egymás tőszomszédságában, szemközti oldalakon jelent meg az a két külpolitikai kommentár, melynek stílusát összehasonlítottam, elsősorban a képgyakorúság szempontjából. Az egyik cikk a két német állam kapcsolatáról és az NDK békekezdemé-

nyezéseiről szól, a másik a nyugatnémet belpolitikai helyzetet elemzi egy évvel a választások előtt. Az előbbi szöveget a stiláris visszafogottság, óvatosság, már-már kopárság jellemzi. Ez a fejtegetés szigorúan f o g a l m i n y e l v e n van megírva. Egyetlen igazi metaforát vagy hasonlatot sem találunk benne, legfeljebb ilyen, teljesen kiürült exmetaforákat, amelyek nem rendelkeznek semmiféle tényleges képszerűséggel, képfelidéző erővel: „különböző *hőfokú* feszültségek megvitatását és leszerelését”; „a két állam megkülönböztetett felelősségét *aláhúzza*”; „aligha értik a valóságos helyzet *súlyát*” stb. A szerző, úgy gondolom, tudatosan mellőzött mindenfajta stiláris díszítést. Képek nélkül, szolidan, megbízhatóan s az igazat megvallva egy kissé unalmasan gombolyítja az elemzés fonalát a megnyugtató befejezésig: „Az NDK—NSZK érintkezések látható gyarapodása, újabb megállapodások születése joggal táplálhat óvatos derűlátást, korántsem keltheti azonban a továbblépés problémamentességének illúzióját. De talán Bonnban is győz a felismerés, hogy a leszerelés, a biztonság, a katonai enyhülés most érdemi téma a két német állam számára is” (Magyarország 1979. nov. 18. 8).

A másik cikk, az NSZK-val foglalkozó kommentár merőben ellentétes stílusvilágba kalauzolja a meghökkent olvasót. Itt egyre-másra pufognak az ötletpetárdák: mindjárt egy politikai viccel indul a szöveg, és utána is egymást éri a sok ötletes és kevésbé ötletes, nemritkán erőltetett szójáték és képes kifejezés. Csak találomra szemelgetek belőlük: „mindenki *helyezkedik*, *pontokat gyűjt*, *előcsatározásokat folytat*”; „Az ellenzék . . . keresi a hibákat, a *réseket* a hatalmon levők *bástyáin*. A *manőverezés* néhány politikus személyiség körül *csúcsosodik ki*. . . a parlamenten kívüli ellenzéknek elege van a polgári pártok *meddő köldöknézéséből*”; „A szociáldemokratákat *a naptár is kötelezi* a fokozott aktivitásra”; „A *felállás* a korábbi évek kongresszusairól ismerős”; „A konfliktus *töltete* a szokásosnál is *élesebb*”; „A koalíciós partner szabaddemokratáknak más belső *»robbanóanyagga*l van dolguk”; „magasra *korbácsolja* az érzelmeket”; „korai választási harcot provokál, hogy Schmidtet *a kancellári bársonyszék viszonylagos magasságából »lehozza* a *propagandakampányok »alagsori* szintjére”; „*végéskig feszíti a húrt* a belpolitikai csatározásokban”; „*igyekeztek kifogni a szelet* a környezetvédők *vitórláiból*”; „létezésükkel végül is a kereszténypártok *malnára hajtják a vizet*”; „A belpolitikai *színpépen* így keveredik 1979 őszén a *színskála megannyi alapszíne és számlálhatatlan árnyalata* egymással” (uo. 9).

Hát ilyen „színes”, metaforikus, képekkel teletűzdelt, szellemes és szellemeskedő írásmód ez. Igyekszik maximálisan kiaknázni a nyelvi humorban rejlő lehetőségeket. Ha a saját stílusában akarnám jellemezni, azt mondanám, hogy lépten-nyomon *cigánykereket hány*, akár van oka erre, akár nincs.

E két szorosan összefüggő tárgyú, de stílusában, hangütésében mégis gyökeresen eltérő jellegű újságicikk szerzői más-más kommunikációs stratégia jegyében formálták meg anyagukat. A nagy stiláris különbségben a cikkírók közti ízlésdifferencia is közrejátszhatott, de alapjában véve mégiscsak arról van szó, hogy a különböző kommunikációs stratégiáknak különböző nyelvhasználati módok, stiláris struktúrák felelnek meg. És azt, hogy mikor melyik stratégiához — és stílushoz — folyamodik a kommentátor, gyakorlatilag az szabja meg, miről ír.

Kemény Gábor

Korai magyar beszédfelvételek

1. „Századunk harmincas éveinek az elején egy berlini újság szellemes áprilisi tréfát követett el. Álszent komolysággal, alapos részletességgel, ami az egész hírnek dokumentum jellegét adott, a lap szenzációs régészeti leletről számolt be: megtaláltak egy tökéletesen sértetlenül fennmaradt régi egyiptomi vázát. A tréfa tulajdonképpen ezután kezdődött. A híradás szerint ezt a vázát tetejétől az aljáig körbefutó spirális vonal díszítette, amelyet a forgó fazekas-korongon a fazekas keze vésett be a nedves anyagba. A régészek egyikének az a nagyszerű ötlete támadt — szólott tovább a híradás —, hogy ennek a vonalnak a fonográf viaszhengereinek klasszikus elve szerint mint hullámbarázdának, őriznie kell mindazokat a hangokat és zajokat, amelyek a váza készítése közben, háromezer évvel ezelőtt, a kézműves műhelyét betöltötték. Ez a logikusnak látszó feltevés a lelettel végzett próbán ragyogóan igazolódott. A vázát ismételten leforgatták, a bekarcolt spirálvonalat alkalmas berendezéssel letapogatták, és az általa keltett impulzusokat hangszóróba vezették —, és lám, ha erősen torzítva is, a mellékzörejektől fedve is, de egy ó-egyiptomi dal hangzott fel, az a népdal, amelyet a fazekas akkor énekelhetett, amikor keze háromezer évvel ezelőtt a forgó váza nedves agyagába ezt a vonalat belekarcolta.”¹

Az a hír azonban nem volt tréfa, amely a Nemzet című budapesti napilap 1889. november 9-i számában jelent meg.² Arról tájékoztatja az olvasókat, hogy Edison képviselője, Wangemann úr, egy magas, rendkívül megnyerő külsejű, előkelő férfiú felesége és egy német technikus társaságában Budapestre érkezett. A Hungária szálloda helyiségében mutatták be a magyar közönségnek az évtized nagy technikai újdonságát, a fonográfot. A készülékbe helyezhető különféle hengerekről többek között Bismarck német birodalmi kancellár hangját is hallhatták az érdeklődők, akiknek egymás után, kisebb csoportokban kellett belépniük a fonográfot rejtő terembe. A meghívott előkelő vendégek egyike Herbert Bismarck gróf volt, aki meghatódottan hallgatta, hogy mit beszél atyja, a birodalmi kancellár. Jelen volt a bemutatón Wekerle pénzügyminiszter, Falk Miksa, ifj. Ábrányi Kornél, Benitzky intendáns, gr. Széchenyi Imre, Lévy Henrik, Harkányi Frigyes, báró Fiáth Miklós, Bezeredy Victor, ifj. Cséry Lajos, Ráth Károly főpolgármester, Gerlőczy Károly alpolgármester, Pinkovich József, Schönberger Henrik, a művészvilágból pedig Blaha Lujza asszony, Odry Lehel, Ujházy Ede, Vizváry Gyula és még sokan mások. Puskás Tivadar igazgató külön felkérésére Blaha Lujza hangját és énekét is megörökítették a fonográf segítségével. Blahánén kívül még Odry Lehel énekelt egy dalt a Carmenből a fonográfba, Vizváry Molière-től szavalt egy részletet, Ujházy pedig a Böcs Nánánál adta elő a gyűrűről szóló mesét. Wangemann azonban nem elégedett meg a színészi szavallatokkal és az énekekkel, odakérte Berkes cigánybandáját, és több magyar dalt is felvételre vettük. A gép négy percig tartó műsort tudott befogadni. A vendégek valamennyien el voltak ragadtatva. Amint az újságíró írja, Edison „e találmányával egészen új világot nyitott meg. Egy olyan új világot, melynek gyakorlati értékét ma még kiszámítani is alig lehet.”

¹ Heimar v. Dittfurth: A világegyetem csodái. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1973. 142.

² Edison phonographja Budapesten — Szerző nélkül.

A bemutatón nyilvánvalóan jelen volt tudósító szerint a már meglevő felvételek meghallgatása és az új felvételek készítése igen parádés körülmények között zajlott le. A hangrögzítésnek ekkor még nem volt különösebb célja, csupán az, hogy valami különös, technikai érdekességet mutassanak be az egybegyűlt előkelő közönségnek.

Nem tudjuk, hogy mi lett a felvételek további sorsa, megvannak-e még valahol a fonográfhangerek, amelyek Blaha Lujza, Odry Lehel, Ujházy Ede és Vizváry Gyula hangját őrzik. Ha például Vizváry és Ujházy felvételei előkerülnének, ezek lehetnének a hangzó magyar beszéd első emlékei, mert az aradi vértanúszobor leleplezésére készült Kossuth-beszéd megmaradt töredéke egy évvel későbből, 1890-ből származik. Az újságíró nem említi, esetleg nem is tudott arról, hogy a fonográfot már tíz évvel előbb, 1879-ben bemutatták Budapesten,³ többek között magyar beszédéről készült felvétellel is. Ennek a lehető legkorábbi magyar beszédfelvételnek a meglétéről sincsen tudomásunk. Viszont van érdekes hírünk Wangemann úrról egy évvel budapesti látogatása után.⁴ A Pesti Hírlap szerint „Wangemann ... kísérletet tett, hogy nagy hazánkfia szavait is megörökítse. El is utazott hozzá Turinba, de hasztalan igyekezett őt rábeszélni, Kossuth sajtóságos módon idegenkedett az új találmánytól...”

Alig telt el pár esztendő az említett előkelő bemutató óta, Vikár Béla még a századforduló előtt a fonográfot a tudomány szolgálatába állította. Első néprajzi felvételei már a millenniumi kiállításon hallhatók voltak. A fonográf-felvételek gyűjtőmunkához Bartók Béla és Kodály Zoltán csatlakozott az 1900-as évek elején, és több ezer felvétellel gyarapították a Vikár által felállított magyar népzenei archívumot. Nem csupán azért énekeltek viaszhangerekre a népdalokat, hogy azokat zeneszerzői céljaiknak megfelelően könnyebben át tehesék hangjegyekre. A két zeneszerző zenetudós is volt, az archiválás jelentőségét kellő időben felismerték. Századunk elején a világ nagy városaiban — Berlinben, Párizsban, Szentpéterváron, Bécsben stb. sorra alakulnak a fonogramarchívumok, amelyek tudományos vizsgálat és az utókor számára való megőrzés céljából rögzítették a beszédet, énekelt dallamokat, hangszeres zenét és egyéb hangjelenségeket.

Korai magyar beszédfelvételek után kutatva érdemes meghallgatnunk Vikárék fonográf-felvételeit, mert a dalok között néha beszéd-töredékek is vannak, egy-két mondatos prózai szöveget is gépbe mondtak olykor az adatközlők. Ezek a beszéd-töredékek híven tükrözik a korabeli tájnyelvi állapotokat, töredékességük ellenére is becses élő nyelvi emlékei a történeti nyelvjáráskutatásnak. Annál is inkább, mert az élő beszéd gépi rögzítésének jelentősége és lehetősége ekkor még a magyar nyelvészek, irodalomtörténészek figyelmét elkerülte. Pedig egy közvetlen közeli intézmény, a Phonogramm-Archiv der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien követésre méltó példát mutatott: már az 1910-es években irodalmi nyelvi és nyelvjárási szövegek gyűjtését is szorgalmazta. A különféle vidékek tájszólásának rögzítése a bécsi archívum tudatos kutatási programjává vált. Magyar vonatkozásban is figyelemre méltó az Osztrák Tudományos Akadémia Fonogramarchívuma, amely magyar beszédfelvételeket is készítettett.

³ R. A. L.: A phonograph. Természettudományi Közlöny XI., 1879. június. 235—8.

⁴ Kossuth és a fonográf. Pesti Hírlap, 1890. október 4.

1912 nyarán Biró Ányos bencés szerzetes és gimnáziumi tanár a nyugat-magyarországi német nyelvjárások tanulmányozása céljából eljutott Bécsbe. Ott-tartózkodása alatt azt a megtisztelő feladatot kapta a fonogramarchívum vezetőjétől, hogy készítsen az archívum számára magyar beszéd- és éneklésről felvételeket. A szorgalmas és lelkiismeretes magyar kutató a legjobb tudása szerint igyekezett eleget tenni a kérésnek, és 15 magyar fonográffelvétellel gyarapította az archívum gyűjteményét. A 15 felvételtől 9 beszédsszöveget tartalmaz, mégpedig 4 köz- és irodalmi nyelvi felvételt, 5 henger pedig különféle magyar nyelvjárásokat mutat be. Készült 6 éneklésfelvétel is, magyar nóták, és népi dallamok stb. hangzanak el hivatásos és amatőr előadók tolmácsolásában.

Az egész vállalkozásról Biró Ányos *Magyarische Sprach- und Gesangsaufnahmen* címen egy kis füzetecskét jelentetett meg Bécsben, 1913-ban a fonogramarchívum közleményeinek 31. számaként.⁵ Ebben a kiadványban a szerző nemcsak a felvételkészítés körülményeiről számolt be, hanem közzétette a felvett szövegeket is, mégpedig három változatban: először kiejtés szerinti pontos fonetikus átírásban, majd magyar köznyelvi formában és végül német nyelvű fordításban. Fonetikus lejegyzése az akkor már terjedőben levő és nemzetközinek számító Setälä-féle hangjelölést alkalmazta.

A felvételek eredeti példányai jelenleg is megtalálhatók az Österreichische Akademie der Wissenschaften Phonogrammarchiv-jában. 1979-ben az intézmény vezetőjének, dr. Dittrich Schüllernek előzékenysége folytán sikerült másolatokat készíttetnünk Biró Ányos felvételeiről, ezeket a másolatokat az MTA Nyelvtudományi Intézetében őrizzük. A felvevő anyagnak az idő múlásával járó romlása hallatszik a lejátszáskor, de ez az érthetőséget szerencsére nem korlátozza.

Az alábbiakban röviden ismertetjük a felvételek nyelvi vonatkozású részét, és megkíséreljük összefoglalni, hogy mit mondanak ezek a több mint fél évszázad előtti élőbeszéd-közlések a mai kutatónak, irodalmárnak és nyelvésznek egyaránt.

Az irodalmi nyelvi szövegek egy kivételével vers elmondására korlátozódnak. Vadász József szombathelyi gimnáziumi tanuló részleteket ad elő Ábrányi Emil A magyar nyelv c. költeményéből, Kántor Irma ceglédi gimnáziumi tanárnő Petőfi Sándor Szeptember végén című versét szavalja, dr. Justin János türjei tanár pedig Arany János Toldijának előhangját eleveníti fel.

Érdeemes lenne ezeken és a még ezután felkutatandó régi felvételeken a százzadeleji előadóművészi stílust részletesebben is megvizsgálni. Noha nem hivatásos művészek szavalnak verseket, teljesítményükből — kellő óvatossággal — következtethetünk a szecesszió korabeli átlagos versmondási felfogásra. A valószínűleg már akkor is inkább avultnak számító patetikus előadásmódot szinte már túlzásba viszi a türjei tanár, dr. Justin János. Mai füllel hallgatva mindenképpen komikusnak hat produkciója, ahogy nemzeti múltunk emlékein elmerengve, remegő hangon szólaltatja meg a Toldi előhangját. Ennek a stílusnak két legfeltűnőbb jegye a szélsőségesen visszatartott tempó, és az egyéni hangterjedelem felső harmadában egyszinten tartott szakaszok gyakorisága; afféle népszínműves fennhangon való szavalás, a sorzáró szakaszok utolsó szótagjának olykor nagy hangközű leejtése. Így halljuk Ábrányi versét is.

⁵ Egy rövidebb beszámolót magyarul is közreadott: A bécsi Phonogramm-Archív és magyarnyelvű felvételei. Magyar Nyelvőr 42 (1913): 218–22.

Ebben a szomszédságban a Szeptember végén „modernül” hangzik. A tempó friss, az egész vers tartama mindössze 92”, amely egyezik nagyjából a mai átlagidővel. Az alábbi intonációs ábrán soronkénti párhuzamos elhelyezéssel bemutatjuk Petőfi költeménye első versszakának századeleji (A) és mai (B) előadását műkedvelői teljesítmények alapján.⁶

①

Még nyílnak a völgyben a kertivirágok

Még zöldel a nyárfa az ablakelett

De láttam ott a téli virágot

Már hótakarát el a bérce tetőt

⁶ A nyolcvonalas rendszer a hagyományos zenei ötvonalas rendszertől elsősorban abban tér el, hogy nem alkalmaz félhangos süllyesztést (b), illetve emelést (#) jelző módosító jeleket, mert itt a vonalról közvetlenül a szomszédos vonalközre, illetve a vonalközről közvetlenül a szomszédos vonalra lépés egységesen egy zenei félhangintervallumnak felel meg. Az egyes szótagok magánhangzójának magasságát x-k jelölik. Ennek megfelelően az (A) szavaló egymástól öt félhang távolságban hangzó *Még nyílnak* szótagjainak egy zenei kvárt, a (B) szavalónál ugyanezen szótagoknak egy kis terc a hangköze. Ezek a hangközök rendszerben kifejezve természetesen körülbelüliek, mert a beszédben nem léteznek állandó viszonyszámú hangközök. Az egyes magassági pontoknak egymástól való változó távolsága a horizontális tengelyen a szakaszok (szavak) ritmusát jelzi. A szakaszokat — a szavaló által egybemondott szótagokat, illetve szavakat — az egyes

Az intonálás egyszerűbben ábrázolható eszközei közül a magassági mozgás (hanglejtésmenet) mutat lényeges különbségeket. Hasonlítsuk össze a sorok utolsó szakaszának lejtésmenetét. Az (A) előadásban a *télivilágot* kivételével mindenhol nagyobb hangközökkel meredek ($\searrow$) a levezérlés a (B) előadás fokozatos ($\backslash$) ereszkedésével szemben. A csekély tényanyagra való tekintettel csak feltevés-ként állíthatjuk, hogy a sor végi meredek levezérlés XIX. századi stílusjegy. Viszont túl gyakori használata — mint itt is — valószínűleg elterjedt modorosság volt a maga korában. A *télivilágot* szakasz mozgása az (A) előadásban tulajdonképpen szintén ide tartozik, azzal a különbséggel, hogy a nagyobb hangközű lelépés az utolsó előtti és az utolsó szótag között történik. Egyébként a teljes sornak (*Delátodamottana télivilágot*) a $\searrow$ hanglejtése az indultatos állapot egyik állandósult kifejezése egy mai előfordulás bizonyossága szerint.⁷ További lényegesebb különbség a kétféle intonálás között a hangsúlyozásban nyilvánul meg. A Szeptember végén első versszakában a költői kifejezés sehol sem kíván meg feltűnően kiemelkedő nagyobb hangsúlyt. A felugrással elért *nyíl* szótag az (A) előadásban is fényesebben hangzik; ez azonban itt a beszédhangképzés élettani aelejéről, szemben a (B) *nyíl* szótagjának szinte kellemetlenül vastag meglökésével. A (B) előadás híven szemlélteti a jelenkori átlagos versmondás egyik legnagyobb hibáját: az indokolatlan nagy hangsúlyokat. Sztereotip módon nagy hangsúlyokat kapnak az 1—2—3. sor második szótagjai, csupán a *télivilágot* kiemelő hangsúlyának van tartalmi fedezete, de ez is jobban hangzana más és mindenestre finomabb árnyalással. Az (A) változat előadója egy kicsit siet, szünetei főleg az egyes sorok között általában kisebbek. Ettől eltekintve ritmus és szakaszokra tagolás szempontjából különbség a két előadás között nincsen. Példánk egyik tanulsága az, hogy a műkedvelő kis művészek követik a saját koruk átlagos stílusát.

Megszólal a felvételek között gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter is. Valószínűleg előre megírta vagy megírták neki azt a szép, zengzetes szöveget, amelyet a magyar nyelv jövőjéről elmond az élő beszéd megörökítésének kapcsán. Üdvözlí a tudományt, amely lehetővé teszi, hogy érclemezeken fennmaradjon a magyar nyelv, de arra kéri a mindenható istent, hogy magyar hazánk nyelve a jövő évezredekben ne csak érclemezeken legyen meg, hanem a nép ajkán is éljen és viruljon.

A miniszter mint adatközlő, nem a gyűjtő vagy valamelyik tanácsadójának az ötlete volt, hanem a megbízó kívánságának a teljesítése. Szó szerint idézzük Biró Ányost: „az archívumszokás akkori eljárása szerint a minisztert kértem meg”. Ugyanis a bécsi Phonogrammarchiv vezetője, Sigismund Exner az egyes nyelvek standard minőségű köznyelvi változatának rögzítésére munkatársaival minden országban a kultuszminiszter beszédét vettette fonográfra. Ez az utasítás abból a magától értődőnek tekintett feltevésből származott, hogy a mindenkori kultuszminiszter élőbeszéde minden országban kifogástalan reprezentánsa a művelt társalgás nyelvének. A tisztos osztrák tudós nem gondol-

magassági pontokat összekötő vonallal jelezzük. A $\searrow$ kishangsúlyt, a $\triangleright$ kiemelő hangsúlyt jelöl. A szünetjeleket, a fél, egy és két szótagnyi időket jelző 7 7 7 jeleket a zenei rendszerből kölcsönözzük. A zenei kulcsok a sorok elején nem valamilyen intonálási sajátosságot, hanem az előadók személyes hangtartományát jelzik.

⁷ Ugyanezzel a hanglejtéssel hangzik a „felháborodás” egyik színészi előadása: „Nahát, ilyen arcátlanúságot! Főnagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama 1967. c. munkájában (588. kotta).

hatott arra, hogy Magyarországon ez nem egészen így van. Ezért annak beszámításával is, hogy a politikusok és a közéleti szónokok nyelvtudása abban az időben a maival szemben magasabb szintű volt, szerencsés véletlennek tekintjük, hogy a gyűjtőnek sikerült Zichy János nyilatkozatával nyelvileg és technikailag az egyik legjobb beszédstílust megszereznie. Részletes elemzésébe itt nem bocsátkozhatunk, csak azt jegyezzük meg, hogy műfajával előfutára a térben és időben nem jelenlevő hallgatóknak-nézőknek szóló ünnepélyes jellegű közlésnek. El kell ismerni, hogy e sajátos műfajhoz fölényes tudással választja meg a legalkalmasabb tagolást, hangsúlyozást, tempót, sebességváltást stb.; mindezt egy 60" tartamú zárt formában.

Nem tehetjük meg, hogy legalább egy-két mondat erejéig ne szóljunk a négy nem nyelvjárási szövegfelvétel egyetlen hangtani problémájáról, a mostanában sokat vitatott zárt *ē* hang meglétéről. Mind a négy beszélő használja ezt a középzárt magánhangzót, és ez a tény nemcsak annak tulajdonítható, hogy vidéki származásúak, illetve *ē*-ző nyelvterületen nevelkedtek. Sokkal inkább következik ez abból, hogy a század elején a zárt *ē*-zés a nem nyelvjárási nyelvváltozatokban sokkal elterjedtebb lehetett, mint napjainkban. Meg kellene hallgatni egyéb 1930 előtti felvételeket, de enélkül is gyanítjuk, hogy a zárt *ē* a magyar köznyelvből a tömegkommunikációs eszközök, a hangosfilm, a rádió és később a televízió fokozatos térhódításával szorult vissza. Ezek a felvételek a század eleji irodalmi és köznyelvi kiejtésünkben az *ē* hangnak még eléggé általános használatáról tanúskodnak. Példának idézzük Zichy János beszédének első mondatát:

A | tudomány || ajövő | év|századok || és | év|ezredék | számára || érc|
lemezéken | akarja | meg|örökíteni || a magyar | nyelvet

A miniszter *ē*-ző nyelvjárásterületen született (Nagyláng, 1868.), beszédében ezt a hangot anyanyelvi sajátosságként őrizte meg.

A mondat másik intonációs érdekessége az egyes szavak egymástól elkülönített hangoztatása, szemben a mindennapi beszédgyakorlattal, amelyben két, három vagy több szót egyben (egy szakaszként) mondunk ki, mintha egy szó lenne. Példánkban a szakaszhatárokat egy, illetve két (| ||) függőleges vonallal jelöltük meg. A kettő között az a különbség, hogy az egyiknél igen csekély, a másiknál nagyobb szünet van a két szakasz között. A rövid szakaszok általában az egész beszédre jellemzőek. A mondatilag összetartozó beszédszelvények szavankénti hangoztatása nem Zichy János egyéni intonálásának egyik jellemzője, hanem stílusesszüköze a kinyilatkoztató közlésnek. Kossuth Lajos fonográfra vett és máig fennmaradt beszédének⁸ első mondata is ezzel az intonálással hangzik:

A | világ |bírája || a | történelem || fog | e | kérdésre | felelni

A tájnyelvi felvételeket illetően talán nem is annyira a felvett szöveg érdemel figyelmet, hanem inkább az a szemlélet és a módszer, ahogy a század elején a korabeli nyelvtudomány népnyelvi adatokat gyűjtött. Az öt különböző vidékről származó beszélőtől felvett hanganyag tulajdonképpen olyan

⁸ Bartók János: Kossuth-beszéd — fonográf hengeren. Magyar Tudomány 1981. 5. 393—402.

hangtani és egyéb nyelvi sajátosságokat tartalmaz, amelyek öreg, archaikus adatközlőknél lényegében még ma is megtalálhatók. Azt mondhatnánk tehát, hogy fél évszázad alatt a nyelvjárások nem sokat változtak. A változás valójában nem a nyelvjárási alaprétgenben következett be, hanem abban, hogy csökkent a tájnyelven beszélők száma, a felnövekvő új nemzedék falun is elsajátította a köznyelvet és egy sajátos belső bilingvizmus alakult ki: az alkalomnak megfelelően képesek ma már a falusi emberek hol nyelvjárásban, hol köznyelven, regionális köznyelven beszélni.

Ma nyelvjárási adatokat leginkább parasztemberekől gyűjtünk, mert Magyarországon ez a társadalmi réteg a tájnyelv fő hordozója. Biró Ányos szerint viszont nem a parasztember a legjobb adatközlő, hanem a nyelvjárás-kutató, a dialektológus, mert csak az tudja tisztán, minden zavaró körülmény kizárásával közvetíteni a nyelvjárási sajátosságokat. Ezért arra törekedett — ellentétben a mai felfogással —, hogy szakemberek vagy legalábbis iskolázott emberek szóaltassák meg a nyelvjárásokat a fonográfon. Így lett egyik adatközlője a székely származású Erdélyi Lajos egyetemi tanár, dialektológus; a Győr megyei, a palóc, a göcseji és a kecskeméti ő-ző nyelvjárás képviselőjében pedig egy-egy egyetemi hallgatót, illetőleg gimnáziumi tanulót szólaltatott meg. Egy-két helyen tanulatlan emberek beszédjének felvételével is kísérletezett, de visszautasították az ajánlatot azzal a megjegyzéssel, hogy mi nem beszélünk olyan bugris parasztosan, mint ahogy azt a felvételező kívánta tőlük.

Mivel egy fonográf-henger mindössze két-három percnyi szöveg felvételére alkalmas, ezért az idővel is nagyon takarékoskodnia kellett. Valószínűleg előre megírták a nyelvjárási szövegeket, és ezeket olvasták be a gépbe. Az előre megírt szövegbe aztán minél több tájnyelvi sajátosságot beleraktak, olyan lett, mint az a bizonyos kísérleti ló, amelyen mindenfajta állatbetegség tanulmányozható.

A hat énekfelvétel is eléggé vegyes mind a tartalom, mind az érték szempontjából. Egy győri énektanár, Fritz György a Himnuszt énekelte el.⁹ Aztán Fráter Lorándot is hallhatjuk, az „Őszi szellő lengeti a levelet” kezdetű népdallal és a „Szomorú a nyárfaerdő” kezdetű magyar nótával szerepelt a műsorban. A másik három hengeren paraszti adatközlők szóaltak meg. Skerlanitz Katalin győrpázmándi szolgálólány eredeti népi stílust képvisel, bájosan hajtogatja a dallamvegeket a „Szombat este kimentem a kútra” kezdetű népdalban. Nem hagyta ki Biró Ányos a nyugat-dunántúli népi kultúra sajátosan szép alkotását, a regöséneket sem. A Sopron megyei Bó és a Vas megyei Pósfá községekből egy-egy parasztfiút kerített elő, akik az ősi dallamnak két különböző szövegváltozatát örökítették meg; az egyiknél a regöléshez tartozó lármahangszer is hallatszik.

A bécsi Phonogrammarchiv megrendelésére készült magyar hangfelvételeket természetesen nem szabad mai mércével értékelnünk sem technikailag, sem tartalmi vonatkozásban. A magyar irodalom- és nyelvtudomány csak hálával emlékezhethet az osztrák tudósokra, akiknek gyűjtői érdeklődése a magyar szellem megnyilvánulásaira is kiterjedt. Nélkülük az archivált beszédanyag még szűkösebb lenne, mert Magyarországon sokáig sem intézményes, sem magán szinten nem merült fel a beszélt nyelvi jelenségek rögzítésének kívánsága.

⁹ Erkel Ferenc Kölcsey Himnuszt eredetileg 3 szólamú női karra zenésítette meg. Később különböző együttesekre írták át. Énekelhették unisonoban is, de mint szólóének nem ment át a gyakorlatba. Biró Ányosnak ez a felvétele félrevezető tévedés.

Nyelvjárási beszédet kb. 1950 óta gyűjt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete; Az ember tragédiájának egyik előadását 1937-ben az ODEON-gyár vette hanglemmezre. Beszédfelvételeket őriz még a Magyar Rádió és a Magyar Filmtudományi Intézet archívuma a 20-as évek végétől. Ami előbből származik, az mind szerencsés lelet és meg nem köszönhető érdeme készítőinek.

Biró Ányos legjobb igyekezettel teljesített vállalása nem keltette fel az illetékes körök érdeklődését. Egyedül Balassa József méltatta¹⁰ elismerően a magyar beszéd rögzítését a felvételek meghallgatása és Biró Ányos Bécsben kiadott ismertetése alapján. Szövegkritikai megjegyzéseket tesz, de írásának aktuális értékét inkább szakmai rosszallásában találjuk meg: „az orvostudomány s az élő emberrel foglalkozó elméleti tudományok versenyezve értékesítik a kutatás számára a fényképezés és a fonográf-felvétel minden tökéletesedését, csak a nyelvtudomány kullog lassú léptekkel utánuk”. Meg kell jegyeznünk, hogy Balassa a „lassú léptekkel”-t valószínűleg a külföldi nyelvtudományokra értette, mert Magyarországon Balassa korában és azután is még sokáig ezen a téren semmi sem történt. Mint már említettük fentebb, az osztrák felvétel kivételével tudományos kutatás céljából csak 1950-ben indul meg a hangos beszéd rendszeres rögzítése, illetve archiválása.

Egy másik folyóirat munkatársa a szerkesztőségbe küldött munkák csoportos ismertetései között 15 soros híradással tájékoztatja az olvasókat Biró felvételeiről.¹¹ Ám, itt szempontunkból igen becses észrevételeket olvasunk: „A Szeptember végén szavalója hol *ä*-t, hol meg *e*-t mond: *levíszem, tevéd, de sām, nām*. Persze nem állítom, hogy az átírásban van a hiba; valószínűbbnek tartom, hogy a szavaló keverte bele *e*-ző nyelvjárásába az irodalmi (színpadi) nyelv *ä*-s alakjait.” Az ismertetés írója (valószínűleg Gombocz Zoltán) tehát azt a nézetét hangoztatja, hogy a Petőfi vers szavalójának szövegében a zárt *ē* következetes használatát az irodalmi (színpadi) nyelv zavarhatta meg, vagyis valamiféle visszaszorulás folyamatának lehetünk a tanúi. Ennek ellenére Biró Ányos felvételei mégis arról győznek meg bennünket, hogy a zárt *ē* hangot a század elején még sokkal többen ejthették, használhatták, mint napjainkban. Ezt bizonyítja az archív beszédfelvételeknek egy másik csoportja is, amelyeket az alábbiakban ismertetünk.

2. A Magyar Rádió Kossuth adója „A beszélő század — Hangos újság — 1913” címmel két részletben (1977. nov. 28. 21.30; dec. 19. 21.32) sugározta századforduló körüli közéleti személyek beszédét. A rendkívül érdekes műsor-számot Boros János, Szabó Miklós és Vörös Károly szerkesztették.

Az egy bemondóval együtt tizenöt különböző közreműködőtől származó, mintegy 43 perc össztartamú teljesítményt az eddig felmerült leggazdagabb beszédnyelvmemlékként tartja nyilván a tudomány. A korábbi felvételekkel (Kossuth-törödékek, népzenei fonográffelvételeken megőrzött néhány mondat stb.) szemben felbecsülhetetlen előnyük, hogy a technikailag sokszorososan fejlettebb gramofonnal rögzítették a felvett anyagot, és mai megszólaltatásuk nem elkopott lemezek restaurálásával, hanem a jó állapotban megmaradt lemez-

¹⁰ Balassa József: Magyar fonogramm-felvételek. Magyar Nyelvőr 43 (1914.): 272–3.

¹¹ G. Z.: Magyarische Sprach- und Gesangsaufnahmen. XXXI. Mitteilung der Phonogramm-Archiv-Kommission der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. 1913. 38 l. Egyetemes Philologiai Közlöny 38 (1914.): 246–7.

nyomó matricákról való közvetlen átvétellel történt. Ha egy pillanatra elfelejtjük a mai fejlett elektrodinamikai hangrögzítéssel elért minőséget, bátran állíthatjuk, hogy az egyes felvételek a beszélő hangba átvitt egyéniségét hiánytalanul közvetítik számunkra az akkori gramofónszinten.

Keletkezésük körülményeiről nagyon keveset tudunk. A matricákra középben bekarcolt adatok szerint 1913 május—decembere között készültek a felvételek, nyilvánvalóan valamelyik gramofónlemez gyártó vállalkozás stúdiójában. Esetleges megrendelőről, végrehajtási tervről mit sem tudunk, viszont a kiválasztott, illetve felkért közreműködők névsorából arra következtethetünk, hogy a vállalkozó figyelembe vette a közvéleményt, azaz hogy kit tartottak abban az időben jó szónoknak. Emellett azonban a hatalmi-politikai mérlegelés is érvényesült. — Az archív anyag a rádió pincéjéből került elő, és ma a Magyar Rádió Történeti Gyűjteménye őrzi.¹²

A felkért politikusok és írók kivétel nélkül férfiak és idősebb emberek; átlagos életkoruk a felvétel idején 50—70 év. Beszédük tehát a XIX. század utolsó két évtizedének nyelvi állapotát mutatja.

A műfaj nem változatos, Bródy Sándort kivéve mindenki szónokol. Aszónoklásról meg tudjuk, hogy a közéleti szónoki beszéd tudatos nyelvi kiműveléséről semmiféle intézmény vagy magániskola nem gondoskodott. Az egymást követő politikus szónokok hagyományszerűen alakítottak ki egy nagyjából közösnek mondható dinamikai stílust, amelynek fő jellemző jegyei igen könnyen felismerhetők a felvételeken. A fő jellemző jegyek: a) „fennhangon” való beszéd, vagyis a mondatoknak-szavaknak jelentős hányada a beszéd felső sávjában hangzik, és ott legtöbbször egy szinten; b) a kiemelés talán leggyakrabban használt eszköze a hangsúlyok mellett az amúgyis magasra vetett hangsor még magasabbra vetése közvetlenül a tagmondathatár előtt; c) a záró tagmondat utolsó szavának kiemelő hangsúlyozása.

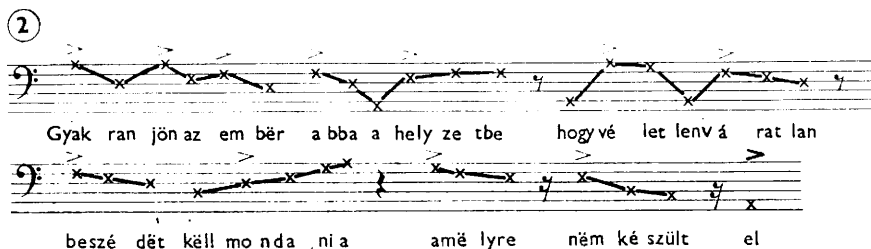
Ezzel szemben az íróknál közös stílust nem találtunk, viszont előadás-módjuk a politikusokkal szemben egységes olyan értelemben, hogy tartózkodva, vagy egyáltalában nem követik azok modorosságait. Másrészt magasabb fokon rendelkeznek a nyelvvel, és ezért nemcsak ügyesebb technikával beszélnek, hanem változatos és mindenekelőtt kifejező árnyalással használják a dinamikai eszközöket.

A következőkben megkísérlünk néhány író beszédmódjukkal — vázlatosan — jellemezni. Kiegészítésül egy-egy politikusra is kitérünk; azokra, akiknek — véleményünk szerint — hatásuk volt a maguk korában — az írók mellett — a későbbi beszédstílusok kialakításában.

Rákosi Jenő részben még csatlakozik a régi vágású szónokláshoz annyiban, hogy szereti egyik-másik mondatának utolsó szavát erősen hangsúlyozni. Az ilyen hátulról nyomatókoló nagy hangsúlyok nyelvileg hol indokoltak, hol nem. Az alábbi példánknak az az érdekessége, hogy a záróhangsúly — egy súlytalan névelőt nem számítva — az összetett mondat legmélyebb pontjára került:¹³

¹² A felvételek keletkezésének eddig felderített körülményeiről Boros János tájékoztat a RÁDIO- ÉS TELEVÍZIÓÚJSÁG 1977. 48. számában. A lemezek valószínűleg kereskedelmi forgalomba kerültek, és a sorozat egy-egy részlete a rádió korábbi műsorai-ban is szerepelt.

¹³ A szövegek írásában a helyesírást követjük azzal a különbséggel, hogy jelöljük a zárt *é* hangot, és mellőzzük a vesszőt és pontot tagmondathatáron, illetve abszolút mondatvégen. Utóbbiak helyfoglalásukkal adott esetben félrevezetők lehetnek, egyébként nélkülözhetők, mert az intonálás legtöbbször jelzi a mondati tagolást is.

A sebesség igen mérsékelt, 180 szótag egy perc alatt. A lassú tempó főleg a sok szünet következménye. Ehhez társul a gondosan előkészített és feleslegesen sok nagyobb hangsúly. Rákosi stílusa kissé kioktató, fontoskodó, szinte követeli a hallgató figyelmét. A kötőszavakat, névelőket stb. szereti az előző szakaszhoz csatolni. Igen jól értékesíti a nem első szótagi hangsúlyokat, amelyek indokoltak a maguk helyén:

Ellenbenha ^ː arrólvanszóhogy ^ː hogykiről ^ː beszéllek ^ː egyharmadikszemélyről ^ː aztmárnyilván ^ː ismerik ^ː mert közönségös ^ː emberrőlⁿémszoktunkbeszélni ^ː Ennélfogva ottmárvigyáznom ^ː kell ^ː és ^ː főleg szükségös ^ː hogy ^ː ilyen ^ː alkalommalcsak ^ː jót ^ː ésszépétmondjak ^ː róla ^ː mindaztarosszatamitesetleg ^ː tudok ^ː magamban ^ː tartom

Ha a *beszélni* szó nem abszolút mondatvégen állna, kiemelő hangsúlyát hibának kellene minősítenünk, mert a tagadott szó hangsúlya nem lehet nagyobb a tagadó szó hangsúlyánál.

Hogy egy nyelvemlék jellegű beszédteljesítményben mit kell intonálási hibának tekintenünk és mit nem, arra nézve a kevés tényanyagra való tekintettel egyelőre csak kevésbé határozottan nyilatkozhatunk. Ezekről eltekintve azonban biztonsággal kimondhatjuk, hogy Rákosi Jenő beszédmódja a maga korában a legjobb minőségű szóbeli előadásokhoz tartozott.

Kiss József születésének hetvenedik évfordulóján rendezett ünnepség egyik szónoka Herczeg Ferenc volt.¹⁴ Herczeg is szónokol — még akkor is, ha feltételezhetően felolvassa előre megírt ünnepi köszöntőjét —, de nem veszi át a politikus szónokok intonálási sablonjait. Nyoma sincs a mondatzáró utolsó szó nyomósításának és a sűrű kiemelő hangsúlyozásnak. A felső zónában hosszan kitartott hangsorok helyett zöngéje a mindennapi beszédhez közeledően változtatatosan süllyed-emelkedik. Átlagos sebessége 250 szótag/1', amely megfelel a mai átlagos élénkebb iramú tempónak. Herczeg Ferenc a maga korában a modern beszélők közé tartozott; a mai fül számára esetleg feltűnő archaizmusok ellenére is. Ilyenek például a *világra szóló*; *össze hord*; *össze gyülekezik*; — ezeket külön mondja, ahogyan itt jegyezzük, de nem tudjuk eldönteni kéziratának ismerete nélkül, hogy külön is írta-e őket. A külön hangoztatás meggyőző, az összetételek második tagját is hangsúlyozza.

¹⁴ Kiss József hetvenedik születésnapján. A Petőfi Társaság ünnepi közgyűlésén elmondta Herczeg Ferenc, in (némileg módosítva): Új Idők 19. (1913. december 7.): 607–8.

Rákosival és másokkal szemben beszédhangzása folyékony. Szervezete erős, zökkenő nélkül állítja elő az olykor hosszabb szakaszokat, illetve az egymástól szünetekkel el nem választott szakaszok sorát:

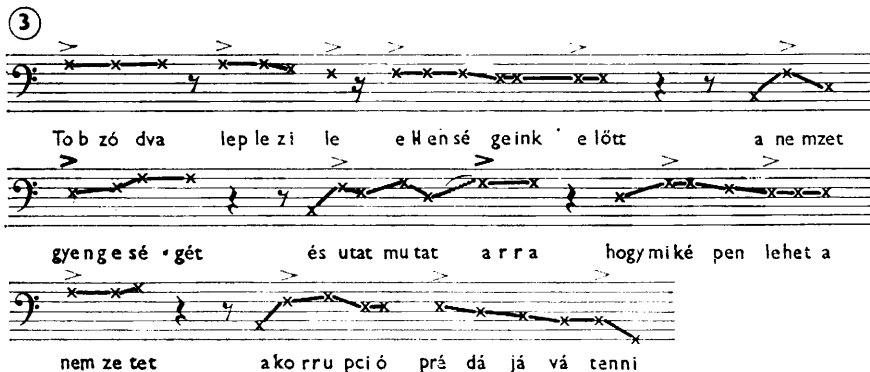
Szédítő magasságbanaföldrajziMagyarország göröngyeifölött : afantázia
ölyvei : össze hordtakmáregységészújországot ... Haegy 7 világra 7 szülő
7 végítélet : elsőpörnéaföldszínérőlapolitikai Magyarországot : aköltők-
Magyarországa azértmég évszázadokigfolytatnámagányoscsilágéletét

Annak jeléül, hogy Herczeg Ferencnek csak második nyelve a magyar, ugyanis gimnáziumi éveiben tanult meg magyarul,¹⁵ fel-feltűnnek nála bizonytalan magasságú magánhangzók *pulitikai* politikai helyett; *kereng* kering helyett stb. Viszont elsajátította a zárt *ē*-t: *Amagyar 7 költészetnē*csak 7 *ékességē 7 de erősségēisanē*metnek. Ez a hang nála nem rendszerszerűen fordul elő, innen-onnan véletlenül vette át az akkori köznyelvi beszédből. Azt azonban megjegyezzük, hogy német anyanyelve következményeként sok helyen az *e* hangok a normál magyar nyílt *e* hangnál legalább egy harmad fokkal zártabban hangzanak (ē). — Az *r* hangoknak mintegy fele uvularis képzésű.

A felvételsorozat évében, 1913-ban Kossuth Ferenc egészsége már nem kifogástalan. Zöngéjén gyengeség érződik, a beszéd hallhatóan is fárasztja. Míg mások 200—225 másodpercig beszélnek, ő már 88" után abbahagyja. Nagyon sajnáljuk, mert intonálása a legjobbak közül való annak ellenére, hogy negyvennégy évi külföldi távollét után csak 1894-ben tért vissza véglegesen Magyarországra. Beszédében zárt *ē*-t ritkán hallunk, azonban valószínűleg az idegen nyelvek hatására az *e* hangjai helyenként zártabbak a szokásosnál:

Századunkata létértvaló küzdelemjellemez : Eküzdelemben jaja gyengéknek :
Erőt nekünkcsaknemzetadhat :

A szervezettől öröklődő hangszíne apjáéra emlékeztet az egyes beszédhangok mindenkor ép képzésével együtt. Esetleg a mérsékelt magassági mozgást is családi hagyománynak tekinthetjük:

¹⁵ Surányi Miklós: Herczeg Ferenc. Életrajz 1925.

A szakaszok és a mondatok is kossuthi méltósággal követik egymást; kiemelő hangsúlyok vannak, de ezek is mentesek a dinamikai szélsőségektől. Mindehhez alkalmazkodik az alacsony sebesség: 190 szótag/1'.

A felolvasás a rögtönzött beszédnél sokszorosan kényesebb feladat, mert a beszélőnek a rögtönzés benyomását kell keltenie. A 'saját szöveg' kevesebb segítség, mint gondolhatnánk. Ugyanis az írásba foglalás az élőbeszéddel szemben megfagyott nyelvi közlés, és hangos beszéddé való visszafordításakor a beszélőnek fel kell támasztania a szöveg keletkezésekor végbement lelki folyamatokat. Bródy Sándornál nyoma sincs az efféle igyekezetnek, természetes könnyedséggel adja elő a történetet, mintha éppen most írná le gondolatait, amelyeket írás közben hangosan is kimond. Hallhatóan benne van Ádám Anna című regényének hangulatában; egyébként előre be is jelenti, hogy ezt a regényt szereti a legjobban. Idegi és organikus szempontból szerencsés alkat, hangjai még a mondatok utolsó szótagjában is teljesen ép képzésűek. A hangsorok világos képzését támogatja az inkább rövidebb szakaszok gyakorisága és az azokkal járó sok kisebb-nagyobb szünet:

Vad | vāgtatással | szelték | kērsztül | kasul | atányákat |
 ārkokonāt | azōszivetēsēnāt || állatok | ěmbērek | mēnekültek ||
 elölük || aparipákról | szakadta | tajték

A magyar nyelv természetének megfelelően csak igen indokolt esetben emelünk ki itt-ott egy szót nagy hangsúllyal. Bródy tudja ezt, és ezért változtatja a kiemelés különböző eszközeit, nagy hangsúlya kevés van. Hangszín-skálája nem különösebben változatos, de a meglevő lehetőségeit más intonáló eszközökkel erősítve hatásosan érvényesíti a felolvasott részletben szereplő három különböző egyéniség jellemének és egymáshoz való viszonyuknak az ábrázolásánál.

Bródy Egerben született és élt egy ideig,¹⁶ ezért őnála a zárt ě-t nyelvjárási, illetve anyanyelvi sajátossággént értékeljük, mint az acsádi születésű Rákosi Jenőnél vagy a Sümegről származó Vázsonyi Vilmosnál. Beszéde más-különbén vidéki köznyelvi, amelyet egy-egy archaikus fordulat átszínez. Ilyen például egy szakaszhatár, amely lexémát hasít szét:

Āzbiz | igaz || mēgkérhetēdanāgysá | gos | űrat | hogy | ādjon

Az eldöntendő kérdésnek a hangsúlyos szótagnál kezdődő hanglejtésíve néhány esetben feltűnően nagy szótagszámú hangsort fog át:

Nēmakarmagavalamitkérnitőlem ?

Nēmgyünvelemanagyságosasszonyēgykicsitkocsikázni ?

E hosszabb szakaszoknak itt is nagyobb a sebessége az átlagos 4–10 szótagot tartalmazó szakaszok sebességével szemben.

Többször is hallunk egy sajátos figyelemkeltő lejtésmenetet (•\•••) tagmondathatáron (l. a 4. ábrát).

Az űgytēlszētt lejtésmenete mint az egyszinten-tartás egyik változata, folytatást jelez. Ezen a helyen viszont a *Lázár* jól hangzó hangsúlyával együtt az

¹⁶ Juhász Ferencné: Bródy Sándor 1971.

elképrázottság állapotát is érzékelteti a hallgatóval. Az intonálást Bródy itt úgy használja, mint a festő az ecsetjét, amellyel adott esetben két-három egyszerű vonással a valóságot drámai rövideggel jeleníti meg.

Ha figyelmen kívül hagyjuk Kossuth művészi előadású beszéd-törredékét 1890-ből, akkor egyelőre Bródy Sándor olvasata az első, illetve legkorábbi a szépirodalmi műfajban, amelyet a szerző ad elő, értelmez a saját hangos beszédével.

Vázsonyi Vilmos beszédével ezen a helyen csak azért foglalkozunk, mert a maga korában teljesen eredeti dinamikus előadásával sokkal inkább az írók beszédmódjához tartozik, mint a kortárs politikusok már említett retorikai sztereotípiáihoz. Teljesítménye eredetileg bírósági helyiségben előadott hosszabb védőbeszéd, amelyből mintegy 200'' tartamú részt vont össze a gramofónfelvétel számára.¹⁷

A szenvedélyes hangzású beszédének korlátlan ura; sehol nem siet (sebesége 225 szótag/1', sehol nem torzít, egyes szótagjai és hangjai mind világosak. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a kifejező szótaghanglejtést, az egy szótagon belül jól kihallatszó magassági mozgást ő használja először, de e sorozatban szereplő intonálásmódok tekintetében egyedüli a maga nemében. A legfeltűnőbb szótaghanglejtéseket jobb jelzőeszköz híján egyelőre betűháromszorozásokkal jelöljük:

Apa[~]na[~]ma[~]o[~]ko[~]zza : ho[~]gy[~]min[~]dén[~] ér[~]köl[~]cse[~]i[~]já[~]vun[~]k : min[~]dén[~] ér[~]köl[~]cse[~]i ér[~]dé[~]kün[~]k 7 min[~]denva[~]gyon[~]unk 7 el[~]pusztul : A[~]pa[~]na[~]ma[~] o[~]ko[~]zza : ho[~]gya[~]bé[~]cse[~]ü[~]let[~] me[~]ne[~]kü[~]lni ké[~]e ny[~]telen : ho[~]gya[~]bé[~]cse[~]ü[~]let 7 szé[~]é[~]é[~]gy[~]én[~]ké[~]zikés fé[~]é[~]él[~]re[~]vonul : ab[~]ű[~]ű[~]n[~]pedig ka[~]ca[~]g 7 ab[~]ű[~]n 7 he[~]ven[~]ké[~]dik 7 ab[~]ű[~]n ü[~]ldö[~]z

3. A bécsi Phonogramm-Archiv 1912-ből származó és az egy évvel későbbi budapesti felvételek beszédanyagai együttvéve sem alkalmasak arra, hogy általuk felidézzük a beszélt magyar nyelv kb. egy évszázaddal ezelőtti állapotát. Hogy összefoglaló tanulságokat mondhassunk, ahhoz nemcsak nagyobb, hanem elsősorban változatosabb beszédstílusokra van szükség. Semmi hangos konkrét bizonyítékunk nincsen arra vonatkozólag, hogy milyen volt az emberek egymás közti mindennapi társalgása, telefonpárbeszéde, az iskolai oktatás stílusa. Csupán egy tény tisztázódott; a század eleji beszédben nem halljuk azokat a súlyos intonálási hibákat, amelyek a jelenkori beszédre általánosan jellemzők. Még ha idővel fel is bukkannának további beszédemlékekben szórva nyosan, az már bizonyosnak tekinthető, hogy a mai beszédhangzás megrongálódott állapota újabb fejlemény. Egyébként az itt röviden ismertetett beszédanyagok gyakorlatilag is értékesíthető tanulságát abban látjuk, hogy számottevő tipikusan magyar intonáló eszköz meglétét egy évszázadra visszamenően ki tudjuk mutatni.

Balogh Lajos — Bartók János

¹⁷ Az 1913. június 3-án elhangzott teljes beszéd címe: A bűn üldözi az erényt. Lásd: Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Budapest, 1927. 507–13.

Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez

1. Hivatkozva Fábián Pál közleményének felhívására (Nyr. 104: 148), amely kéri a folyóirat olvasóinak „akár helyeslő, akár elutasító” véleményét, küldöm a magamét, a kategorikusan elutasítót. Nem hiszek benne, hogy bármi foganatja lenne; csakis a magam lelkiismeretének megnyugtatóására, hogy én meg tettem a tőlem telhetőt. Küldöm az egész Helyesírási Bizottság címére. Szükségesnek tartom fölvetni: átgondolták-e a Bizottság tagjai, hogy kiknek és milyen hosszú időre készítik az új szabályzatot? Tudják-e, mi a gyorsuló időben a következő húsz-harminc esztendő?

Tetszetős válasz, hogy a szabályzat az „egész művelt magyar társadalomnak” készül. Ez azonban nem lehet igaz, mert már bebizonyosodott, hogy a szabályzatnak — többek között — az egybe- és különírási része is megtanulható. Tanúsíthatják ezt a felelősséggel szoló pedagógusok is, ezt látjuk a szépprózairók gyakorlatából is. Ez utóbbiak nagy többségükben egyáltalán nem holmi szándékos poetica licentiából térnek el a szabályzattól, hanem tudatlanságból. Nem tudja a szabályzat egybe- és különírási részét maguknak a nyelvészeknek jó része sem!

Ismertem kandidátus helynévkutatót, aki meg sem próbálta követni tudományos közleményeiben a szabályzatnak földrajzi nevekre vonatkozó előírásait. Tudok olyanokról, akik a Gyakorisági Szótár gyűjtéseit ellenőrizve sorozatosan „nem veszik észre” a szabályzat szerint helytelenül egybe- vagy különírt szókapcsolatokat, amelyeket pedig a gyűjtésben jelölniük kellene. Egyelőre nomina siant odiosa, de a bizonyítást nem mellőzhetem.

Egyetlen kétezer szavas szövegrészletben a következő nyomtatott hibák maradtak jelöletlenek: *szalvéta-papíron* (fölösleges a kötőjel!), *kulcs-csörgést* (szintén!), *jószagú* (konkrét jelentésben; külön kell írni!), „*dohány szaga volt*” (egybe!), *Dunaparton* (hiányzik a kötelező kötőjel!). — Egy másik ugyanekkora forrásrész jelöletlen hibái: *cigaretta maradványt* (egybe!), *sajátmaga* (külön!), *mégegyszer* (mindkét jelentésében külön!). — Egy harmadik forrás kétezer szava közül: a foglalkozásnévi *kiszolgálólányt*-t (egybe kell írni e jelentésében!) hol egybeírják és egy szóban hagyják a gyűjtők és ellenőreik, hol külön, teljesen rendszertelenül, ötletszerűen. Különírva hagyják a *villamos sínek*, *szekrény ajtót* adatokat, meghagyják a *tölgyfaasztalt* alak hibás egybeírását, a tévesen különírt *függöny nyílásban* formát úgy „helyesbíti” az ellenőr, hogy *kötőjele*t rak a két szó közé...

Ha a tíz legjobb magyar szakos egyetemi hallgatónak negyven problematikus szókapcsolatot — mondatba foglalva vagy anélkül — diktálnék, és negyven példám közül nem hibáznak el legalább négyet, ha tehát hibaszázalékuk az igen magas tíz százalék alatt marad, a nagy nyilvánosság előtt vallom be töredelmesen, hogy én tévedtem. De ha ez a hibaszázalék magasabb lenne tíznél a Bizottságnak kell elismernie, hogy a szabályzatnak ez a része valóban megtanulhatatlan. Gondolni kell a megtanulhatóságra, a most felnövő általános és középiskolások tömegeire, az anyanyelvi oktatás óraszámainak máshol bővebben gyümölcsöző szűkösségére, nem pedig csakis a „szent” folyamatosságra. Minden fejlődés — még az állítólag igen lassan fejlődő helyesírásé is! — folyamatosság. É s m e g s z a k í t o t t s á g dialektikája; vállalni kell nemcsak a kényelmes folyamatosságot, hanem a hagyomány megszakisításának a kisebb-nagyobb konfliktusait is!

2. Kifogásaim. — Nem a szabályzat rendjét követem, nem is Fábíán javaslatáét, hanem súlyossági sorrendben adom elő őket.

2.1. Az összerántási ügyek.

2.1.1. Egyberánt-e a rag? — Ilyen elméletről még nem olvastam. Ezzel szemben mi a helyzet a jelenlegi szabályzatban? Miközben a bizottsági tagok némelyike is háborog szóban és írásban egyaránt Antal László magyar esetrendszere ellen, helyesírási döntőnként elfogadja, hogy a *-nként* olyan csodabogár toldalék, amely egyberánt: *háromnaponként, kéthetenként, ötesztendőnként, ötvenként*. Nyilván kinevezi ezeket — teljességgel önkényesen! — határozószóknak. Vagy ama „szent” összeszokottság volna az ürügy (mert ok nem lehet!) az indokolatlan egybeírásra? Ha igen, ezen az alapon egybe kell írni a még szokottnak tekinthető *száznaponként* szókapcsolatot, de egybe kell-e a nem megszokott *öt dekádonként* vagy akár *száz hetenként* szintagmát is, amelyek mindenek, csak nem „megszokottak”?!

Véleményem: sem szintaktikai, sem szemantikai ok nincs az egybeírásra, tehát minden ilyen szókapcsolatot külön kelljen írni! (A múlt századi hagyomány nekem nem érv!) Baj-e, hogy az idősek, akik bemagolták az illogikus megoldásokat, egy ideig (akár holtukiglan) el fogják téveszteni ezeket írásukban? Nem az. Előny viszont, hogy az általános iskolákban jó néhány hibalehetőség kiküszöbölődik, s nem csábulnak a tanulók arra, hogy a ritkább ragokat Antal módjára képzőnek érezzék.

2.1.2. Egyberántó képzők. — El kell fogadni, hogy határozós szintagmákat egyberántson a felsőfok (Fábíán: *legfigyelemreméltóbb*). Semmi szükség sincs viszont a G) pont alatt felsorolt képzők (143) felemás egyberántó hatására, ti. egyszerű szót egyszerűvel összevonnak, de ha már összetett valamelyikük, az egybeírás elmarad. Rég tudjuk, hogy nem szavakat írunk vagy mondunk, hanem mondatokat. Az a hajdani együgyű érv, hogy más a *tízemeletes ház*, mint *tíz emeletes ház*, visszájára is fordítható, mert akkor állítólag jelentéskészségünk támad, ha *tizenegy emeletes házról* olvasunk (tizenegy darab-e vagy egy, de magas?).

A G) pont kérdésének megoldására a következőket, nem ingadozó különírást javaslom! (Még a *jószívű — jó szívű*-féle esetek jogosultságát is megkérdőjelezném, hisz a szövegösszefüggésből úgyis kiderül, melyik jelentésről van szó. Ez utóbbi esetekben azonban még lehet vitáznunk.)

A józan észére támaszkodó „civil”-nek semmiféle támpontja nincs, vajon miért kell a deverbális nomen utótagú, egyszerű szókból álló határozós szerkezetek egyik részét egybeírni, mint: *férjhezmenetel, mennybemenetel, igénybevétel, hatálybalépés*, másikat külön, pl. *hatalomra jutás, holtítá nyilvánítás, dűhbe gurulás, forgalomba hozatal*. A legingoványosabb szubjektivitásba téved a Bizottság, ha itt is holmi „összeszokottsággal” próbálna érvelni! A laikus érvelése ez a „nyelvérzékére”, amely „egy fogalomnak érzi” azt a két szót, kettőnek emezt...

Javaslatom: ahol súlyos (!) jelentésváltozás nem gátolja, az egyetlen logikus megoldás mindegyik kapcsolat különírása.

Nem kifogásolom a névutóra tapasztott kettős képző egyberántó hatását (pl. *társadalmonkívüliség*). Szerencsétlennek tartom viszont a már korábban is felhozott példát (*egymásmellettiség*): mivel az *egymás* összetett szó, a példa megérdemelne egy kis magyarázatot: „a névutói melléknév továbbképzése — többnyire *-ság, -ség* képzővel — akkor is összeírásra kényszerít, ha az előtag összetett szó.” Ennyi elég is volna.

2.2. Alárendelő jellegű, alanyos és minőségjelzős szókapcsolatok. —

2.2.1. Nem látok rá okot — a megszokásnak ama „szentségén” kívül —, hogy néhány szemantikai megokolású kivételt mellőzve — miért kellene bármely alanyos kapcsolatot egybeírni. Tehát így javaslom: *dér csípte levelek, nap sütötte táj, moly rágt a szövet, vér áztatta föld; de magvaváló szilva* (mivel a *váló* igekötő nélkül má már nem lehet a *magva* alany hiteles állítmánya). Így nem lesz nehezítő kontraszt a *vízmosta* és az *árvíz mosta* (töltés) írásformák között.

A nagyobb jelentésváltozást nem mutató minőségjelzős szerkezetekben sem látom szükségét az egybeírásnak, tehát két szóba írnám azt, hogy *jóízű, fiatalkorú* (mn.; főnévként már lehetne egybe is), *légitér*. Ezekben jóval kisebb szemantikai indítékot találunk az egybeírásra, mint a jelenleg különírandó *szabad idő, szabad vers* szókapcsolatokban. (A bizottság irodalmi érdeklődésű tagjai észre is vehetik, hogy a szakírók „fellázkodtak”: igen gyakran egybeírják a fentieket a Helyesírási tanácsadó szótár tanácsai ellenére is.)

Egy megjegyzés: Fábán szóban közölt véleményével ellentétben a *jókívánság* nem jelöletlen tárgyas összetétel, hanem minőségjelzős. Elvszerűen külön kell írni, mivel jelentésbeli ok sincs az összevonásra. (Tudnánk-e más *-ság, -ség* képzős deverbális főnevet felhozni, amelynek világosabban tárgyi az előtagja? Aligha. Biztos-e, hogy a *kívánság* maga: nomen actionis, nem pedig nomen acti? Ugyanis az előbbinek még inkább lehetne tárgya, az utóbbinak azonban nemigen! Tehát: két szóba!)

2.2.2. Anyagnévi minőségjelzőjű szókapcsolatok. — Fábán javaslata itt „továbbfejleszt” — rossz irányba.

Ha a Bizottság elfogadja (és sajnos ez várható...), ilyen helyesírási kép fog kialakulni:

<i>alumíniumedény</i>	<i>bronz csapágy</i>
<i>platínatégely</i>	<i>műbőr kabát</i>
<i>mahagóniburkolat</i>	<i>kőso kristály</i>
<i>celluloidbabácska</i>	<i>műkő lap</i>

És ezt tanítsák meg szegény pedagógusok... Javaslatom: minden anyagnévi jelzőt külön kell írni jelzett szavától, ha nem kényszerít az egybeírásra jelentésváltozás; tehát: *vas kanál, vas vödör, vas lemez, sőt vas izmok, de: vasvilla, vaskancellár* (kisbetűvel — sőt talán még ezt is: *kis betűvel*, mivel kicsi a jelentésváltozás).

Szokatlan lesz a *kő fal, réz üst, bőr kabát* írásképe? Meddig? — kérdezem vissza én. Két-három évig, tovább nem. Ennyi idő pedig nem idő a helyesírástörténetben.

2.2.3. Folyamatos melléknévi igenevek minőségjelzőként. — Ha Fábiant követjük, ez a kép:

felezőegyenes, mérőműszer, mozgókórház: összekötő híd, előhívó oldat, visszaható ige.

Nincs ok az előbbieket egybeírására: hiszen *felező egyenes* = egyenes, ami felez; *mérő műszer* = műszer, amelyik mér, *mozgó kórház* = kórház, amelyik mozog. Különírásukat javaslom! (Más kérdés a *hálószoba, főzőkanál, keverődob*, ezek ugyanis jelöletlen helyhatározós összetételek, és csak azok! Kacifántos érveléssel ugyanis azt is mondhatná valaki, hogy *felezőegyenes* = amelyikkel felezünk...)

Látszólag ragyogóan cáfolja javaslatomat Fábiánnak 11. C) pontja: az igenév nem folyamatot, hanem képességet, rendeltetést fejez ki. Csakhogy akkor egybe kellene írni az *íható viz-et*, *ehető gombá-t* is, vagy legalább egy megjegyzést szerkeszteni a *ható igék* (lám, ezt külön íratja a Bizottság!) folyamatos melléknévi igeneveinek a fenti pontban vázoltaktól eltérő írásmódjára nézvést...

Elvszerű döntést hozni itt — elismerem — nehéz, de ha az elegendő jelentésváltozás ismérve az alapunk, sikerülhet. Elegendő a jelentésváltozás — talán nem kell részleteznem, hogy miért — a *költőpénz*, *eladólány*, *kiképzőtiszt*, *felvonóhid*, *belépőjegy* esetében.

2.3. Sz ó f a j v á l t á s ? — Fábián szerint összeírásra kényszerít, ha az utótaghoz képest (ritkábban: a teljes alakulathoz képest) megváltozik a szókapcsolat szófaji jellege. Végeredményben nem is volna ez rossz érv — ha az a szófajváltás valóban mindenütt végbemenne, ahol ő egybeírást javasol.

2.3.1. H a t á r o z ó s z ó k ? — Az ÉrtSz. és az ÉKsz. közös betegsége, bár az utóbbinak már kevésbé, hogy sok olyan kapcsolatot minősít határozószónak, ami nem az, és nem is várható, hogy azzá váljon. Vajh miért volna határozószó az *éjjeltájban*? Mást jelent-e, mint az *éjjel tájban*? (A *tájban* névutó jellegére l. Sebestyén Árpád monográfiáját!) Javaslatom: *dél tájban*, *dél tájt*, *éjjel tájt*; *ember számba vesz*, *kitüntetés számba megy*, *hét számra*, *mázsa számra* stb. (Ne tessék félni! A *hét számra* poliszemiája, illetve: leíró tekintetben hononimiája nem fog félreértést okozni a szövegösszefüggésben!)

2.3.2. M e l l é k n e v e k ? — Indokolt, hogy a *földalatti* főnevet egybeírjuk. Viszont a jelentéstani folyamat félreértésének tartom, hogy az 'illegális' jelentésű, képszerű *föld alatti* szókapcsolatot egybe kell írni. Nincs rá okunk. Így az ifjúság egybe fogja írni a képszerűen, de átvittén használt *fal mögötti-t*, a sportriporter a *fű alatti-t*.

2.4. M e l l é r e n d e l ő ö s s z e t é t e l e k . — Elismerem, hogy (6. a) és 8. a) pont) a lazább és az összeforrt tapadásos, illetve a lazább és összeforrt ikerítéses mellérendelések nem különülnek el egymástól élesen. Fábián megoldása azonban azt sugalmazza, hogy ezekben az esetekben e g y e n k é n t kell megtanulnom, hogy használjak-e kötőjelet vagy sem.

Fábián javaslata helyett vagy mellett egy betoldást javaslok a szabályzatba ilyesféle szöveggel: „ha a csak utótagjukon toldalékolható tapadásos mellérendelő összetételek kötőjel nélküli egybeírása jelentésbizonytalanságot okoz, kötőjelet használunk: *szoba-konyha*, *szoba-konyhás* (mivel a *szobakonyhás* írásmód azt is sejtethetné, hogy egyetlen, két funkciójú helyiségről van szó), *sík-domború*, *síkdomborúra csiszolt* (mivel a *síkdomborúra* írásmód azt sejtetné, hogy két oldal helyett egyetlen oldalt csiszolnak alig domborúra), viszont *édesbús*, *édesbúsan*, *rablópandúr*, *rablópandúrt*, *sakkmatt*, *sakkmattot*, mivel ezekben nincs igazi veszély rá, hogy félreértsük őket.” — Mindebből következik az is, hogy nem fogadom el a javasolt *csíhi-puhít*, *csinn-bummja* formákat. Helyettük a kötőjel nélküli egybeírás mellett török lándzsát.

2.5. T ö b b s z ö r ö s ö s s z e t é t e l e k . — Kötőjelezésüket nem a szótagszámlálásra alapítanám, hanem rábíznom az íróra. Segít-e a szemnek szóló tagolásban is, az értelmezésben is az efféle alak: *igazgatóhelyettes-nő*, *finomkerámia-gyár*? Legalábbis kétséges. — Előre látható, hogy itt a nyomdászok: szedők, korrektorok képviselői kardoskodnak majd az „egység” mellett, az egyértelmű, „fent” eldöntött megoldások mellett. Emlékeztetni kell őket, hogy bármily tiszteletre méltó a szakmájuk (valóban tisztelem is őket!),

csoportérdekeiket alá kell rendelni a közoktatásnak, a helyesírás általános gyakorlatának.

2.6. Írói szabadság. — Sem a jelenlegi szabályzat nem szól róla, sem Fábián tervezete. Okvetlenül megérdemel egy passzust. Valami ilyesfélét: „A szépirodalom művelői nyilván áttörhetik a szabályzatban rögzített egybe- és különírási szabályokat. Ennek azonban csakis akkor van funkciója, ha a szabályostól való eltéréssel stílárius hatást kívánnak bizonyos irányban kelteni. A poetica licentia nem jog az önkényeskedésre, hanem magasabb kötöttség, művészi szükségszerűség felismerése.” (Juhász Ferenc jelentős költő, de az ő egybe- és különírásai negatív példák: nagy többségükben az ösztönszerű önkényeskedés szüleményei. Költeményei nem ezek miatt az önkényeskedések miatt jók, hanem ezek ellenére.

3. Jelenlegi körülményeim ilyen terjedelmű hosszászkodás megfogalmazását tették lehetővé. Ha több időm, több energiám, egészségem volna, meg-többszörözném hozzászólásom terjedelmét is.

Hadd jelezzem: ha javaslataim hasonlítanak Deme Lászlóéhoz, ez csakis véletlen egybeesés lehet. Van viszont negyedszázados pedagógiai gyakorlatom az oktatás minden szintjén (általános iskola, gimnázium, főiskola). Ismétlem: Fábián Pál javaslatait is, a jelenleg érvényes helyesírást is a megtanulhatóság szempontjából támadom. Amit Deme emleget (Helyesírási rendszerünk logikája. MNyTK. 110. 5), ti. hogy aki fölismeri a rendszer logikáját, aki ezt a logikát elsajátítja, az a kérdéses szókapcsolatoknak 80–85 százalékát helyesen fogja írni, azzal azt vallja be, hogy a kérdéses szavak írásának 15–20 százalékát egyenként kell elsajátítaniuk a tanulóknak. Tanúsíthatom, hogy így is van.

Ezt az egyenként való megtanulást kellett volna csökkentenie a most készülő szabályzatnak. Félős, hogy ezt a nemcsak tudományos, hanem lelkiismereti feladatot nem fogja elvégezni az új szabályzat!

Török Gábor

Móra Ferenc stílusához

„Jegyzetek Móra nyelvéről” címmel az író születésének centenáriuma alkalmából ezen a helyen igyekeztem bemutatni Móra nyelvművészetének tudatosságát, nyelvszemléletének jellemzőit és nyelvművelő nézeteinek néhány példáját (Nyr. 103: 310–25). Ezt mintegy folytatva az alábbiakban ennek a részben hazulról, Félegyházáról hozott, részben olvasmányaiból tudatosított nyelvszemléletnek az író nyelvében, jellegzetes stílusában érvényesülő következményeit, stílusának főbb sajátosságait kísérem meg felsorakoztatni. (Az utalások módjára nézve l. Nyr. 103: 310.)

Jelentéstani észrevételek

„Az úr mint olyan” címmel kétszer is írt; 1909-ben és 1. 19-ben. Az elsőben azt a sajátos jelenséget tárgyalta, hogy a pusztá névhez csatolt *úr* szó — sértő. Amíg az országgyűlésben a képviselők csak nevükön emlegetik egymást, mondja, nincs baj. „Hanem ha egyszer Andrássy azt találja mondani, hogy Justh Gyula *úr* túrhetetlenné teszi a helyzetet, és Justh Gyula úgy nyilatkozik a folyosón, hogy Ugron *úrnak* nagyon sok tarka macskája van, és Ugron Gábor azt írja a lapjában, hogy jó lenne már leszámolni Holló *úrral*: akkor aztán már nemcsak jön, hanem itt is van a legkomolyabb válság” (9: 280).

A húszas évek elején *paraszt* helyett a politikusok *kisgazdát* kezdtek mondogatni. Móra különbséget tett. „A kisgazda más. Az nemzetfönntartó elem, borszivart szív, tükröből fészülködik, újságot olvas, és szíve mélyén lenézi a parasztot... A tanyán nincsenek ilyen kisgazdák, ott csak parasztok vannak, akik búzát vetnek, fát ültetnek, borjút nevelnek...” (1: 137.) Vezércikkben is kitart a *paraszt* elnevezés mellett, még ha félreértés vagy fölszisszenés támad is utána. Nem szükséges új elnevezést kitalálni: „Akár paraszt, akár kisgazda, akár kistermelő — mert most ez az elnevezés kezd forgalomba jönni — a lényeg egy” (13: 529). Ezzel függ össze a *nagyatádi kocs*i elnevezés is. Nem volt ugyan semmi köze Nagyatádi Szabó Istvánhoz, az ellenforradalmi korszak jellegzetes kisgazda-politikusához, mégis jellemző, hogy tőle kapta a nevét. Makó környékén jött divatba „a kor képére és hasonlatosságára”: öszvér jármű volt, a parasztkocsi és a hintó összeházasítása. De kudarcot vallott, mert egyiknek sem volt jó: a rúgós kocsin vagy násznépet nem lehetett hordani, vagy tapasztóföldet, holott az élet mind a kettőt megkívánta. „S ezért a *Nagyatáder* éppúgy kiment a divatból, mint a paraszt, aki körül tíz-tizenkét esztendővel

ezelőtt forgott minden...” (1: 231). Az a paraszt, akit kiscgazdának hívtak akkor, amikor szükség volt rá, de menten kitessékelték a hatalomból, mihelyt megszilárdult az ellenforradalmi rend. Az Ének a búzamezőkről Mátyása is azon évelődött, miért lett oda hirtelenében a hajdani úri barátság: „Hát akkor miért lett most abból *hallja kend*, aki ezelőtt *kedves barátom* volt, meg *édes bátyámuram?*” (14: 354.) Móra kitűnően megfigyelte a megváltozott szavak mögött a társadalomtörténeti mozgást.

Nagyon tüzetesen rögzítette az utókor számára a Horthy-korszak rang-kórságának tüneteit, a megszólítások pontos megkülönböztetésének fontosságát. Mátyást a báró figyelmezteti, hogy a miniszter nem tekintetes úr ám.

„— Hát az baj, de csak az ő baja — sajnálkozott Mátyás a miniszter úron, aki olyan sokra vitte, mégse lett belőle *tekintetes* úr.

— Se nem *nagyságos*, mint a polgármester úr, se nem *méltóságos*, mint én vagyok.

— Hát akkor mi a ménkü löhet, kéröm szépen?

— A miniszter úr *kegyelmes* úr. Ke-gyel-mes. Nem felejtí el kend?

— Már hogy felejténem, kéröm szépen. Egy szóval, mint az Űristen.

— Hogyhogy mint az Űristen?

— Azt szoktam én emlígetni, mikor mögmérgesítenek. A kögyelmes Istenit neki — így mondják ezt” (14: 319).

Mátyás aztán — az asszociáció kényszere folytán — valóban így is köszönti a kultuszminisztert, akitől a tanyai iskola államosítását kérik: „Adjon Isten, miniszter úr, *álmosítani* köllene mán az iskolát, a *kögyelmes Istenit neki*, mert eztet kívánják a *nemzetföltartó elemők*, mind az egész” (uo.).

De ismerte a paraszti házastársak közötti nyelvi formákat is. Etel nem kendezi Ferencet, mint a többi hasonló parasztembert, hanem magázza, akár a papot vagy a kántort (14: 94). Ebben részint a tisztelet, részint a hagyományos parasztfarmákából a polgárosodás felé vivő fejlődés tükröződik. Tegezni egyetlen egyszer tegezte az urát: erős fölindulásban, amikor Ferenc meggyónta neki, hogy Rókust, Etel első férjét, veszni hagyta (14: 279).

Megfigyelte Móra, hogy a *kend* használatával fölszólító módban iktelen igék is ikessé válnak, és érzelmi többlettel telítődnek. Ferenc dühösen kiált a csőszre: „*Mönjék kend!*” Móra magyarázattal szolgál: „mikor ikes ragozással szólítják föl az embert a menésre, az már több, mint ultimátum. Az már az első ágyudördülés a háborúban” (14: 127).

A családjának életéből hozhatta magának a tapasztalatot, hogy a férj feleségét *fiamozza* (14: 261, 275, 279). Sőt ő maga is élt ezzel a nyelvi alakkal. Regénybeli mása szintén így szólítja meg Etelt (14: 300).

Súlyos betegségéről beszámoló cikksorozatában említi, hogy vérvizsgálatot végeztek rajta. „Megnyugtattak, nincs semmi baj. Legalábbis annyi piros vérsejtem van, mint a leggazdagabb szegedi embernek. (Szándékosan mondok *piros* vérsejtet a hivatalos *vörös* helyett. Vörös a naplemente, a hajnal piros)” (11: 443).

Ifjúkori gyermekmeséjéből, „Az aranyszörű bárány”-ból daljáték lett; bemutatója után vita kerekedett, jó-e a címe: nem volna-e helyesebb aranygyapjasnak nevezni a bárányt? Móra megfelelt: „Igen, a juhnek gyapja van, de csak akkor, mikor nem ő viseli. Míg az ő bőrén tartózkodik, addig szőr” (11: 264). E ragyogóan szellemes válaszát Mészöly Gedeon nyelvtörténeti adalékokkal tökéletesen igazolta (NNy. 1930. 47).

A stílusművész

Író, aki a nyelv kérdései iránt ilyen föltűnő érdeklődést tanúsít, ilyen pompás nyelvérről tesz tanúbizonyságot, nyilvánvalóan nagy tudatosságú stílusművész is egyben. Bár azt, hogy Móra műveiben milyen arányban ötvöződött a gyermekkorából magával hozott népnyelv eredendő tisztasága és egyszerűsége a tanult művész gondosan kierlelt művességével, lehetetlen kielemezni; kétségtelen, hogy mind e kettőnek nagy szerepe volt az író sajátos, őt annyira jellemző művészi nyelvének létrejöttében. A harmadik tényező, amely az előbbi kettőn nyugodott: az élőbeszéd szinte változatlan átmentése a látható nyelv, az írás mezejére.

Kortársai egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy Móra utolérhetetlen csevegő volt; szabadelőadásai elbűvölték hallgatóit; derűje, finom gúnya, kedveskedő modora minden tárgyat különlegesen élvezetes mázzal vont be, és kínált rendkívüli csemegéül közönségének. Még életében megállapította ezt róla barátja, Tonelli Sándor: úgy ír, mondta róla, mintha nem írna, hanem beszélne. „Még Mikszáth volt az, aki legjobban megközelítette az élő nyelvet. Móra maga az élő nyelv. Írásának, stílusának ez a legnagyobb erőssége. Ebben az egyben bármelyik írónkkal hasonlítjuk össze, akár a régiek, akár a most élők közül, az összehasonlítás feltétlenül az ő javára üt ki.” „És ha valamikor, száz, kétszáz vagy háromszáz esztendő elmúltával a filológusok és a szóhullák egyéb anatómusai a ma élő magyar nyelvet akarják a betűkön keresztül megismerni, azt bizonyára nem az akadémiai emlékbeszédekben, nem a divatos regényírók könyveiben és nem is a nyelvészek értekezéseiben, hanem Móra Ferenc írásai-ban fogják megtalálni. Mert Móra Ferenc csak jobb és tökéletesebb közvetítő eszköz hiányában rója a betűket, csak kénytelenségből ír; ő igazában nem az olvasókkal, hanem a hallgatókkal áll szemben; ő tulajdonképpen mindig beszél...” (Móra Ferenc beszél... Literatura, 1932. 471). Két héttel Móra halála után elmondott emlékbeszédében ugyanezt a gondolatot így fogalmazta meg: „Stílusművészeket nagy számmal mutat fel a magyar irodalom, és Móra Ferenc mint stílusművész a legelsőik közül való. Egyben azonban még a legelsőik közül is kiemelkedik. Ez hangjának abszolút őszintesége és közvetlensége. Nála különösen mi, akik személyesen ismertük őt, s akik össze tudjuk hasonlítani írását élő beszédével, mindig azt érezzük, mintha nem az ólombetűk barázdáját szántanók végig a szemünkkel, hanem mintha ő maga állana a betűk mögött, és úgy beszélne mihozzánk. Nincs magyar író, akinek az írása közelebb állna az élő beszédhez, mint az övé. Senki se mondja, hogy ez csak külsőség. Ez egy olyan mélyen fekvő titoknak a megnyilatkozása, mint az az erő, amely a fát növekedésre és a virágbimbót kifelésre készíti. Ez maga a *lényeg*” (Móra Ferenc emlékezete. 1934. 8—9).

Halálakor a virágok és könyvek másik nagy szerelmese, a növénytanak és a művelődéstörténetnek Mórához hasonlóan fáradhatatlan bűvára, a szegedi főrabbi, Löw Immanuel, ezeket írta barátjának nyelvművészetéről: „Mi mindnyájan tanuljuk a nyelvet, őbenne termett a nyelv. Mintha a kiásta ősmagyarok lelke szállotta volna meg. Élt benne nyelvkincsünk úgy, mint Arany János óta senkiben. Tömérdek tudománya és nyelvismerete nem apasztotta el az élő nyelv bőséges forrását. Fordulatos írásait szellemességük és utolérhetetlen bájuk fenn fogja tartani. Az Akadémia szótárgyűjtőinek gazdag kincs kínálkozik összegyűjtött és — ahogy ő humorosan mondotta minap — hátrahagyott munkáiban. Szegeden Mikszáth után Tömörkény jött, Tömörkény

után Móra. Ki van, aki Móra nyomába léphetne?” (Móra hangja. Délmagyarország, 1934. febr. 9.)

A búcsúztató nyelvtudós, Mészöly Gedeon ugyanezt írta: „Nincsen senki régi nagyjaink között, kinek prózaíró stílusa magyarabb és ízlésesebb volna; élő íróink közül senki nincs, kiből ama két erény úgy együtt volna” (NNy. 1934. 49).

Maga Móra is azt tartotta saját stílusa legjellemzőbb vonásának, hogy az élőbeszéd látszatát kelti. Amikor egy olvasója elküldte neki kivágott tárcáját, aláhúzogatva benne a szerinte való nyelvi hibákat, szabálytalanságokat, pongyolaságokat, Móra előbb tréfával ütötte el a dolgot, de komolyan is állást foglalt. „Megpróbáltam összeolvasni a rovást, de csak százhuszonnyolcig jutottam el, aztán már akadoztam, mert rossz számoló vagyok, s úgy feletáján abba is hagytam a nem nekem való munkát. Gondolom, százhuszonnyolc hiba is elég szép teljesítmény ilyen igénytelen skriblifex részéről, aki se tudósa, se művésze nem vagyok a magyar nyelvnek, csak úgy írom és beszélem, ahogy otthon tanultam” (7: 196). Igaz, hogy a hibák fele sajtóhiba vagy a nyomdai és az akadémiai helyesírás közötti eltérés következménye, de marad olyan is, amiért Móra vállalta a felelősséget. „Például a bűnvizsgáló szerint magyar író nem kezdheti a mondatot *ugyan*-nal, *hát*-tal kezdeni meg már nem is pongyolaság, hanem valóságos neveletlenség. *Hát* én erre azt felelhetném, hogy: *ugyan* ne tessék már ilyent mondani” (uo.). „Én is tanultam a stilisztikában, hogy a szép stílusnak elengedhetetlen követelménye a választékosság. De az ördög vigye el azt a stilisztikát, engem még az se tudott leszoktatni arról, hogy úgy beszéljek, ahogy az édesanyámtól tanultam. Csak az az egy mentségem van, hogy nem is nagyon kívánom én irodalomnak vétetni, amit írok” (11: 325). Jacques Cossin kérdőívének a mesterkéeltséget a közvetlenséggel szembeállító pontjára felelte ezt: „Hát kinek hogy. Mindig lesznek emberek, akik nem engednek el a koturnuszt az íróknak, s azt tartják, hogy ami irodalom, az nem beszélhet azon a hétköznapi nyelven, amin az élet” (11: 325). Ő a maga álláspontját már idézett Nyelvrontás című írásában adta meg: „Attól félek, hogy halálos holtomig inkább az élet nyelvéen fogok beszélni, mint a szabatos irodalomén” (7: 197).

Néhány nyelvi szeplőjét is az élőbeszéd közvetlen írásba tételével tudom magyarázni. A legföltűnőbb: *amely* helyett is többnyire *ami*-t használt. Nyelv-művelésünk újabban elnéző ez iránt; a nyelvfejlődés holmi természetes, „demokratikus” folyományának véli; szépirodalomban, újságnyelvben is megengedi. Magam — Komlós Aladárral (Kritikus számadás. 1977. 513) értve egyet — szigorúbb vagyok: igényes értekező prózában, a tudomány nyelvében változatlanul helytelenítem. Regényben, elbeszélésben — az élőbeszéd tükreiben — nem kifogásolom. Így ítélem meg gyakori használatát Móra tárcáiban, ritkábban regényeiben, s nem rovom meg értük, mert stílusértéket hordoznak: a beszélgető társ közvetlenségének varázsát fokozzák.

Másik jellegzetes lazítása a nyelvi szabályokon, hogy ritkán jelzi a birtokost a főnévi igeneveken. Rengeteg példát hozhatnék: abból kellene *állani*[a] (5: 167); percekig kell *várni*[a] (7: 81); A vezetőknévknek manapság valóságosnak kell *lenni*[e] (8: 109); Muszáj egy kicsit *kifűjni* [kifűjnom] a bosszúságomat (8: 190). A virágoknak be kellett *érni*[ük] a harmattal (8: 192); És hogy neki kell majd engem Nikomédiába *kísérni*[e] az udvarhoz (10: 403); Galeriusnak be kell *látni*[a] (10: 404); Quintiporra kellett neki *vigyázni*[a], és hetenként jelentést *küldeni*[e] a császárnak (10: 411); kellett neki húst *tartani*[a] a ház-

nál (14: 54); el kell *venni*[e] Etelt (14: 56); baltával kellett *kifeszegetni*[e] (14: 63); ki kell *önteni*[e] a szívét (14: 67); be kellett *látni*[a] (14: 94); kellett volna *csodálkozni*[a] szülének (14: 96); ennek nem szabad volna így *lenni*[e] (14: 134); csak neki kell *szégyellni*[e] magát (14: 170); még Ferencnek kellett *vigasztalni*[a] (14: 171); miért kellene másnak *lenni*[e] Ferencnek? (14: 172); Etelnek kellene *átvenni*[e] (14: 175); a bárónak kellett *közbenjárni*[a] (14: 176); Mátyásnak is be kell *ismerni*[e] (14: 227); neki is csakugyan *menni*[e] kell (14: 264); arról is *értesülni*[e] kellett Ferencnek (14: 331).

Néhány szóban Móra nem érezte meg, hogy mélyhangú toldalékot kíván. A *férfi* szóhoz *-hez* ragot (14: 119, 299), a *szuszkék*-hoz *-re* és *-et* ragot (14: 69) illesztett. A *pálinkafőző*hoz (14: 226) nyilván vándorló sajtóhiba.

A maga korának nyelvi gyakorlatát, elsősorban a hivatalos nyelvet követi ösztönösen, amikor az *érteni* igének németes vonzatát használja: *Értendő alatta* a pocakja (1: 72); aki *alatt* a nádor értendő (1: 75); A méhecske *alatt* se valami pocakos tőzsdés értendő (13: 436). Ámbár ezt Lőrincze Lajos nem tartja germanizmusnak.

Akár számos mai író, bizonyára ő is népnyelvinek vélte, ezért a maga szövegében lehetőleg mellőzte a *-stul*, *-stül* képzőt: *ajtóstól* (1: 299), *fülestől* (14: 41), *háztól*, *földestől*, *kutyástól*, *macskástól* (14: 134). Ritkán, paraszttárgyú írásaiban mégis: *nyulastul* (14: 356), *tanyástul* (14: 365).

Idegen szavai

Látszatra Móra több idegen szót használt, mint amennyit ma elfogadhatónak tartunk. Ez nemcsak a korával függ össze; gondoljunk Jókaira, a latinos műveltség szókinsérére. Móra majdnem mindig valami hangulati többlettel látja el szövegében az idegen szót. Ha gyerekkori barátjáról, Zsibrita Jósikáról azt mondja, hogy vele egyidős *gentleman* (1: 7), akkor itt ennek a szónak éppen „a Daru utcai társadalommal” való furcsa ellentéte hordozza az olvasó élvezetét növelő jelentésárnyalatot. Csakúgy, mint ha azt olvassuk Móra Márton foltozó szücsről, hogy „kissé *doktrinér* ember volt” (1: 21). A polgári radikális Móra eleget hallhatta, hogy elvbarátait, nemes eszmék megszállottjait, a hatalom és a vagyon képviselői gyakran illették az élettől elszakadt álmodozóknak, valóságtól elrugaszkodott elméletieskedőknek kijáró jelzővel. A Mátyás királyhoz menesztett Gergő gyerek szintén így lett nem egyszerűen küldött vagy megbízott, hanem „dorozsmai *deputátus*” (1: 46). Ha a szélroham kapja az *illojális* jelzőt (1: 105), ebben is a groteszk ellentét hat: egyszersmind jellemzi is az elbeszélés tárgyának környezetét, légkörét. Hiszen az egyik főszereplő itt Habsburg főherceg: Erneszt — a nép ajkán *Ernec* (1: 103) — alattvalóitól megkapja a lojalitást; a szélroham azonban nem tiszteli a hatalmat, és kikapja a szájából a pipát.

Legtöbbször éppen ez utóbbit, a környezet hangulatát erősíti az idegen szó. Hogy ugyanennél a novellánál maradjunk: itt a *diszciplinának*, a *fidibusznak*, a Galíciában tomboló *buránának*, a hőzivatartól fölborult *telegáknak*, a *lágerozásnak*, a *polyáknak* légkört sugalló szerep jutott (1: 102–105). A költözni készülő fecskék is hadrakelt katonai alakulathoz hasonlóak, ezért kerül leírásukba jó néhány műszó a Monarchia hadseregének nyelvéből: „Az öregek *asszentálták* a fiatalokat, s egy gubbaszkodó fecskefiút alighanem gyöngéltettek a *menetszázdába*. Az anyafecske jajveszékelve ugrálta körül a kis *maródit*...” (14: 26.)

A templomi környezet teszi természetessé, hogy az író *porticus*-t mond előcsarnok helyett (1: 17); *egzámen*-t a régi iskola világának idézésekor (1: 27); *spájz*-ot, amikor olyan prózai dologról ad számot, hogy az éléskamra zárjába beletört a kulcs (1: 32); *civítás*-t és *kommunitás*-t, amikor Mária Terézia korába helyezi vándoranekdotáját a hivatali sikkasztásról (1: 81, 82). Orosz hangulatot kelt a szánkóút a téli ködben; ezért nevezi a bakon ülőt *imsik*-nek (5: 121).

Ilyen különleges hangulatfestés híján is többnyire a kort jellemzi idegen szavaival: a korabeli társalgási vagy hivatali nyelvet tükrözi vissza. Amikor azt mondja, hogy a vidéki múzeumigazgatóknak a vasúton a harmadik osztály, „ez a *klasszis dukál*” (1: 36); amikor a *kvalifikált* jelzöt (1: 36), a *rekompenzáció*-t (1: 37), történelmi *reminiszcenciá*-t (1: 42), *uzurpátor*-t (1: 51), *ordré*-t (1: 58), *antant komiszáros*-t (1: 97) emleget.

Fölöslegesnek csak néhányat érzünk, mint mikor ezt az aforizmaként is megálló mondatot olvassuk: „Nem az asszonnyal való összeveszés *ruinálja* az embert, hanem a kibékülés” (1: 14). Vagy ebben a mondatban: „Pedig a kend dohánya is fán termett — mondom neki félvállról, *orientálódván* az illat után” (1: 41).

Tömörítő idézés

Elbeszéléseinek, regényeinek legföltűnőbb sajátossága, hogy alakjainak beszéltetésekor megtakarítja a *mondja* és rokon értelmű változatainak kitételét; mintha valamely más, cselekvést jelentő igével vonná össze. Akárhol ütjük föl könyveit, ha párbeszédet látunk, lépten-nyomon erre a tömörítő, egyszersmind Móra stílusát egyénítő megoldásra bukkanunk. Elég egyetlen idézet „A gyevi törvény” című novella egyetlen lapjáról:

„— Itt van Gyevi egy miatyánknyira — *emelte meg* a süvegét az ispán.
— Ott meghálhatunk, reggel aztán majd megkereshetjük a többieket.

— Okos embernek adsz kenyeret, ispán — *biccentett rá* Mátyás a tanácsra.

— Csak adnék, királyom, ha volna — *mutatta* mosolyogva az ispán az üres tarisznyát.

— No, annál szaporábban mehetünk, legalább nem viszünk terhet — *nevetett a király*” (1: 75).

Mintha tehát Móra összesűrítene a cselekvést: *mondta, és megemelte* süvegét az ispán; *szólt és rábiccentett* Mátyás; *jegyezte meg* mosolyogva az ispán; *kiáltotta és nevetett* a király...

Átképzeléses előadásmód

Kevésbé gyakori, és jobbadán csak a paraszt tárgyú írásaiban fordul elő az átképzeléses előadásmódnak, a kapcsolt egyenes beszédnek az az írói lélektanra is világot vető jellegzetessége, amelyet Herczeg Gyula éppen Móra — és ebben, úgy látszik, mintája — Tömörkény műveiben figyelt meg (Nyr. 1954: 203). Az elbeszélés vagy regény paraszti hőseivel való ösztönös azonosulásnak, a velük való együttgondolkodásnak, sőt szinte az ő eszükkel való vélekedésnek nyelvi következménye ez. Arról van szó, hogy az író észrevétlenül, minden átmenet nélkül és anélkül, hogy idézőjellel vagy más, külső, alaki eszközzel érzékeltetné, talán öntudatlanul is, ösztönösen átvált saját szavaiból

hősének, hőseinek szavaira vagy gondolataira. A legjobb példák az „Ének a búzamezőkről” című regényből emelhetők ki dőlt szedéssel:

„Mikor a német katonák itt mentek keresztül a télen, mind fölégették még a templompadokat is. *Mindössze egy éjszakát töltöttek itt a pokolra való, de azalatt is mennyi garázdaságot csináltak!* Vagy tíz háznál rátörték az asszonyokra az ajtót, sok helyen kifolyatták a hordókból a bort, és a plébánia előtt leütötték a bánatos Mária-szobor fejét. Pedig úgy mondták, hogy a németek is keresztények, *ugyan a tisztelendő úr kikiabált rájuk az ablakból, hogy rosszabbak, mint a krími tatárok. Ebből ugyan nem lett volna baj, mert ezt vagy értették, vagy se, hanem a tisztelendő úr a puskáját is rájuk fogta, akiből a seregélyeket szokta ijesztgetni. Ebből lett aztán a nagy kavarodás...*” (14: 28.)

„Inkább szomorúan beszélt, mint haragosan. Az öregek szép szóval békítették. *Nagyon tisztelik, nagyon becsülik, mindég jó menyük volt. Világért meg nem válnának tőle. Éppen azért szeretnék, ha Ferenczel kötetné be másodszor a fejét, mert akkor együtt maradhatnának, osztán mégiscsak lenne ember is a családban, aki az öregekről is levenné a gond nehezit, meg akire Etel is támaszkodhatna, ha nekik halomásuk történe*” (14: 99).

„Az öregeket a csősz tartotta szóval. A keresztüli pálinkafőzőnek fia, az a kőműveslegény, emlékezhetnek rá, *kutya rossz kölyök volt, de a lélekváltság harangját senki se tudta olyan szépen csendíteni, hát az most majdnem főispán a városban, olyan kormányi biztos, osztán őt is állásba akarja tenni, ő lenne a főcsősz a város kertjében, de nem tudja ő, hogy vállalhatja-e ezt a nagy hivatalt*” (14: 124).

„De persze az emléknél nem ezt beszélük, mert mit is beszélnének ezen, hanem olyan szép szavazatokat tartanak, hogy azt meg se lehet érteni, és nemcsak az asszonyok fakadnak sírva, hanem még az emberek is a szemüket törölgetik. Már az öregebbjei, akik még hallottak az apjuktól, öregapjuktól azokról az időkről, mikor még nem volt se finánc, se zsandár, se a porció nem volt ilyen kibírhatatlan. Uram, teremtőm, de csak szép idő lehetett, *ugyan visszajön-e még valaha?*” (14: 130.)

„Mentőtanúja lett volna Ferencnek elég, mert Etel meg Mátyás föllármázták az embereket. *Hát csak nem hagyjátok elveszni, aki megszabadított benéteket a veszedelemtől?* Nem, nem hagyják elveszni, *nem engedjük a magunk közül valót!* Ferencnek már nagy volt a tekintélye, gépes gazda volt, új tanyát épített, szavas ember volt, el lehetett menni a tanácsán, mindenki leteszi rá az esküt, hogy részeg volt. Még a hatökrű is verte a mellét. *Nem olyan világ van most, hogy egy tisztességes gazdaembert elnyomhassanak az urak, csak azért, mert az csizmában jár.* Nem Ferenc volt a bűnös, hanem az a mezítlábas csöze, a nap-számos, ő is hitet tesz rá” (14: 175–176).

Ferencet azért fenyegeti büntetés, mert 1919-ben, áradáskor, átvágta az urasági tó gátját, hogy ezzel megmentse tanyai gazdatársainak vagyonkáját, házát, jószágát. Móra, amikor erről számot ad, mintegy azonosul azokkal a tanyaiakkal, akik Ferencet a magukénak érzik, és megvédelmezésükre készülnek; egyetértését is ezzel a stílusfogással sugallja az olvasó tudatalattijába: „nem engedjük a magunk közül valót!” Akár ilyen heves, indulatos formában, akár szelídebben, de mindenképpen bizonyos érzelmi túlfűtöttséget vezet le a kapcsolt egyenes beszédnek effajta váratlan alkalmazása.

„Etel előtt ilyenkor mindig elfeketedik a világ, és lám, most is a fa mellé vágott a kis baltával, még jó, hogy csak éppen érte az ujját, *hamar egy kis sót rá!*” (14: 189.)

„Ferenc megy előre, *menjen csak*, Etel mindjárt utoléri” (14: 189–190). „Jött volna is Ferenc előbb, de először a borokat kellett eladni, az őszt is elvetni, mert elég engedelmes volt az idő, takarni, nádat vágni, *hiszen tudja az igazgató úr, hogy van az a gazdaembereknél*” (14: 281).

„Mátyás is látja a kútja gémét, és hogy még többet lásson, egy kicsit megemeli magát az ülésen. Így végig lát a kékpermetes szőlőpásztákon, a megtámogatott ágú almafákon, a gyöngye szélben szőke hullámokat vető rozsokon, az egész földön, ami kenyeret termett az apjának, az öregapjának, a szépapjának, aminek nincs egy porcikája, hogy arra az ő verejtéke ne hullott volna; amin nincs egy vakondtúrásnyi folt, hogy ő annak a színit, szagát, fogását ne ismerné. Elég baj, hogy csak ennyi maradt abból, ami régen volt — *hát ő most ezt elprédálja, kiváltképpen rajta a fiát, és vele együtt bedőljön öreg napjaira béresnek, napszámosnak, zsellérnek, más keze-lábának? Hogy ötlet ne ebből az öreg tanyából temessék? Amelyikből az apját, anyját, feleségét kikísérte a pap? Nem, ezt az Isten se kívánhatja tőle*” (14: 368).

A népnyelv ihletései

Ezzel a jelenséggel függ össze, talán ennek válfaja, hogy Móra a maga szövegében is használt népnyelvi alakokat. *Ebből, akiből, osztán, ötlet* — ilyen alakok fordultak elő az átképzéletes előadásmódú részben. De ilyen a *színit* is a legutóbbi idézetben *színét* helyett. Az „Ének a búzamezőkről” lapjain nemcsak a párbeszédekben, hanem Móra saját, leíró szövegében is, rengeteg ilyen alakot találunk: *béresinek; bőriből, bőriből; csücskit; éliből; életire; éresiben; eszibe, eszivel, eszit; ezrivel; fejivel; feleségit; fészkit; fülbe, fült; gödrire; hegyit; helyibe, helyiben; hírit; hitiből; jegyiben; kebeliből; képire; kezibe, keziben, keziből, jobbkezinél, kezure, kezit, kezit-lábát, kezivel; körmire; lelkiben, lelkit; létire; mejjin, melliben, mellin; menyinek, menyivel; naplementiből; nehezit; nyelvin, nyelvit; pénzit; szélbe, szélire; szemibe, szemiből, szemit, szemével; személyiben; szépit; színiben; szivibe, sziviből, szivire; telkivel; végihez, végit; véribé, véruval; vizitől, vizivel; zsebiből.*

Am gyakori nemcsak alakjainak beszéltetésében, hanem saját szövegében is a birtokos személyrag egyes számú harmadik személyű alakjának (-é) ilyen zártabb változata, amint ez a népnyelvben, sőt a köznyelvi élőbeszédben máig él. Az még népi ejtést tükröz, amikor idézi az édesanyjának válaszát gyermekei kérdésére, hogy mit vacsoráznak ma: „*Háromfélit: kenyeret, haját, bélit*” (1: 8). De ismétlem, Móra saját szövegében is él ezzel: *végire* (1: 96), *szemivel* (1: 96), *fejibe* (1: 118; sajtóhibából van ebben a kiadásban *fejébe!*), *szélire* (1: 131), *létire* (7: 113), *tövibe* (8: 194), *éliből* (10: 8), *szisszenésit* (10: 358), *sziviből* (11: 86) stb.

Ugyancsak zártabb változatban írja ezeket: *esténként, lassanként, járó-földenként* stb.

A népnyelv számos csatornán át táplálta stílusát. A tájszavak használatán kívül a köznyelvi szavak népi ejtését tükröző alakváltozatainak kedvelése is idetartozik. A félegyházi ház nem nádtetős, hanem *nádtetejes*. Nem restell ilyen alakokat leírni: *mink* (mi), *elejbe* (elébe). Ilyenkor még az *ami*-ből is *aki* lehet („olyan mértani testet értek, *akin* a kisdíjakok a kristályalakokat tanulmányozzák” 1: 24). Többnyire *mért*-et ír *miért* helyett; *ilyent, olyant* ilyet, olyat helyett; *még*-et 'míg' értelemben. Paraszti alakjainak beszédében természet-

sen használja az ilyen egyes szám harmadik személyű alakokat: *kapari, húzati, fölászati, vizslatik*.

Szereti a hangátvetéses alakokat (*megettörteni, mércsikél, jelzette, őrlöttek, őrzögető, rezgette, söprötte, szerzette*) és az affrikátákat. Ritka, hogy nem az ilyen változatot használja: *aggatódzott, acatoló, bepíllédzett, befogódzott, csikódzott, csókolódzni, formádzok, hibádzott, hallgatódzott, kapálódzó, kínálgatódzni, kiva-karózik, lopódtam, lekapálódzik, mentegetődzött, nyújtódzott, ringatódzás, szerbuc, szurkálódzott, takarózik, tapogatódzik, uradzik*.

A legtöbb népnyelvi sajátosságot tükröző Ének a búzamezőkről kapcsán mutatott rá Prohászka János Móra stílusának az igekötők fölcsereléséből adódó jellegzetességére. Prohászka ezt palóc nyelvjárási sajátosságnak ítélte (Nyr. 1934. 54), de részben ismeri ezt a szegedi nyelvjárás is (vö. SzegSz.), részben pedig némelyik ilyen alak kapcsán az az érzésem, hogy Móra analógiát érzett a népi ihletésű ilyen alakok és a köznyelv romlásának eredményeként keletkezett hasonlóak között, s ezért használta őket szívesen. Előbb hadd sorolom föl a népnyelvi eredetűeknek tartottakat: *belegyőződött* (14: 318, 337); a SzegSz. éppen Mórának ezt a helyét idézi, de használta Tömörkény is (Barlanglakók. 1959. 280); *elálmodik* (340) Nátly József 1825-ből sajátos jelentésben ('magáról megfélekedezik') közli (SzegSz.); *előregszik* (226); *elszűkül* (53); a SzegSz. ugyan csak ezt a Móra-helyet idézi 'takarékoskodva mér' jelentésben; nem vagyok biztos népi eredetében; *elszűveskedett hozzám* (139, 140): a 'szíves volt eljönni' összevonása; *fölgondol* (290, 367) 'végiggondol, alaposan átgondol'; *fölkérdőz* (155, 245) 'kivallat' (SzegSz.); *fölköszönt* (131, 166) 'fölhagy valamivel (barátsággal, szolgálattal)'; *föltekint* (134) 'számba vesz, meg szemlél' (SzegSz.); Tömörkény is szívesen használta (Az üsző *föltekintése*); *kiszól* (196) 'megszól' (SzegSz.); *kitesztvériesedtek* a népek (48): alighanem Móra leleménye; *kitűróbb* (228) 'eltűróbb' (SzegSz.); *lemúlt* (49) 'elmúlt, letelt' (SzegSz.); *megvigyázta* (244) 'szemmel' tartotta (SzegSz.); *megképzik* (267, 285, 299) 'elképzel, képzelődésként látszik' (SzegSz.); *megfelejt* (16) 'elfelejt × megfélekedezik' (Nyr. 1934. 54); *nekiörült* (355) 'megörült neki'; *rákívánt* (226, 261) 'megkívánt × rákiváncsozik' (Nyr. 1954. 54). Prohászka a *megszégyellte* magát (242) kifejezést is ide sorolta (*elszégyellte* helyett), de az én nyelvérzésem szerint ez természetes köznyelvi jelenség.

Alig hiszem azonban, hogy népi eredetűek az ilyenek: *behasználni* (földet) (117); Prohászka a *beültetni* és a *kihasználni* kontaminációjából magyarázza, nyilván helyesen, de aligha helyesen: azaz a magyarázata helyes lehet, de a keletkezése szokatlan, magyartalan. Hasonlónak érzem az *elbékíteni* (meg-, ki-) szót (285); egészen szokatlannak a *kibocsátani* igét (218, 234) 'megbocsátani' értelemben. Németesség a *lecáfol* (39), s nyelvi szeplő, mégha a népnyelvben gyakori is, és Móra is nagyon sokszor, szívesen él vele: a *lecsökkenteni* (49, 168, 333).

Bőséggel használta Móra a kicsinyítőképzős alakokat. Maga írta, hogy ez családi — tágabban félegyházi — öröksége. „Az édesanyám sohasem mondta másképp, csak úgy, hogy napocska” (7: 11). „Mink, kiskunok, különben a telet is telecskének mondjuk, meg a napot is napocskának, sőt az Istent is Istenkének, tehát minden jussunk megvolt hozzá, hogy a kőolajat is petróleumocskának becézük. (Olyan emberrel nem beszéltem, aki kőolajnak mondta volna.) Ez a becenév azonban hosszú egy kicsit, azért Borbás keresztapám lecsökkentette [!] petrómocskára. Borbás keresztanyám csinált belőle petrómacskát, s Kis Eszik Imre szomszéd száján abból lett a szép értelmes pétermacska, amit

már csakugyan nem lehet tovább magyarosítani” (7: 116). A népetimológia folyamatának pompás leírása is ez.

A „Véreim — Parasztjaim” című kötet első lapjairól való ez a néhány bizonyító példa: *nagyocska* (7), *malacka* (9, 12), *papsajtocska* (12), *vacsorácska* (12), *sárgarépacska*, *krumplicska* (13), *sajtocska* (13), *kabátka* (16), *Istenke* (16), *tányérka* (17), *angyalka*, *felhőcske* (31) s így tovább. Az „Ének a búzamezőkről” lapjairól is néhány mutatvány Móra e mértéktelen kicsinyítési hajlamára: *hajacska*, *szemecske*, *orrocsonka* (87), *földecsonka* (116), *fürjecske* (180), *harangocsonka* (134).

Alighanem összefügg ez a sajátosság Móra érzelmességével, amelyet bírálói kifogásolnak. Egyfelől ez a kedveskedő ösztön teremtette meg e szertelen kicsinyítési törekvést, másfelől a kicsinyítőképzős alakok eluralkodása az írói nyelvben tovább fokozta az írói alkatban eredendő bennerejlő érzelmességet, hogy az ő szavával nevezzem: a negédet. Erre a — nem vad, inkább szelíd — negédre Móra írásaiban, kivált azonban leveleiben találunk bőségesen példát. (Szereti pl. a *cirógat* szót: szóval, virággal *cirógat* ő is, *cirógatták* őt is.)

Hasonlatait majdnem mindig abból a tárgyi vagy hangulati körből meríti, amely leginkább illik mondanivalójához. A gyevi bírónak akkora a füle, *mint a szentesi korsónak* (1: 77); Messzi keresztapjának gyomra úgy össze volt szorulva, *mint a rossz bocskor* (1: 179); tapasztása azonban oly sima, *mint a nyers pite a tepsiben* (1: 181). A szüle oly csöndes volt, *mint kaszaharsogáskor a fürj* (14: 95). A városi népek lótnak-futnak, *mint az őrlőcsők [molnárok] kutyája* (102). Etel válogat, *mint tót a körében* (117). A csősz ingatta a fejét, *mint a ló a zabos tarisznyában* (123). A tanyák úgy lapulnak a sötétben, *mint a héja elől szétgurult csirkék* (135). Etel hallgatott, *mint nagypénteeken a harang* (144). A kislány okos, *mint a tordai malac* (154); Mátyás tévelygett, *mint vak légy az ablak közt* (154). Aki nagyzo: hányja-veti magát, *mint a poltúrás malac garasos kötélén* (183). Mátyás a két tanyán, kétfelé él, *mint a nyakavágott légy* (227). Ferenc úgy állta Etel rajongó szeretetét, *mint kőszent az imádságot* (227). Szüle halála után Mátyás magára maradt, *mint a szedett szőlő* (237). Móra önmagát is kifigurázza, mikor Mátyás szemében úgy ábrázolja magát, mint kényszerű ember, aki az egyik sírgödörtől szaladozik a másikhoz, *mint jászok ebe a homokon* (250). Ugyancsak Mátyással mondatja ki magáról, hogy korához képest még fürge: úgy ugrál, *mint a tökbé esött cinőge* (254). Amikor Ferenc lelkében összeomlott, Móra úgy jellemzi: összekushadt, *mint olaja végére ért lámpabél lángja* (334). S végül ő is úgy hallgatott, akár valamikor a szüle: *mint tyúk a gyomban* (344).

Az „Ének a búzamezőkről” tele van szólásokkal: 34 közmondást, metaforát, állandósult kifejezést jegyeztem ki. De — az Aranykoporsó kivételével, természetesen — Móra többi írása is sok hasonlót tartalmaz, ha a dolog természetéből következően nem annyit is, mint a teljesen paraszti világban jártas régenye. Még kevésbé lehet számba venni azokat a jóízű, hangulatos kifejezéseket, amelyekről el sem dönthető első látásra, hogy népi eredetű-e, vagy már Móra alkotta a népnyelv ihletésében. A java nyilván a néptől való. Gyakran használja pl. ezt a kifejezést: *jóba foglalhatnád magad* (8: 357, 14: 198, 233, 369); a nép őrizte meg ezt a régiséget: Szegedi Lőrinc leveléből, 1588-ból ismerjük (SzegSz.).

Csak izelítőül még néhányat ezekből. *Aki fölmarkolta* (14: 151) szitkozódás (vö. Csefkó: Nyr. 1949. 376); *bekeszegél* (1: 426, 8: 357) ’bekocog’ (SzegSz.); *elkelletlenedett* (14: 259) ’elvesztette a kedvét’; *elkendőzte magát* (4: 33, 14: 321)

'eljegyezte magát'; *elszemetődik* (a pénz) (14: 113) 'értékét veszti'; a száját *értette* a pohárhoz (14: 120) 'érintette'; *fogtomra vette* (14: 96) 'felelősségre vonta'; *fúróval ültetett* bajuszú (14: 185) 'ritkás'; *hallatlanná vette* (8: 190) 'úgy tett, mintha nem hallaná'; *hamarliszt* (14: 136) 'gyorsan elővett, gyorsan fölhasznált liszt'; *harangozópénz* (14: 112): Dugonics följegyezte szólás: „A harangozásnak pénzét látni ki szeméből” — 'akinek már nem sok van hátra' (SzegSz.); *háromszázig való* (14: 17) 'mintegy háromszáz'; *helyit is megfújta* (14: 227): 'lefújta a port a székről, amelyet kínált neki, a nagy tisztelettől'; *kénytelenkedik* (14: 93) 'kínlódik, erőlködik' (SzegSz.); *köröm közé való* (14: 246) 'hideg étel (szalonna, sonka, kolbász s hasonló), amelyet kézből, bicskával lehet fogyasztani'; *lébe hajtani* (14: 168) 'használatba venni' (?); *lórugta orrú* (14: 370) 'tömpe'; *megtelt az oldalköz* (14: 123) 'jöllakott, tele a hasa'; *messzillette* a tanyát, és *bizonytalanotta* szülét (14: 209); *nyakban van* (14: 122): „Aki nyakban van, az még nem részeg, csak kapatos.” *Pogácsaalmaképu* (1: 168, 14: 330) 'telt-arcú'; *sátoros* fehér szemöldök (14: 12) 'hosszú, nagy szőrökből álló'; *szent heverdel napok* (14: 112) 'ünnepek, esős, munkátlan napok'; *szó, szellő* (14: 51): Tömörkény is ismeri, s így folytatja: kontraktus: papiros (SzegSz.), azaz a szóbeli egyezés érvénytelen (másként Bálint Sándor: SzegSz.). *Szűrök* ám a ruhámat (14: 153): 'a szél keresztülfúj rajta'; *tárogatta* a karját (14: 127) 'széttárta'; *tükrösködsz* (14: 95) 'nézegeted magad a tükörben'; *úgy látta, mint most látja* (14: 313): tréfás meseformula, ti. ahogy a mesélőkor nem látja, ugyanúgy nem látta korábban sem. *Véskél* (14: 82) 'véseget'.

A törökök *kitátogtak* a várból (1: 71); a tanyai ember — Tömörkénytől tanult kifejezéssel — *bekövetkezett* a városba (1: 86). Ali papucsos szakálla munka közben hátra volt vetve a vállán, különben *előgetett* volna, és beleragadt volna a csirizbe (1: 56). A kikapós menyecskét *lepködik* a szomszédok (1: 127); a zárba tört kulcs nem fordult *se té, se tova* (1: 34). Gyakran használta Móra a vendégnek gyorsan készített ételre ezt a hangulatos kifejezést: *hirtelen-hamarjő* (1: 57). Szegedi tájszó a *molnárszemű* — 'pislákoló' — csillag (7: 436).

Valószínűleg nem népnyelvi, de a népi szóalkotás mintájára Móra agyában keletkezett az ilyesfajta jelzős szerkezet: *menyecskeszemű* parázs (1: 105); *lánybogyú* alma (1: 65) (lányöcsőst ismer a SzegSz., Móra eufémizmus kitűnő).

A fölakasztás két eufemisztikus szólása egymáshoz közeleső helyeken: *lajtörján ment a sirba* (14: 149); *a szárító fára tették ki* (14: 145). A készséges együttálás szellemesen megfinomított két kifejezése: *a menyecske már rég megigazította volna a fejealját a szomszédnak* (14: 102); *örülhetne neki, ha ű kereshetné az ágyában a bolhát* (14: 195).

Stílusos is, szemléletes is, ahogyan kétszer egymás után más-más szóképet talál ki Móra egyazon cselekvés kifejezésére. *Balázs a bürgével úgy fültölvön csapta a tucatszor kérdezősködő Csökmédzsit, hogy egyszerre arcra borulva imádta Allah* (1: 71). S amikor ezt a jámbor török elpanaszolja a basának, Móra így fordít a szón: *kiesett mind a két papucsából* (1: 72).

Móra tudta, hogy az általános alanynak milyen jellegzetes szerepe — titkolózás, célzás — van a népnyelvben. Hogy a birkanyíró olló *beleejtődött* a tóba (14: 27), azt jelenti, hogy Márika ejtette ugyan be, de szerencsére ezt senki sem tudja. S ha Kossuth apánknál 1849-ben aranypénz lett volna, s ő is az alsótanyákon bújdokolt volna, ő is *agyonverődött* volna (14: 130); a három búdosó honvédtiszt gyilkosai ugyanis mindörökké ismeretlenek maradtak.

Népmesei hangulatot áraszt Mátyás király kérdése: hova bujjunk éjszákára, hogy *el ne kapjon a réztollú bagó* [bagoly] (1: 75).

Móra azt is tudta, hogy a népnyelv fölcseréli az okhatározó miatt és célhatározó *végett* névutókat: asszonyi baj *végett* (14: 282) van — szintén átképzéses — szövegében okhatározói értelemben.

Móra nyelvének népi ihletettségével függ össze a mondókák, rigmusok gyakori fölhasználása szintén főként a paraszti tárgyú novelláiban. Lőrinczy Attila (Néprajz és Nyelvtudomány, 1963. 9: 85) szép csokrot állított össze ezekből, sőt megfigyelte, miképpen szolgálják az író jellegzetes, ironikus ábrázolásmódját, szemléletét. Azt is észrevette, hogy az ezekben a népi mondókákban munkáló ritmusösztön át- meg átjárja Móra saját szövegeit is, tehát azokat, amelyek nem a népköltészetből vett idézetek, hanem az író saját fogalmazásai.

Sajátos prózaritmus figyelhető meg Móra írásaiban. Egyik gyermekmeséje, amelynek helyet adott fölöttéteknek szánt kötetében is, a „Királyok kenyere”, szinte egészében makáma, teleszórva Mórának a népköltészet módjára alkotott mondókáival: *Van már kis szék, csak lába kék: Uram, király, tisztel a pék* (5: 196). *Hej, szegény világ, vetett ágy* (uo.). *A fejemnek grácia: üres a ládafia* (5: 197). *Nagy pénznek kis helye: csak azzal van tele* (uo.). *Uram, király, az adó; úgy elolvadt, mint a hó!* (Uo.) S így tovább. A népmesei hármasságnak megfelelően három változatban kerül elénk ez a makáma:

1. *Egyszeri királynak | könnye harmatozott, | selyemkötős kukta | hamar rostát hozott, | könnyeit a király | abba ejtegette, | úgyhogy az udvarát | árvíz fenyegette.*

2. *S mint a sebes eső, | könnye záporozott, | selyemkötős kukta | lyukas vöd-röt hozott, | könnyeit a király | abba eregette, | már az egész várost | árvíz fenyegette.*

3. *S könnye még százszorta | jobban záporozott, | hamar a kis kukta | lyukas hordót hozott, | könnyeit a király | abba zuhogtatta, | már egész országát | árvíz riogatta.*

Érdekes a három változatot mondatrészeiről mondatrészeire összevetni, hogy az azonosságnak és a különbözősnek kölcsönhatását, a cserélődő igékkel, jelzőkkel sugallt fokozást (*harmatozott, záporozott; rostát, lyukas vöd-röt, lyukas hordót; ejtegette, eregette, zuhogtatta; udvarát, várost, országát; fenyegette, riogatta*) tudatossá tegyük. „Néha ironia, máskor játékosság kifejezése a célja, de mindig valamely helyzetnek az atmoszféráját teremti meg ezzel az eszközzel” — állapítja meg Lőrinczy Attila (i. m. 91).

A népi mondókák válfaja az állatok, sőt a tárgyak hangjából kihallható és őket jellemző, emberire fordított szó. A sánta holló („csakugyan bölcs madár”) azt hajtogatja: *Urak a papok* (1: 99). A sárgarigó szerint: *Huncut a bíró!* (8: 207.) A bibic keresi elrejtett aranykrajcárját, de nem találja, ezért folyton sír-rí utána: *kiévítt, kiévítt?* (4: 181, 14: 133.) A varjú, mint pap a circumdederuntot, természetesen azt mondja: *Kár, kár...* (5: 111.) A vakvarjú meg éppenséggel azt: *látlak!* (14: 312.) A cinegék, ahogy Móra bájos szellemességgel mondja, a cipésziparról hangoztatják téli véleményüket: *Kis cipő! Kis cipő! Kicsit ér! Kicsit ér!* (14: 104.) A kutya, ha barátságos a vendéghez, így szól: *ele, bele, befele!* (14: 121.)

Nem tagadja meg politikai alkatát az író még ebben sem. A háború előtt, mondja, az aranymálinkó azt hirdette: *Tillió, tillió, rongybul lesz a millió!* A háború utáni nyomorúságban, példátlan pénzromlásban meg ezt hirdeti: *Tillió, tillió, ronggyá lett a millió!* (12: 467.)

A fészket építő fecskepár szinte verset mond egymásnak feleselve:

- *Csicseri-ficseri!*
- *Sebesen gyere ki!*
- *Szalma, pép, van-e még?*
- *Van elég!*
- *Add errébb!*
- *Hozom én izibe!*
- *A sarat add ide!*
- *Lesz ebéd, menyecske?*
- *Ne búsulj, férjecske!*
- *Mi lesz az, menyecske?*
- *Amit szeretsz, fecske:*
Szunjogocska, bogaracska, legyecske! (9: 135.)

A más földjén járó csizma unottan, *kölletlenül* szól: *Má-sé, má-sé.* „De amikor a tulajdon földjén érzi magát a csizma, akkor mindjárt frissen koppan, és vígan csikordul, mintha ráncába külön csikorgót tett volna a varga, *itt-hon, itt-hon*” (14: 77).

Az ecsedi láp környékén a faluk harangjai így feleselnek egymással: *Ecet, olaj, paszuly; ecet, olaj, paszuly!* — mondogatja vékonyan a románok harangja. *Háj, zsír, szalonna; háj, zsír, szalonna!* — vágja rá vissza a vastag nyakú kálomista magyar falu vastag szavú harangja (2: 35). Hajnal András homokkal viaskodó talicskájának kereke meg mindig azt kérdezte: *Ki ri? Ki ri?* (6: 432.)

Móra saját szó- és szólásalkotásai csak teljes szótári földolgozása révén volnának biztonságosan kiszűrhetők a népi vagy régi szavak közül. De talán kedvelt szava, a *tiedel* (1: 388), a lopás eufemisztikus egyenértékűje, az ő leleménye lehet. Ilyennek érzem a *faatja* összetételt is: nemcsak egyéninek, de egyedinek is: a karácsonyfa alatti ajándékok hangulatos, szép kifejezése (6: 189). Szakmai, régész szakszót is alkotott: az *aknasírt* ő találta ki (11: 460). Azóta a régészek *fülkesír*-nak nevezik.

A gyermeknyelvből is merített. Panka szava volt a *sakaló*: a szoba sarkát jelentette (5: 105). A tanyai Ósika Kiss Ferenc főerdőtanácsost, Móra barátját és vendéglátóját, a főerdészből ugyancsak elváltozott *pöleldős* nével emlegette (5: 44). Az első unokának, Ferencnek, „a vadembernek” szókincséből országvilág megismerhette *apapát* (nagyapát) (6: 9), de az olyan sajátságos ragozott alakot is, mint a *tiémbőj* (6: 71). Ez jellegzetesen sűríti egybe az enyém és tied fogalmát. Ferenc ugyanis azt kívánta nagyapjától, hogy úgy egyék együtt, kanalanként fölvaltva a cukrozott málnát, hogy *egyszer az enyémből, aztán meg a tiémből.* „Egyszerre reformálja meg a nyelvtant és a nemzetközi jogot.”

Kedvelte Móra a hangutánzó szavakat is. Megint főként az „Ének a búzamezőkről” lapjairól ízelítő belőlük: *csérog* (27), *ficserkél* (26), *höttyög* (85, 315) ’szaggatottan sír, hüppög’; *hurukkol* (231) ’lelegzéskor zörög a tüdeje’ (hurukolt, mint a pulyka); *elkattyog* (23), *krasnyogó* ’rossz papucs’ (93), *lajhog* (224) az őszi eső: „nem zuhog, nem kopog, hanem lajhog”; *leffeg* (11) a puli hangja; *nyihározott* (326) ’viháncolt’; *pittyedő* (94) „pittyedő piros szájjal”; *prusztiházott* (8: 355) ’sajátságosan nevetett’; *rárottant* (228), *előresuttant* (11), *szíszogott* (262), *töttantotta* (195), *eltöttyögtek* (299), *viritykelni* (15) ’lefetyelni’.

Még mindig a népnyelvi hatás körébe tartozik az ikerszavak különös, ritka fajtáinak gyakori használata. A *bicebóca* éppen Móra kedves gyermek-

meséjéből, a „Kincskereső kisködmön” fejezetcíméből vált országosan ismertté (vö. 14: 191). A *hegyin-hátán* (285) a köznyelvben is szokott. A *hímelt-hámolt* (243) is. De az *igrül igre* (265), az *ing-leng* (369), *sergett-pergett* (136), *szösze-pösze* (86), *trücsköm-prücsköm* (172), *ürgeti-forgatja* (12) már kevésbé. A *melles-begyés* (326), *nyalják-falják* egymást (196), *szögrül-végrül* (219) ismét közkeletűbb.

Az írói tudatosság tanulságos ismertetőjegye a szövegben egymásra utaló kifejezések használata. A félegyházi Lacika szabónak *fehér fércek akadoztak a szakállába* (1: 10); öregedését ezzel a szöveggörnyezetbe pompásan illő kifejezéssel jelzi az író. Még érdekesebb, amikor az egymásra utaló szavak, kifejezések távolabb kerülnek egymástól, és ezért csak utóbb vesszük észre, hogy az első előfordulás („a hívószo”) nem véletlen, hanem már előrevetette árnyékát a később történendőknek. A Harmadikon vasúti kocsijában a kofák, napszámosok, nincsetlen kisparasztok a füsttengerből *szirtellenek ki*. Csak öt sorral később jövünk rá a *szirt* kettős értelmére. Előbb csak úgy értjük, hogy a füstből a fejük látszik ki csupán. De Móra mást is beleért a szóba: „Ahogy belépek, csakugyan egyszerre *megmerevednek, mint a szirtok*” (1: 39). Ez különösen akkor méltánylandó stílusbravúr, ha tudjuk, hogy Móra műveit javítás, törlés nélkül, egyváltigban írta. (Igaz, ha rontott, eldobta az egész kutyanyelvet, s újrakezdte.)

A város lúdját Bécsbe vivő szegedi kisbíró az aggályoskodókat így nyugtatta meg: „Nem köll engöm féltetni, nagy jó uraim! Nem öszi mög a lúd Szépenlévő Hevér Mátyást!” (1: 83.) Itt még csak egyszerű tréfaszónak véljük a nyugtató szavakat; az elbeszélés végén döbbenünk rá, hogy valóban tréfaszó volt, de nem egyszerű, hanem célzatos: nem a lúd ette meg persze Hevér Mátyást, hanem Mátyás a ludat.

Az ő-zés buktatói

Móra a népi nyelvet, a félegyházi nyelvjárást kitűnően ismerte, de a szegedi nyelvjárás legfőbb sajátosságával, az ő-zéssel holtáig sem tudott tisztába jönni. Különös ez, s azt igazolja, hogy az ő-zés szabályokba nehezen foglalható rejtelmeket csak az sajátíthatja el, aki ha nem ő-ző vidéken született is, de gyermekkorát, ifjúságát ilyen városban, faluban töltötte. Tömörkény István és Juhász Gyula biztossággal beszélt a szegedi nyelvet, nyelvjárási szövegük sohasem téves, legföljebb a fonetikai jelölés nyomdai tökéletlensége folytán (elsősorban a rövid zárt *ē* és a pótlónyújtásos *ē* és *ā* jelölhetetlensége miatt) felemás. Móra azonban úgy járt, ahogy később Móricz Zsigmond a Rózsa Sándor-regényeiben: el-elvétette, hogy hova tegye az ő-t. Így találunk azután Móra írásában is a szegedi szem s főként fül számára képtelen alakokat: *Ammön* (14: 207, 275) helyesen: ammen; *amölyiköt* (14: 115, 247) amelyiket, amiket; *bennünkö* (1: 68, 14: 154, 215) bennünket; *egyiköt* (1: 60, 14: 235) egyiket; *ecöt* (14: 193) ecet; *egyenösen* (14: 293), *egyönösen* (14: 72, 199) egyenösen; *föcskefiók* (14: 217) fecskefiók (legföljebb Dugonics idejében mondhattak még *föcskét*, vö. SzegSz. *fecskefészék* címszóval); *érkezött* (1: 84) érkezött; *helyünkö* (14: 375) helyünket; *jéruzsálömi* (14: 194) jéruzsálemi; *képömet* (14: 42) képet; *löhettét* (14: 150) lehetett; *métöly* (14: 166) métej; *mindögy* (14: 143, 162, 182) mindögy; *mienkö* (14: 151) mienket; *minisztörök* (7: 310) miniszterök; *minköt* (1: 68, 14: 162, 277, 283) minket; *möggy* (14: 168) meggy; *népeköt* (1: 380) népeket;

nyelvömön (14: 95) nyelvemön; pénzüköt (14: 149) pénzüket; régöbben (1: 74) régebben; rőszkessőnek (14: 297) rőszkessenek; szömedöt (1: 64) szömödet v. szömedet; kéröm szépön (14: 251) kéröm szépen; szervöket (14: 149) szerbeket; szívoimet (14: 286) szívemet; elszívösködött (14: 140) elszívesködött v. elszúvesködött; szögénykéköt (14: 109) szögénykéket; szömeköt (14: 171) szömeket; szöröncsétlön (14: 248) szöröncsétlen; istenterömtötte (14: 349) istenteremtötte; tessőnek (1: 93) tessenek; tizönkettő (1: 96) tizenkettő; töhetötlen (14: 275) töhetetlen. Még ilyen szörnyszülött alakot is leírt: dörökát (3: 505) dörékát helyett.

Szinte következetesen *gyön*, *gyönnek*, *gyött*, *gyöttünk*, *gyöttem*, *gyöttibe-mentibe*, *gyöjjön* alakokat ír a *gyün*, *gyünnek*, *gyütt* stb. helyett. Érdekes egy kivétel: *gyün* (14: 91). A mögyök vagy mék, mögyünk helyett is ilyeneket ír: *mönök*, *mönünk*. Alighanem az izraelitáknak is csak ő csavarta ki a nevét *izrá-mölíták*-ra (14: 297).

Mindezen Móra hozzáértő szövegkiadóinak kellene segíteniük, ahogy Móricz Rózsa Sándor-ával kapcsolatban is javasoltam (Tiszatáj, 1952. 3. sz. 152—161). Móricz is, Móra is azzal, hogy tanújelét adta törekvésének az ő-zés alkalmazására, följosogított bennünket, utókort, hogy szeplőiket a szándékaik szellemében, mintegy akarataikat megvalósítva eltüntessük. Móra műveinek legterjedelmesebb válogatásában (Tápei furfangosok. 1962.) már a jelölések említett korlátai (az *ē*, *ē*, *ā* jelöletlensége) között meg is tettem. Semmi visszhangja nem volt. Szívesen értelmezném ezt úgy, hogy a hallgatás beleegyezés, de azt hiszem, inkább az a magyarázata, hogy senki sem vette észre.

Ez a kötet cím egyébként még egy másik helyi sajátosság mellőzésére is világot vet. Juhász Gyula Tápei képzős jelzői alakját következetesen *tápai*-nak írta (*A tápai Krisztus*, *Tápei dél*, *Tápai nóta*, *Tápai lagzi*, *Tápai nóta*). Móra ezt sohasem használta (*Tápei diplomaták*, *Tápei furfangosok*, *A tápei törvény*).

Ezzel függ össze a *fel* és a *föl* igekötő használatának ingadozása írásaiban. Tömörkény és Juhász — hacsak a pesti szedők nem gátolták meg — következetesen *föl*-t használtak; Juhász még a *fölfödöz* egyhangúságát is vállalta. Ady, bár *e*-ző volt az anyanyelve, tudta, hogy a *föl* stilisztikai többletet hoz verseibe. Móra *ē*-ző anyanyelvet szívott magába, ezért írásaiban — megint a dolog természetéből adódóan, a tudatos *ő*-zésre törekvő *Ének a búzamezőkről* kivételével — váltakozva használja mind a kettőt. Nyilván nem tudatosan. Megszámoltam néhány találomra kiválasztott írásban a két változat arányát. Az *Aranykoporsó* első fejezetében 10 : 7, 20. fejezetében 17 : 7 az arány a *fel* javára. Érdekes, hogy a 31. fejezetben 12 : 6, a 40. (utolsó) fejezetben pedig 7 : 4 az arány a *föl* javára. A *Hannibál föltámasztása* 4. fejezetében 5 : 4 az arány megint a *fel* javára. A *világító szeretet* című írásban (13: 673) 7 : 2 a bátyjának 1913. okt. 16-án írt levélben (Móra Ferenc levelesládája. 1962. 59—62) 4 : 1, az *Istenkeresés* című, tárcájában (Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1936. 1: 53—67) 10 : 8 az arány ugyancsak a *fel* javára. Összesítésben tehát 59 : 47 az arány az *e*-ző változat előnyére. Az *Ének a búzamezőkről* című regényében egyik helyen sört (136), a másikon sert (176) írt. Az utóbbit kétszer is leírta (*sárga* sörnek nevezve a világost, *feketének* a barnát), mintegy Mátyás átképzeléses előadásában, tehát jellemfestő, uradzó jelentőséget adva ennek az ejtészváltozatnak.

Nemcsak az *ő*-zésben követett el hibákat. Más nyelvjárásokból is áttett — akár Móricz az *i*-zöből — alakokat: ezek a maguk helyén jók lehettek, de a szegedi nyelvjárásban helytelenek. A szegedi nyelvjárásban a *ly*-t *j*-nek ejtik,

nem mondanak tehát *királt* (14: 52, 53, 195, 374), hanem *kirájt*, sem *fehérszömélt* (14: 195), hanem *fehérszöméjt*. Nem *siket* (14: 17), hanem *süket*; nem *elhívesöl* (14: 189) vagy *híveses* (14: 153), hanem *elhűvösöl*, *hűvösses*. Nem mond a szegedi ilyeneket sem: *ehün* (14: 98) helyesen *ehun*; *nehángy* (14: 155) *néhány*; *tészön* (14: 232) *tösz*; *subádot* (14: 120) *subádat*; *szádot* (14: 151) *szádat*.

Az inetimologikus bővítésnek érdekes típusát is rögzíti: *oldalvást* (14: 122) e helyett: *oldalt*; *távolast* (14: 59) kissé távolabb; *sérvést* (14: 149) *sérvet*. Az utóbbi nincs ugyan a SzegSz.-ban, de azért hitelét nem vonom kétségbe.

Régies stílussajátságot is megőrzött az ilyen ragkapcsolásokban: *bűneért* (14: 85), *feleségé* (20), *gyümölcseért* (373), *kenyereért* (346), *tűjeért* (146), *üdvösségeért* (350). Fölteszem, hogy több is volt ilyen írásaiban, de áldozatául esett a szedők szokványának.

Péter László

A Szerb Antal-i ironia stíluseszközei

Szerb Antal írásművészetének két legfőbb összetevője: a hatalmas méretű tudásanyag és a sziporkázó szellemesség. Franciás csípősség és angol fanyarság e sajátos ötvöződése ritka hang a magyar irodalomban. Bár a szemlélet, amely Szerb Antal életművének sajátosságát, stílusának karakterét meghatározza — az ironia — tulajdonképpen nem idegen a magyar írók alkatától (Mikszáth Kálmán, Nagy Lajos, Gábor Andor, Karinthy Frigyes).

Mi az *irónia*? Legrégibb jelentése: 'tettetés, színlelés'. Az ironia a komikum legbizonytalanabb, legvitatottabb, legpontatlanabbul körülhatárolt területe. „Az ironiát általában a humor vagy a szatíra változataként ítélték meg... Hegel elemzi az ironia schlegeli megfogalmazását. Eszerint az ironia a dicső, a nagyszerű, a derék önmegsemmisítésében rejlik... a jogossal, az erkölcsiössel, az igazságossal nemcsak hogy nem bánik komolyan, hanem: a magasstos és a legjobb is semmi, mivel amint egyénekben megjelenik, önmagát cáfolja és semmisíti meg, így az ironia önmaga felett áll” (Szalay Károly: Szatíra és humor. Bp., 1963. 274).

Egyértelműbb az ironia stílárius oldalról való megközelítése, helyét itt a nyílt gúny és a szarkazmus (keserű gúny) között jelölik meg. „Az ironia a bírálát, a gúny, a csúfolódás egy sajátos, burkolt, leplezett formája, amelyben az alkotó, az ironizáló éppen az ellenkezőjét fejt ki annak, amit gondol, vagy helyesnek tart, de oly módon, hogy eltitkolt gondolata, véleménye nyilvánvalóan kivehető” (Szalay i. m. 275).

Szerb Antal ironiája jellegzetesen intellektuális ironia. Műveltségélményeit írta meg, és személyes tapasztalatai is ezeken keresztül szűrődtek irodalommal. Minden műve — nem túlzás: minden mondata — kultúrtörténeti ihletettségű. Szemléletmódjának lényegét és célját pontosan megfogalmazza: „Az irodalomtörténésznek elsősorban propagandistának kell lennie, a régi nagy értékek reklámfőnökének. Természetesen ez kétélű dolog. Az emberek nálunk megszokták, hogy a tudományos könyveket nem lehet elolvasni, amiből azt a logikailag helytelen következtetést vonják le, hogy amit el lehet olvasni, az nem lehet igazán tudományos könyv. Több bírálóm kifogásolta könyveim könnyed és sokszor gúnyos hangját, és azt állította, hogy nem tisztellem az irodalmat, tekintettel arra, hogy ilyen barátságosan beszélek róla... az olvasóra bízom: ha mindenáron ragaszkodik hozzá, hogy az író „tudományosan”, tehát felülről, ex cathedra beszéljen hozzá, vágja földhöz könyvemet.

Én jobban szeretek úgy beszélni hozzá, mint ember az emberhez, barátokat és közösséget keresve” (A királyné nyaklánc. Bp., 1975. 9).

Szerb Antal iróniája ugyanakkor ö n i r ó n i a is. Hősében, az örök filoszban, „Don Quijote szellemi-lélektani ikertestvérében”, Bátky János doktorban — akinek élményei műveltségélmények és szerelmei kultúrtörténeti szerelmek — önmagát ábrázolja. Ő az a „históriai ember”, akit történelmi érzékenység, a letűnt korok iránti nosztalgia, a könyvek bűvölete és a gyakorlati élet hiánya jellemez, párosulva egy ironikus-deheroizáló látásmóddal. Iróniájának természetét Illés Endre jellemezte legtalálóbban: „Nehéz súlyokat fel lehet emelni akrobata gesztussal is, de elegánsabb úgy tenni, mintha csak egy női zsebkendőt kapnánk fel a földről” (Krétarajzok. Bp., 1970. 397).

Nem áll módunkban Szerb Antal életművének teljes stilisztikai keresztmetszetét adni, csak iróniájának sajátos stílusjegyeit, nyelvi-stiláris eszközeit vizsgáljuk prózai művei alapján. Az idézett művek: A Pendragon legenda. Bp., 1974. Magvető (a továbbiakban = P.), az Utas és holdvilág. Bp., 1974. Magvető (= U.), A királyné nyaklánc. Bp., 1975. Magvető (= K.), a VII. Olivér. Bp., 1966. Magvető (= O.), valamint a novellák, amelyeknek legteljesebb gyűjteménye a Szerelm a palackban című kötet (Bp., 1963. Magvető). E prózai művekben a leggyakrabban használt nyelvi-stiláris eszközök a következők: alkalmi és állandósult szókapcsolatok, szóképek, hasonlat, eufemizmus, nagyítás, túlzás, ellentét, szójáték, mondatszerkezet.

1. Sz ó k a p c s o l a t o k. — A szókapcsolatok szuverén alkalmazása adja a stílus eredetiségét. Az alkalmi szókapcsolatokban lehetősége van az írónak a szabad képzettársításokra. Olyan eredeti párosításokat hozhat létre, amelyekkel előtte senki sem élt. Szerb Antalra igen jellemző ennek a stílus-eszköznek a használata, különösen a szokatlan jelzős szerkezeteket kedveli: *nyárspolgári csámcsogás* (K. 175); *tragikus libácska* (P. 245); *ófrancia kutya-nyakörv* (Cynthia, 118); *erotikus messzeség* (Nell Gwynn csókja, 196); *kecses, váratlan és heroikus hülyeség* (Cynthia, 117); *kedves, becézett, felesleges here* (K. 173). Ide tartoznak azok az alkalmi szókapcsolatok, amelyekben az egyik tag idegen szó; ezekkel többnyire a túlzott választékoságot, a finomkodást figurázza ki: *ködös preegzisztenciák* (Cynthia, 117); *delikát szívem* (Nell Gwynn, 174); *foxterrieri grácia* (Nell Gwynn, 178); *antikul kéjelgő habok* (Nell Gwynn, 188). Az irónia forrásai lehetnek az állandósult szókapcsolatok: a szólások, szóláshasonlatok is. Ezek komikus hatását az adja, hogy az író szándékosan felcseréli őket, vagy egyéni bővítéssel használja: „Nagyon távoli medvék bőrére iszunk” (P. 143); „port kell hinteni az emberek szemébe, de *finomabb minőségű port*” (K. 78); „Temessük el Einsteint, mint valami *rosszul sikerült* csatabárdot” (O. 129).

2. Sz ó k é p e k. — Közülük legfontosabb a m e t a f o r a. Tudjuk róla, hogy hasonlóságon alapuló szókép, amely az egyezést azonosítással fejezi ki, ezért nyomatékosabb stílus-eszköz a hasonlatnál: „Végignézem *lelki gardróbom* gazdagságát” (Cynthia, 116); „*minden kávéház az Abbázia* tulajdonképpen, és az emberek alapjában véve mindenütt pestiek” (Nell Gwynn, 173). Szerb Antalnál a teljes metaforák komikumát az összeegyeztethetetlen, azonosíthatatlan fogalmak azonosítása adja: „*kézikönyvvé* varázsolt *királyfi*” (Gondolatok a könyvtárban, 210); „A *történelem* számára *erotikus világ* volt” (Madelon, az eb, 165). Leghatásosabbak a hangulati kontraszttal bíró szóképek, amelyek

emelkedett, fenséges dolgot azonosítanak kisszerűvel: „Az élet az inasok dolga” (O. 244); „Az ember melegszívű vasárnapi iparoslegény lesz, ha megfogja egy lány kezét” (Gondolatok a könyvtárban, 205).

A szimbólum elsősorban a lírának gyakori kifejezőeszköze. Szerb-nél kevés az ilyen típusú költői kép: „A hegyek ormán hervad továbbra is végtelen szeretőnk, a *Kék Virág*” (Nell Gwynn csókja, 176); „... füttyültek a *sors lokomotívjai*” (St. Cloudban, egy kerti ünnepélyen, 142). Hiszen az irónia akkor éri el célját, ha ellentétes, ellentmondó fogalmakat fűz egybe: „Ha a bátorság jelképes szobrát kellene elkészítenünk, ennek a sarokba szorított macskát kellene ábrázolni” (K. 282); „... *kutyává* zsugorodtak lelkem *orosz-lánjai*” (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 137).

A megsemmélyesítés ugyancsak a szemléletességnek az eszköze. A komikum forrása ilyenkor az, hogy milyen élőkre jellemző képességekkel ruházzuk fel a tárgyakat vagy elvont fogalmakat. „Az *érzelmek* az emberben valószínűleg *női lények*, és teljesen kiszámíthatatlanok” (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 137); „Nagy nyögéssel átdobtam magam az *álomba*, ami az ágy másik felében *feküdt*” (P. 146). Sajátosan Szerb Antal-i humort árasztanak a mesés-irracionalális megszemélyesítések: „Ott ült a Szerlem lovaglőhelyzetben Lancelot hátgerincén és egy kicsi tollseprűvel csiklandozta... Nem volt szép a Szerlem... a sok erőlködéstől kidagadtak ez erei. De ő nem látta, hogy milyen csúnya, mert köztudomású, hogy a Szerlem vak” (Szerlem a palackban, 218).

3. Hasonlat. — Egy kicsit részletesebben foglalkozunk vele, mint a többi képfajtával, mert rendkívül erős ironikus hatás érhető el általa. A hasonlító és a hasonlított összekapcsolása ugyanis a szerző fantáziájára, asszociációs képességére van bízva: „Egy fiatalember, aki *szép és nagy fenekű volt, mint egy idősebb hivatalnoknő álma*” (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 130); „Olyan lehettem, mint *Schlesinger, az állatkerti fecskendőcső*, mikor megtudta, hogy *csörgőkígyó*” (P. 160). Szerb Antal nagy leleménnyel hasonlít élőlényt tárgyhöz vagy fogalomhoz: „*Doktor*, maga olyan, mint az *Encyclopaedia Britannica*” (P. 95); „*Millicent* nem több, mint egy *hasonlat*, ami véletlenül eszébe jut az embernek” (U. 102). A hasonlat fordítva is erőteljes: tárgyat vagy fogalmat élőlényhez hasonlítani. „A vörös borba curacaót lehet önteni, és ez *olyan volt, mint egy 16 éves kislány, aki azóta már biztosan férjhez ment*” (Madelon, az eb, 163); „Az elkövetkező hetek és hónapok, amelyeket a kéziratok tanulmányozásának fogok szentelni, megjelentek előttem, mint megannyi *tudományos bacchánsnőnek a táncos menete*” (P. 137). Hasonlóképpen komikus az elvont fogalmaknak tárgyakhoz való hasonlítása: „... magára vehesse a *művelt nők attitűdjét*, mint egy *estélyi köpenyt*” (P. 96); „Rohan lába alatt mint *széttört üveg* recseg és csikorog az *Ancien Régime*” (K. 266). A legötletesebbek és legváratlannabbak azok a hasonlatok, amelyekben egy komoly, magasztos dolog valamilyen hétköznapi jelenséggel párosul: „A *végő szerelem* úgy gyulladt fel bennem, mint a *Citroën-plakát az Eiffel-tornyon*” (Nell Gwynn csókja, 182); „Olyan bol-dog voltam, mint *Schwarz Bertalan* lehetett, mikor felfedezte a puskaport” (Nell Gwynn csókja, 194).

Külön kell tárgyalnunk azt a csoportot, amelyet összefoglaló néven kultúrtörténeti hasonlatnak nevezhetnénk. A szerző rendkívüli műveltsége, filozopter látásmódja gyakran szerepel az önirónia tárgyaként. Ezért eredetiek, egyéniek, igazi „filológus-hasonlatok” az alábbiak: „II. József

azt mondja királyi sógoráról, hogy *olyan, mint az ósanyag, mielőtt elhangzott a Fiat lux*” (K. 290); „Kézfogás nélkül eltűnt, mint a cheshire-i macska az angol mesében” (P. 39); „az út véges-végig kanyarodós volt, mint az angol individualizmus” (Cynthia, 119); „Vad hujhujjal magamban, mint egy nagy volgai lovas a Beőthyből, felugrottam...” (Nell Gwynn csókja, 190). Példáink végére hagyunk egy jellegzetesen Szerb Antal-i hasonlatsort, amelyet hosszan lehetne elemezni: „Minden női testnek ... egészen más íze van a kezünkben ... vannak nők, akiket érinteni olyan, mintha virágot tartanánk a kezünkben, mások, mintha valami rögtön felrobbanó masszát, mások égetnek, vannak, akik sonkás-vajas kenyérre emlékeztetnek, és a legtöbben egyáltalán semmire sem” (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 142). Ebben az összetett mondatban benne van az író hasonlatszerkesztésének minden fortélya: az emelkedett, amelioratív hangulat (nők = virág), a pejorativitás (nők = felrobbanó massa), a váratlan érzékletes kép (nők = sonkás-vajas kenyér). Mindezt az első mondat száraz tényszerűségéből bontja ki, és az egészet úgy fokozza, és egy kontrasztal úgy semmisíti meg, hogy a mondanivaló sajátos ironikus töltést kap.

4. E u f e m i z m u s. — Lényegét az adja, hogy valamely fogalom nevét társadalmi illendőségből, babonából, szeméremből, tapintatból nem mondjuk ki, hanem szépítő, enyhítő kifejezéssel helyettesítjük vagy körülírjuk. Az ironikus eufemizmus csak látszólag szépít, valójában még erősíti is az eredeti jelentéstartalmat. Hatása így végtelenül komikus és erőteljes: „a pszichoanalízis olyan illetlen dolog, hogy csak egészen fiatal lányoknak érdemes elmagyarázni” (P. 113); „Párizsban, Bécsben és egyéb jó helyeken hallgatott félvéket, de semmi sem fogott rajta. Megőrizte szellemének amerikai romlatlanságát” (U. 94). A túlzott választékosság is lehet az eufemisztikus humor forrása: „Hízelgek magamnak azzal, hogy két hét múlva lesz részem ebben a megtiszteltetésben” (ti. hogy Rohan-utódot hoz a világra; K. 39). Jellegzetes példái a Szerb Antal-i iróniának az alábbi körülírások: „Nem tudtam volna franciául másképp mondani, hogy »je m'en fous«; ami szép finom kifejezés a nemtörődés jelzésére, de magyarul csak igen póriasan tudnám átültetni, ezért elmellőzöm delikát szívemmel” (Nell Gwynn csókja, 174); „Les filles, a francia, mint tudjuk, ilyen kedves szóval illeti azokat, akiknek életpályája garancia arra, hogy már nem lányok” (K. 120).

Az eufemizmus ellentéte a k a k o f e m i z m u s, amikor pejoratív jelentéstartalmú kifejezést használunk a közömbös helyett. Kevésbé fér össze az iróniával, mivel hatása durvább, mint amennyit a rejtett gúny elviselhet. Ezért ilyen eszközt csak elvétve találunk az elemzett művekben. „Mit akar, hiszen egészen értelmes tekintete van... én mindig azt hittem, hogy az ilyen régi családok teljesen *idioták*” (P. 229).

5. N a g y í t á s, t ú l z á s. — „Ez a stílus eszköz a felhevült lelkiállapot szülötte, amelyben már nem elégszik meg az ember a fogalmak, a jelenségek közönséges, valódi mértékével, hanem felnagyítja, túlozza azokat, sokszor egészen a határtalanig, a lehetetlenig” (A magyar stilisztika útja. Szerk. Szathmári István. Bp., 1961. 484). Láttuk, hogy az ironikus stílus egyik jellemzője éppen az, hogy a komikussá tétel érdekében a képtelenségig megnöveli, eltúlozza a jelenségeket. Szerb Antal ezt a stiláris eszközt néha már az abszurdig fokozva alkalmazza: „Egy ilyen hölgygel az oldalamon *minden pillanatomban jótekonysági akció volt a szenvedő emberiség javára*” (Nell Gwynn

csókja, 184); „Testének közelsége ... egy múmiából is barátságos érzelmeket váltott volna ki” (P. 159); „Ez volt az a pillanat, amikor átélte, hogy nem jött hiába a világra” (K. 190). Gyakori a nagyítás, túlzás a viszonylagosságot és az összehasonlítást kifejező szerkezetekben. Ilyenkor hasonlító vagy következményes mondat formáját ölti (*ahhoz, hogy...; olyan, hogy...; olyan, mint...*): „Ahhoz születni kell, hogy az ember az angol sajtótermékeket olyan mikroszkopikus terjedelműre tudja összehajtani” (P. 149); „Belgraviában lakik, egy olyan előkelő utcában, hogy mindig könnyes szemmel mentem végig rajta” (P. 50); „Bezárták az Angyalvárba, amelyhez képest a Bastille igazán tengerparti üdülőhely volt” (K. 353). A nagyítás, túlzás történhet fokozással, szóhalmozással, mondatrészhalmozással, ismétléssel: „Ennyi idő alatt már egy francia király mindenható maitresse-e lehettem volna... Ennyi idő alatt három moztörzsfőnököt megfőzhettem volna és két nagykövetet” (P. 240); „Még sose volt viszonyom tenoristával. Se Hohenzollernnel. Négerrel is csak egyszer. Még igazán nem mehetek férjhez” (P. 242).

A nagyítás ellentéte a kicsinyítés. Ironikus hatását az adja, hogy mindig magasztos, emelkedett dolgokat fokoz le, gyakran módosítószók segítségével: „álmaim királynője, *enyhén szólva*” (Nell Gwynn csókja, 181); „Ön többé-kevésbé mégis férfi” (uo. 185).

6. Ellentét, kontraszt. — Az ironia természetéből következik az ellentét stílusesszközének kedvelése. Kontraszthatás többféle módon érhető el: váratlansággal, az amelioratív és pejoratív minősítések felcserélésével, a látszólagos ellentmondással és a látszólagos képtelenséggel, a paradoxonnal. Példáinkat kezdjük a klasszikus antithesis-szel: „Autóbuszok, taxik, metrók rohanva hordják, transzparensok üvöltik az élet piszkos anyagcseréjét — a könyvtár a tisztaság” (Gondolatok a könyvtárban, 202). Két világosan elhatárolható, egymással szemben álló dolog, nincs is ironikus töltetük. Ezt ugyanis két egymásnak ellentmondó fogalom szokatlan összekapcsolása teremti meg: „Valami könnyed, közös témát keresve, *Aquinoi Szent Tamás időelméletét* magyarázgattam” (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 124). Látszólagos ellentmondás okozza az alábbi példa ironikus hatását: „A XVIII. században azt találták rendkívülinek, csaknem *illetlennek*, ha a házastársak forrón szerették egymást” (K. 185). A poláris kifejezés két végletet kapcsol össze: „rám nehezedett *kicsiny* voltam és a *világ nagysága*” (Cynthia, 116); „A legnagyobb közelségben is több fényév távolságát tudta közénk rakni” (Cynthia, 120). Ezzel a jelenséggel rokon a különböző stílushatású fogalmak meglepő párosítása. Olyan amelioratív-pejoratív tartalmú kontrasztokról van szó, amelyek éppen szokatlanságuk vagy összeférhetetlenségük miatt fakasztanak derűt: „*ordinárénak lenni* sokszor a legnagyobb *kecsesség*” (Nell Gwynn csókja, 174); „Ami itt történt, nem a *szabadság* jele, hanem az *impotenciáé*” (K. 317). Sokszor már nem is valóságos ellentétről van szó, hanem egy magasabbrendű szféra és a kicsinyes, köznapi világ sajátos stilisztikai kontraszthatásáról: „*Transzcendens hangulatomban* csak néhány *osztrigát ebédelttem*” (Cynthia, 118); „Fontos *összeesküvői megbízatásában* az ember igazán nem mehet *helyiérdekűn*” (O. 28). Hatásos módja az ellentétnek a látszólagos képtelenség, a paradoxon: olyan szavak, gondolatok összekapcsolása, amelyek kizárják egymást: „Mindazonáltal a *franciák* közül legszimpatikusabbak az *amerikaiak*” (Nell Gwynn csókja, 173); „Vannak pillanatok, amikor a *nők* teljesen úgy viselkednek, mintha *emberek* lennének” (P. 96).

7. **S z ó j á t é k.** — „Különbséget kell tenni a között a komikum között, amelyet a nyelv kifejez és a között, amelyet teremt. Az elsőt tulajdonképpen más nyelvre is le lehetne fordítani. . . De a szavak játékát nem lehet lefordítani. Minden értékét a mondatszerkezetnek vagy a szavak kiválasztásának köszönheti. . . Maga a nyelv válik komikussá” (Henri Bergson: A nevetés. Bp., 1971. 99). A nyelv teremtette komikumnak fontos elemei a szójátékok, amelyek nélkülözhetetlen tartozékai a szatirikus-ironikus stílusnak. Szerb Antal utolérhetetlen mester a szójátékokalkotásban: „én *neofrivol* vagyok” (P. 214); „Mi *idegenforgalomban* dolgozunk. *Kiforgatjuk* a Velencében *forgó idegeneket*” (O. 97); „Ő egy *oldalág*. . . Egészen *szélső oldal*. De nagyon *előkelő oldalról*” (O. 218). Ide tartozik a *paronómázia*, amely hasonló hangzású, de különböző jelentésű szavak egymásutániságából fakad: „A *magányosság magánügy*, úriembereknél” (Gondolatok a könyvtárban, 203); „Az *apokaliptikus* lovasok érkeztek meg. . . honnan lehet tudni, hogy *eukaliptusok*?” (P. 69). Játékos névképzések az alábbi példák: *Madame Etiquette* (K. 154); *Mopszli-Rend* (K. 85). Karinthy Frigyes népszerűsítette nálunk a halandzsát. Ezzel a játéklehetőséggel Szerb is él: „Milyen betegsége van? — Nem lehet biztosan tudni, olyan *sporadikus-kataleptikus-apodiktikus* dolog” (U. 104). A legerősebb humoros-ironikus hatása a játékosan eltorzított szólásoknak van: „És a nagy *sic transit*ban Boehmeréknek *új gloria mundi* után kellett szétnézniük” (K. 14).

A nyelvi komikum közismert eszközei az *aforizmák*. Szerb Antal a legtöbbet szó szerint idézi, és forrását is megadja: „Aki nem élt az Ancien Régime alatt, nem ismeri az élet édességét” (Talleyrand); „Senki sem nagy ember a lakája szemében” (Hegel); „Három nem van: hím-, nő- és angol” (Morand). Természetesen maga is gyártott hasonlókát: „Igen sok szellemesség kell ahhoz, hogy az ember elviselje másnak a nagyfokú szellemességét” (K. 170); „Bármilyen rosszat is gondol egy férfi egy nőről, nincs olyan nő, aki ne gondolna még rosszabbat” (K. 238).

8. **M o n d a t s z e r k e z e t.** — Aránylag ritkán vált ki ironikus hatást, de erre is akad példa. Különösen az ellentétes mondatokban vagy mondatszerkezetekben: „Szerettem, mert a könyveket nem szerette, és engem mégis szeretett, ezzel mintegy igazolva, hogy van bennem valami, ami nem könyvszerű” (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen, 125); „Nem jönne el hozzám teára? Ő nem — felelte Jenny halálraváltan, *mint mindig*. . . Aztán elmentek Bátkyhoz teára, *mint mindig*” (Madelon, az eb, 164). Az alábbi példában a humor forrása az igekötők különbözősége: „*Felálltam. Beleestem egy fotelba, és kiittam a whiskyt*” (Nell Gwynn csókja, 187).

Hatásos stiláris eszköz az *elhallgatás, kihagyás*, amely a kétértelműséggel teremt meg az iróniát: „Ő, doktor, milyen boldog vagyok, hogy itt találok. Magának olyan gazdag lelki élete van. Okvetlenül beszélnem kell magával” (P. 230).

A *közbevetés* lehetőséget ad az írónak arra, hogy kommentálja az eseményeket, elmondja véleményét a történeletről. Hangvétele ezért rendkívül személyes, szubjektív. Szerb Antal esetében természetesen gúnyoros, csipkelődő megjegyzésekről van szó: „Te kedves olvasóm túl is tennéd magad a királynéi kegy elvesztésén. . . De te kedves olvasóm, gyakorlatiasan gondolkozol, frankban, pengőben. . . és el sem tudod képzelni, mi volt az udvari századok emberének az uralkodó kegye” (K. 59); „Az előkelő autók sora siklott el mel-

lettünk, mesebeli hölgyekkel. Ó, London... De ezt most mondom, hogy Ó, London, akkor nem értem rá" (P. 226). Az alábbi közbevetések kicsit a szerző műhelytitkairól, alkotómódszeréről is árulkodnak: „A hold olyan, mint... de ki tud ma egy új hasonlatot a holdról. A hold olyan, mint a hold" (P. 145); „Az író, kedves olvasó, bizonyos elfogódottságot érez, amikor történetének legfontosabb mozzanataához közeledik. Igyekszik elhalasztani, sokáig másról beszél és közben reménykedik, hogy valami csoda fog történni, valaki más megírja helyette. Az író sem szereti a felelősséget, és a Nagy Jelenet előtt csaknem összeroppan" (K. 189).

9. Egyéb stíluseszközök. — Ide soroljuk a Szerb Antal műveiben ritkábban előforduló stilisztikai fogalmakat: allúziót, frázist, akronizmust. A célzás vagy allúzió az eufemizmustal, a körülírással rokon stiláris eszköz. Hatása abból adódik, hogy a célzás tartalmát ki kell találni: „Aki a kiránduláson részt akar venni, úgy öltözzék, hogy leeshessen a csacsírról" (K. 154); „A nevét nem írom ide, mert intimitásokat fogok mesélni róla, de színházi lap nem vagyok" (Nell Gwynn csókja, 174); „Rétaux de Villette Jeanne bizalmasa, valószínűleg a szó valamennyi értelmében" (K. 118).

A frázis a dagály vagy a szóvirág egy fajtája, a tautológiával és a közhellyel rokon fogalom. Stiláris hatása rendkívül erős, a gúny, az ironia kifejezésére kiválóan alkalmas. Szerb is ilyen minőségben alkalmazza: „Éreztem, hogy maga egy *Esemény* lesz" (P. 246); „A királynénak nem az a dolga, hogy ember legyen... Hogy ebbe érzékeny lelke tönkrement volna? *Minden hívásnak vannak mártírjai*" (K. 164).

Az anakronizmus sajátos eszköz a korszerűtlenség, a kortévesztés kifejezésére. Meghatározása Szigetvári Iván szerint: „Az anachronismusból olyan képzetek társíthatnak, amelyek a valóságban összeférhetetlenek, de logikailag nem" (A komikum elmélete. Bp., 1911. 233). Szerb Antal szándékosan használja ezt a kifejezőmódot a logikai összefüggések érzékeltetésére: „Ha volnának már romantikus drámák, azok hősei jutnának eszébe (ti. Rohan bíborosnak; K. 117); „Marie Antoinette ha ma élne, ő volna a színházi hetilapok legbuzgóbb olvasója" (K. 156).

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Szerb Antal stílusa ironikus stílus. A klasszikus ironia jegyeit viseli magán: „komikum, bírálat, az elutasítás mozzanata és természetesen a fölény jelenléte, amely az alkotó és a megbírált jelenség között az író javára alakul ki" (Szalay Károly i. m. 278). Ez a fölény az ironia feltétlen sajátja. „Ez minden humor bázisa. Valakin nevetünk, s érezzük, hogy mirajtunk nem nevezhetnek, valamit komikusnak találunk, s biztosan tudjuk, hogy mi egy igazság vértetében megtámadhatatlanok vagyunk, a mi szempontunk igazabb, a mi kilátótornyunk magasabb" (Kosztolányi Dezső: A fölényről és a torzképről; Szalay Károly: A komikum breviáriuma. Bp., 1970. 299).

Láttuk, hogy az ironiának az a lényege, hogy az író az ellenkezőjét fejtí ki annak, amit gondol, de úgy, hogy valódi véleménye nyilvánvalóan kivehető. A klasszikus ironia eltúlozva jótt mond rossz helyett. Ellentéte, az enyelgés látszólag rosszat mond jó helyett: „Az embert láttam, akinek Adamis 1930-ban mond valamit, az embert, aki felett nyom nélkül múltak el az épeszű századok" (Cynthia, 117); „A Pendragon-ház sötét örökségéhez hozzátartozik, úgy látszik, az intelligencia is" (P. 65).

Ettől a hangtól — mint elemzéseink során láttuk — Szerb Antal ritkán tér el. Ha igen, akkor az a b s z u r d h u m o r irányába. Játékosságot kedvelő stílusa ilyenkor Karinthyval, Örkénnyel rokon: „Bánatos gesztussal Cynthia nevű barátnőmnek ajándékoztam a reflexeket a tavon... magamnak mit sem tartva meg, legfeljebb az alabárdosokat, mérhetetlen sznobizmusomban” (Cynthia, 116); „Holnap elutazom Franciaországba, ahol az apám torony-őr a Notre-Dame-ban” (Madelon, az eb, 171).

Egészen ritka Szerb Antal stílusának az az árnyalata, amely a s z a r k a z m u s, a keserű gúny körébe tartozik. Bár iróniáját sokszor csak egy hajszál választja el ettől a határtól, szinte mindig aggályosan vigyáz arra, hogy át ne lendüljön ezen a választóvonalon. Ha mégis megteszi, hangja keserűvé, keménnyé válik: „Az édesanyja taníthatta meg... arra a középosztálybeli babonára, hogy az intelligencia érték és hogy mindenki ember” (P. 213); „Hány éve már, hogy mikroszkóppal sem lehet bennem semmit sem kimutatni, ami nem volna mindennapi” (U. 30). Ezek azonban ritka példák. Valójában az írónak a fenyegető világgal szemben éppen erre a szellemi fegyverre, az i r ó n i á r a volt szüksége. Még életének legdrámaibb, legvészerhesebb időszakában, a balfi haláltáborból küldött utolsó életjeleiben sem tagadja meg ezt a sajátos látásmódot: „... holnap reggel bevonulok és inkább testi, mintsem szellemi munkával fogok foglalkozni, ami igen egészséges... Gondolj rám sokat, és ha majd sor kerül rá, ápolj szeretettel tudományos emlékemet”; „Javíthatatlan vagyok, és ez a rendkívül szimpatikus bennem”; „... ma fát rakodtunk ki egy dunai uszályból, a Margitszigettel szemben, úgy hogy láthatom a hegyeinket, és ez nagyon jólesik. És azt is jó ómennek veszem, hogy a sienai dómnak nem történt semmi baja” (Levelek feleségének és Zolnai Bélának; Poszler György: Szerb Antal. Bp., 1973. 436).

Miért nem lendülhetett át humora a szarkazmusba, stílusa a szatírába? Erre a kor viszonyaiban kell keresnünk a választ. Irónia vagy akkor jön létre, amikor a társadalmi helyzet még nem elég érett a szatíra fölényére, vagy akkor, amikor a társadalmi közeg átmenetileg megint lehetetlenné teszi a szatíraírást (vö. Szalay Károly i. m. 288). Szerb Antal iróniája tehát egyrészt a társadalmi helyzet következményeképpen, az előretörő fasizmus árnyékában jött létre. Másrészt azonban alaptermészete volt az irónia: lényének legmélyéről fakadó természetes látásmód. „Szerb Antal a mosolyával lélegzett. A mosolyába öltözött. Azzal vértette magát... Mosolya meleg irónia volt. Mindig tisztelte, akit megcibált. Nagyon ismerte az embert, tudta a nagyság és a törpeség tolvajnyelvét, sok mindent tudott, de még szívesen tanult — ez a mosoly fáradhatatlan ismerkedés is volt. A jóismerőst mosolyogva üdvözljük. A pózokat, a pátoszt, a hazugságot, az emberi lét görceit, bonyodalmait, magasztosságát és komikumát ő visszajáról ismerte — mosolygott... Ezt a mosolyt a legnemesebb anyagból keverték: a szellemi ember derűje, szelídsége, iszonyodása volt. Alapanyaga az emberi méltóság tudata... S hadd mondjam ki a döntő szót is: boldog volt. Mindenki boldog, aki megtalálja életformáját. És Szerb Antal megtalálta a műfajt, a hangot, a munkát, amellyel kifejezhette magát” (Illés Endre i. m. 397).

Ézsaiás Erzsébet

Papp István munkássága és az anyanyelvi nevelés ügye

„Ámde mégis, mindhiába,
Csapát törtem új danákra,
Csapát törtem, gallyat szeltem,
Ágat nyestem, utat leltem;
Innen megy az út ezentúl,
Az új ösvény innen indul...”

(Kalevala. Vikár Béla ford.)

1. Papp István nyolcvan évvel ezelőtt, 1901. szept. 12-én született, és tíz esztendeje, 1972. ápr. 11-én halt meg. A kettős évforduló számadásra készítet: ebből az alkalomból idézzük most fel életművének főbb összetevőit, nézeteit az anyanyelvi nevelés ügyéről — és emberi alakját. Ő ugyanis nemcsak munkásságával, hanem egyéniségével is hatott ... Lehetetlen volt oda nem figyelni rá! Az ember egyenességére, a tudós eredetiségére, a pedagógus igényességére. Tiszteletére — egy Bóka László-i fordulattal — el kellene zárando-kolni Kisvárdára, meglátogatni a gyermekkor és a pályakezdés színhelyét; fel kellene eleveníteni a Mester, Pápay József emlékét; végigbarangolni a vidéki tanársors állomásait: Sopront és Hatvant; felkeresni az egri öreg lyceumot — és persze Debrecent, az álmok városát; sétálni egyet a Darabos utcában vagy

a Nagyerdőn; beülni az egyetem XI-es vagy XII-es tantermébe, bekopogni a III. emeleti dolgozószobába; sorokat mormolni a Kalevalából, és elnézni messze északra, Suomi felé, kéklő tavak és zöldellő fenyvesek honára ... Ez lenne igazán méltó hozzá!

2. Tudományos pályája 1929-ben indult a Debreceni Szemlében megjelentetett Nyelvkritika című közleményével, amelyben a nyelvvizsgálat igen figyelemreméltó módszerét vázolta fel, hogy azután a magyar nyelvtudományban — mind leíró, mind történeti vonatkozásban — a hangtántól a jelentéstanon és a alaktanon át a mondattanig, majd az általános nyelvészet és a finnugrisztika legfontosabb kérdéseire járatan utakat törjön. Főiskolai és egyetemi jegyzetei, mintegy tíz önálló kötete és körülbelül másfélszáz tanulmánya bizonyítják ezt. (Lásd Papp István tudományos munkásságának bibliográfiáját; összeállította Kornya László és K. Szoboszlai Ágnes, MNyj. 17: 21—8.)

A stafétabotot Gombocz Zoltántól vette át, aki a Magyar Nyelvtudományi Társaság XXXII. közgyűlésén elmondott elnöki beszédében (Funkcionális nyelv szemlélet. MNy. 30: 1—7) új utakat és módszereket ajánlott a nyelvtani rendszer felépítéséhez. Gombocz váratlan halálával a magyar nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb egyénisége dőlt ki a sorból, hátrahagyva a megkezdett munkát, sírjába víve a szép terveket. A csak nagy vonásaiban felvázolt rendszert főként Papp István fejleszti tovább, és körültekintő vizsgálat után teszi nyelvi szemléletének alapjává. Nyelvelméletének körvonalait A nyelvtan lélektani alapvetése (Papp Károly Emlékkönyv 1939. 354—96) című tanulmányában fogalmazta meg, amelyhez A nyelvtudomány módszertanához (BpSz. 1931. 92—112) című írásától egyenesen vezetett az út. Elképzeléseire (a nyelvélektani módszer kritikai alkalmazása, a nyelvi funkciók vizsgálata) külföldi irányzatok is hatással voltak, elsősorban Wilhelm Wundt, Karl Bühler és Ferdinand de Saussure felfogása. Ezeket az elméleteket azonban Papp István sohasem másolta, hanem — eredeti elméhez méltóan — továbbfejlesztette.

Fonetikai és fonológiai nézeteinek összefoglalása a Leíró magyar hangtan (Bp., 1966) című egyetemi tankönyve, amelyben a hang kettős arculatára mutat rá. A hangjel funkcióját a jelentésmegkülönböztető erőben látja. Tanulmánya, amely eredetileg a pedagógiai főiskolák számára készült jegyzet, még 1951-ben jelent meg. Szemléletmódja azóta már jórészt a köztudatba is átment. A rendszerezés legnagyobb értéke az, hogy a tudomány igényeit tartja szem előtt, ugyanakkor az oktatás gyakorlatából nőtt ki. Az elméletnek és a gyakorlatnak az ilyen összekapcsolása módszertani szempontból is példamutató.

Szótani vonatkozásban a Mi a szó funkciója? (MNy. 38: 178—91, 272—6) című írása a szó képzeteket és viszonyokat egy névbe sűrítő szerepét vizsgálja. Hangsúlyozza, hogy a szót éppen ez a funkció különbözteti meg a szó szerkezettől. Ehhez kapcsolódik A szó nyelvtani jellege (MNy. 49: 359—70) című dolgozata, melyben a járulékelemek funkcionális vizsgálatát adja. Igen tanulságos A szóalkotás problémái (MNyj. 9: 3—31), valamint Csúry Bálint, Pais Dező és Paavo Ravila felfogásának a továbbgondolása alapján Az ősi szófajok (Pais-Eml. 29—35) és Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében (MNyj. 8: 61—81) című munkája is.

Mondattani szempontból elsősorban A mondat funkciója. Út a nyelvi valóság felé (MNy. 48: 89—102) és A mondat fogalmának tanítása (Nyr. 76: 99—107) című írásait idézhetjük. Ezekben a tanulmányokban a mondat funkcionális magyarázatával foglalkozik. Említsük még meg Az állítmányi szer-

kezet őstörténete (MNYj. 3: 3—28) című dolgozatát (voltaképpen Paavo Ravila elképzeléseinek a továbbfejlesztését), avagy gondoljunk a nyelvtörténeti nézeteit összefoglaló Unkarin kielen historia (Helsinki, 1968) című finn nyelven megjelent munkájára, a magyar nyelv történetének modern kézikönyvére. (Az utóbbit — tudomásunk szerint — nemsokára magyar fordításban is olvashatjuk majd K. Szoboszlai Ágnes tolmácsolásában.)

Papp István szemléletmódjának fényében egyre világosabb előttünk a nyelv és az élet összetartozása. Egy sajátos „grammatikai realizmus” indult útjára, amely a legfontosabb kérdésekben máris tisztázott, s ez a felfogás további igazságkeresésre sarkallhatja a nyelvi törvények kutatóit. Azok között a nyelvtudósok között szoktuk említeni a nevét, akik életet lehettek a sokak által száraznak, élettelennek tartott nyelvtudományba. Munkásságának talán a legfontosabb tanulsága számunkra éppen az, hogy a tudomány nem lehet öncélú, és csak akkor, csak úgy lehet jogosultsága, ha elszakíthatatlan kapcsolatban van az élettel.

Vázlatos megemlékezésünkben nem térhetünk ki Papp István valamenynyire jelentős hang-, szó- és mondattani tanulmányának az ismertetésére, ugyanígy magyar irodalomtudományi munkásságára sem. Különben is: ezt már megtette előttünk — a hetven éves Papp Istvánt köszöntve — Jakab László alapos és szép összegzésében (MNYj. 17: 5—20). Csupán olyan pályarajzot kívánunk itt adni, amely a főbb állomásokat és az életmű eredményességét jelzi.

Folytassuk ezért vizsgálódásunkat egy adósság felemlítésével. Ismeretes, hogy dialektológiai szempontból ma már természetes eljárásnak számít a nyelvátlasz-módszer. Nos, ezen a téren még szakembereink is (tisztelet a kivételnek) hajlamosak arra, hogy megfélemedzenek Papp István ez irányú első hazai kísérletéről, úttörő próbálkozásáról (lásd Magyar Nyelvátlasz. DebrSz. 1929. 145—50, 235—49; A világ nyelvátlasz-munkálatai. BpSz. 1933. 226—45; A területi elvek és a magyar nyelvjárások. BpSz. 1935. 342—64; Piano d'un Atlante linguistico ungherese, Boll. dell'Atl. Lingu. it. 2: 1—16), pedig a tervezet a maga korában itthon is, külföldön is egyaránt nagy figyelmet keltett. Ennek hangsúlyozásával tartozunk a magyar dialektológiának, — és természetesen Papp István emlékének is.

S ha már az adósságnál tartunk, ne hallgassuk el azt sem, hogy — harminc év után — Általános nyelvészet (Bp., 1950¹, 1952²) című főiskolai jegyzete (valójában kézíratos anyaga) is megérdemelte volna már a nyomdai kiadást.

A továbbiakban szóljunk arról a munkálkodásról, amelyet Papp István a nyelvművelés, az anyanyelvi nevelés terén kifejtett. (Ezzel a kérdéssel a következő pontban részletesebben is foglalkozunk.) Az a véleménye, hogy nyelvi műveltségünknek, a helyes, a szép magyar beszédnek és írásnak az ügye elsősorban is az iskolában dől el. Az iskola nevel az anyanyelv szeretetére, tudatosítja a helyes és a helytelen nyelvhasználatot. Ebből következik, hogy a nyelvtanításban és a nyelvi népművelésben nemcsak nyelvtisztaságra, a hibák üldözésére kell törekedni, hanem pozitív nyelvművelést, nyelvi nevelést kell végezni, színessé, elevenné, hatékonyvá kell tenni a nyelvtanórát és a felvilágosító tevékenységet (vö. A nyelvtisztító mozgalom és az iskola. Protestáns Tanügyi Szen. le. 1934. 369—77; A magyar nyelvtan nevelőereje. Bp., 1935.; A nyelvi nevelés kérdései. Acta Univ. Debr. 1954. 55—72. stb.).

Nem lenne teljes a képünk, ha megfélemedznénk Papp Istvánnak a finn nyelvvel kapcsolatos munkásságáról. Ide tartozik Finn nyelvtan (Tankönyvkiadó. Bp., 1956¹. 1958²) című könyve, amely a leíró nyelvtan mellett nyelvtör-

téneti utalásokat is tartalmaz, példaanyaga pedig önálló szöveggyűjtés eredménye. Emellett hivatkozhatunk Finn nyelvkönyv (Tankönyvkiadó. Bp., 1957¹, 1962², 1967³) című gyakorlati jellegű kiadványára is. Ez utóbbihoz kapcsolódik Kulcs a Finn nyelvkönyvhöz (1959¹, 1962²) című munkája. A sort a Finn olvasókönyv szójegyzékkel (Bp., 1959) folytatja, végül megjelent hatalmas, hiánypótló műve a Finn—magyar szótár (Akadémiai Kiadó, Bp., 1962¹, 1970²). Ez a kiadvány is nagyobb részben önálló gyűjtés eredménye, egyben példamutató módszerességgel, hallatlan gonddal megszerkesztett alkotás. Igaza van Lauri Hakulinennek: „E mű elkészültét történelmi eseménynek kell tartanunk az országaink között fennálló kulturális kapcsolatok terén...” (Uusi Suomi, 1962. június 3., id. Jakab László i. m. 13). Rendkívül sajnálatos, hogy a szerző a szótár magyar—finn párjának a megjelenését (melynek anyaggyűjtését és szerkesztését is megkezdte) már nem érthette meg. Reméljük, hogy — Jakab László szerkesztői vállalkozásával — ennek az adósságnak a törlesztése sem várat magára sokáig.

3. Papp István negyvenöt esztendő telt a katedrán. Ebből huszonkét évet középiskolában, huszonhármat pedig főiskolán, illetve egyetemen. Becsületére legyen mondva — s ezt munkásságának bibliográfiája is mutatja — középiskolai tanárkodása idején is folyamatosan végzett tudományos munkát. Az iskolai nyelvtanítás, az anyanyelvi nevelés iránti érdeklődés meg végigkísérte szinte egész pályáját... A gyakorlat embere rendkívül fogékony volt az elméletre, de a megállapítás fordítva is érvényes.

Köztudomású, hogy nyelvtanításunk korábbi szemléletét a tudományok fejlődése, a pedagógia elméletének gazdagodása és a társadalmi igények ma már több vonatkozásban megkérdőjelezték. Változást sürgetett az a felismerés is, hogy ezt a tevékenységet egyre inkább a nevelés, a személyiségfejlesztés szolgálatába kell állítani. Természetes, hogy ilyen körülmények között keressük azokat a haladó didaktikai hagyományokat, amelyeket a reformtörésvérek kapcsán hasznosítanunk lehet.

Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó Papp Istvánnak néhány már említett munkája, elsősorban is A magyar nyelvtan nevelőereje és A nyelvi nevelés kérdései. E tanulmányokat forgatva elsősorban is az tűnik fel, hogy a szerző — négy-öt évtizeddel ezelőtt — milyen tisztán, világosan látott és ítelt az anyanyelvi nevelés dolgaiban. Egy rövid bemutatás keretében természetesen nehéz körvonalaznunk Papp Istvánnak az anyanyelvi nevelésről vallott valamennyi nézetét, azonban legalább azt próbáljuk érzékeltetni, hogy milyen összefüggés (párhuzam) található mostani didaktikai törekvéseink és Papp István felfogása között.

Mai nyelvtanításunk egyik legfontosabb kívánalma — a megújított klasszikus grammatikára alapozva — az, hogy az anyanyelvi oktatást az anyanyelvi nevelés szintjére igyekezzék emelni. Papp István már a harmincas években következetesen anyanyelvi nevelésről beszél, és így fogalmazza meg véleményét: „... égető szükség van ... annak a kérdésnek a fölvetésére: maradjunk meg továbbra is a hagyományos, száraz nyelvtani fogalmak lélekgyötrő tanítása mellett, vagy lépünk már egyszer a reformok terére. Kétségtelen, hogy van a nyelvtanban nevelő erő. Ezt azonban csak úgy fejtheti ki, ha a hagyományos nyelvtani anyagot a nyelvtudomány újabb eredményeivel pótoljuk, a régi grammatikai fogalmakat átértékeljük, s így a magyar nyelvtant arra a helyre állítjuk az iskolai tárgyak összességében, ahová egész belső

alkata predesztinálja: központi tantárggyá, a nevelő oktatás tengelyévé” (A magyar nyelvtan nevelőereje, 6).

Ez a vélemény is mutatja, hogy kevés új van a nap alatt... Ismerjük ugyanis Fabricius-Kovács Ferenc dohogásait a hatvanas évek végén (vö. Valóság 1969, 2: 67—74) az anyanyelv iskolai nevelési koncepciójának a megújítása érdekében. Lám, Papp már egy negyedszázaddal ezelőtt kezdte sürgetni azt, ugyanolyan megokolással. (Ezzel persze Fabricius-Kovács érdemeit egy pillanatra sem kívánjuk megkérdőjelezni.)

Az új törekvések fényében azt is látjuk, hogy az iskolába kerülő tanuló nyelvi tudata nem „tabula rasa”, vagyis: az anyanyelvet nem úgy sajátítja el, mint bármely más közismereti tárgyat (például az idegen nyelvet); tanulmányait az anyanyelv használatának már bizonyos szintű ismeretével kezdi meg. Ez a nyelvismeret azonban még ösztönös, fogyatékos, számtalan hibával teli. Hogy nyelvhasználatát megalapozzuk, tudatossá tegyük, meg kell ismertetni a helyes és a szép nyelvi kifejezés szabályaival, normáival. Erre szolgál a leíró nyelvtan — a szükséges nyelvhelyességi és helyesírási ismeretekkel.

Mit tanít erről Papp István — még az ötvenes évek elején? „Számolnia kell minden nevelőnek azzal, hogy a növendéknek már van bizonyos — többé-kevésbé gazdag — nyelvtudata. A feladat éppen az, hogy felszínre hozzuk és tudatosítsuk a növendék magával hozott nyelvkincsét. Ezt a nyelvkincset sohasem tekinthetjük olyan szegényesnek, amelyre ne lehetne építeni; de sohasem tekinthetjük olyan tökéletesnek és lezártnak, amelyre már nem lehet vagy nem szükséges tovább építeni” (A nyelvi nevelés kérdései, 57).

Változatlanul szükség van tehát az anyanyelv rendszerére vonatkozó ismeretekre: fogalmak, kategóriák, szabályok elsajátíttatására, hiszen nyelvet tudatosan aligha lehet nyelvtan nélkül tanítani és tanulni. Más kérdés, hogy a szerepe, funkciója a kommunikáció, a nyelvhasználat eredményessége érdekében módosul; vagyis használati grammatikát igyekszünk tanítani.

Papp István is azt vallotta, hogy az iskolai, tehát a nevelő célú nyelvoktatás nem képzelhető el nyelvtan nélkül. S amikor főbb vonásaiban felvázolja egy újabb középiskolai nyelvtani tananyag tervezetét, mintegy a várható kifogásokra válaszolva (hogy tudniillik a javasolt anyag nehéz), megjegyzi: vajon nem állítja-e nehezebb feladat elé a tanulót például a matematika, a fizika vagy éppen a kémia. Egyébként is „... sokan gondolkoznak úgy, hogy a tudományt csak úgy lehet bevinni az iskolába ..., a nyelvtant csak úgy lehet megkedveltetni, ha nem a teljes igazságot nyújtjuk, hanem egyfajta felhígított, elsekélyesített igazságot...” (i. h. 55).

Ugyanerről a gondolatorról más helyen meg így nyilatkozik: „A nyelvtan elvont tudomány. Azonban éppen elvontságában rejlik nevelőereje... arra szoktat és arra képesít, hogy az egyestől, a konkrétól fel tudjunk emelkedni az általános, az elvont dolgok világába. A gondolkodásnak ez az útja: az egyesről az általánosra, a konkrétól az elvontra eljutni — és viszont. S erre semmi sem képesít jobban, mint a nyelvtan tanulmányozása (Nyr. 76: 99).

Papp István didaktikai rendszerében az anyanyelvi nevelés céljai között tehát kitüntetett helye van a gondolkozás fejlesztésének. De nemcsak a gondolkozás módja tudatosul a nyelvi nevelés során, hanem a forma tartalmat is nyer, a gondolat- és érzelmvilág is gazdagodik. Vagyis: „Amikor mi a magyar szót elemezzük — írja —, akkor nem az üres hangformát tekintjük, hanem a Zrínyiek, a Vörösmartyak, a Petőfiek, Aranyok, Ady Endrék, Móricz Zsigmondok lelke szól felénk abban a szóban” (A nyelvi nevelés kérdései, 58).

Az anyanyelv tanulmányozásának az elméleti célok mellett azonban van gyakorlati célja is. A nyelv ugyanis nemcsak a gondolat formálója és hordozója, hanem egyúttal az élet építésének is eszköze, illetve ahogyan Papp István megfogalmazza: „Azért tanuljuk... anyanyelvünket, hogy ezt az ősoktól ránk szállott drága örökséget jól tudjuk használni... a nemzet fennmaradásáért és a haladásért vívott küzdelemben” (uo. 59).

Hogy milyen nagy érték számunkra az anyanyelv, azt szinte lírai ellágyulással érzékelteti. Íme: „Az a bölcsőtől a sírig hűséges kísérőnk, amelyre legszentebb érzéseinket, legmerészebb elképzeléseinket, legmélyebb lényeglátásunkat, legelhatározóbb akarásainkat rábízuk. Ez az a jóbarát, akitől az élet legmaradandóbb hatásait, az élet minden szép üzenetét kaptuk: az édesanyánk életet adó és életet áldozó szeretetét, az élet porondjáról az elmúlás szakadékába sülyedő ősök üzenetét, a szerelmes enyeltető suttogását, a barát erőfeszítésekre edző hívását, az eljövendő nemzedékek bizakodó életigényét és a halál komor szózatát” (i. h. 56).

Papp István már a harmincas években a funkcionális nyelvszemléletet képviseli: nem véletlen, hogy elméleti munkáiban is elsősorban a hang, a szó és a mondat funkcióját vizsgálja, a nyelvi jelek „mirevalóság”-át hangsúlyozza. Erről a kérdésről, vagyis a grammatika funkcionális jelentőségéről ma sem vélekedünk másképpen. De folytathatjuk a sort a kommunikációs tényezők szerepének a feltárásával is, amely abban az időben különösen előremutató volt. A nyelvi tényeket mindig a valóságra, vagyis a konkrét beszédhelyzetre vonatkoztatta. Magyarázatainak lényege az volt, hogy „... a beszédhelyzet nem egyéb, mint a nyelvi valóság... A nyelvi valósághoz, vagyis a beszédhelyzethez pedig három dolog szükséges: 1. kell valaki, aki beszél; 2. kell legalább egy másik, aki hallgatja a beszédet; 3. végül kell valami beszéd tárgy, amiről folyik a beszéd... Ebben a hármasságban benne van, vagy legalább is belefér az egész világ... a valóság sajátos szerkezetét azonban nyelvileg formáljuk ki” (Nyr. 77: 103–4).

Mai nyelvtanítástunkban a kommunikáció legnagyobb, egyben legfontosabb egysége a szöveg, s a szöveg egészének vizsgálatából való kiindulás is a nyelvhasználat fejlesztését szolgálja. Mi a véleménye Papp Istvánnak a szöveg-munkákról az ötvenes évek elején? „Nálunk szövegelemzés, szövegmagyarázat — írja — még elég ritkaság az iskolában. Franciaországban az anyanyelv-oktatásnak régóta kikristályosodott alapformája, amelyen nemzedékek nőttek fel, s amely nagy mértékben egyik fő ható tényező a franciák magas nyelvi műveltségének megteremtésében. Nálunk ha többen el is ismerik, ... nevelőink egy része nem tud vele mit kezdeni, s vagy a száraz, üres, régimódi grammatizálás hibájába esik, vagy pedig a szöveg tárgyi elemzésévé egyszerűsíti feladatát. Pedig a szövegelemzésnek éppen az volna a feladata, hogy megmutassa, a szöveg grammatikai sajátosságai, a stílussajátságok és a szerkezeti-tartalmi vonások elválaszthatatlan kapcsolatban vannak: mind a nyelvi kifejezés megnyilatkozásai (A nyelvi nevelés kérdései, 62–3).

Tanterveink egyik fontos újítása a beszédművelés előtérbe helyezése. Nem úgy, hogy az írásbeliséget elhanyagoljuk, hanem úgy, hogy a szóbeliség gondozását erősítjük. Papp István mindig különös gondot fordított a beszédtechnika tanítására, elsősorban is a helyes hangképzésre. Úgy gondolja, hogy „... a beszéd fonetikai, fiziológiai lefolyásának megismerése nagy haszonnal jár... Ráeszmél a tanuló a beszélőszervek fontosságára, s a grammatika útmutatásai alapján igyekszik azok helyes gyakorlásáról és épségben tartásáról

gondoskodni. A hangok képzésének törvényeit megismerve, törekedni fog a hangos, érthető... hangképzésre, a pontos előadásra. Igyekezni fog leszokni esetleges kiejtési hibáiról, melyekre a tanár esetről-esetre felhívja figyelmét (A magyar nyelvtan nevelőereje, 40). — Nem véletlen, hogy éppen Papp István írta meg a mai napig is egyik legnépszerűbb és leghasználhatóbb hangtanunkat.

A beszédművelés mellett foglalkoztatja őt a nyelvi rétegződés problémája is. Ezen belül különösen a köznyelv és a nyelvjárások viszonya, a tájnyelv és az iskola kapcsolata. Nézetének rövid summázata a következő: az iskola nem üldözheti a nyelvjárási beszédmódot, ellenben éreztetni kell a növendékekkel, hogy a nyelvjárásoknak a köznyelv felé való közeledése természetes és szükségszerű folyamat; olyan változás, amely társadalmi életünk fejlődésével van szoros kapcsolatban. A nyelvjárási jelenségeket — ahol ez lehetséges — összehasonlító vizsgálódással hasznosítani kell a nyelvtanórán. Az ilyen egybevetéssel tanulóink jobban megismerhetik nyelvünk sajátosságait, törvényeit, s fogékonyabbak lesznek a nyelvhelyesség kérdései iránt is. Nem szólva arról, hogy a nyelvjárási alakoknak, mint megőrzött régiségeknek nagyon sok a nyelvtörténeti tanulságuk. Ezek a szempontok mind oktatási, mind nevelési szempontból nagy jelentőségűek. „A nyelvjárások iskolai megbecsülése — írja Papp — arra vezeti a tanulót, hogy szeretettel csüngjön otthonának, szülőfalujának beszédmódján és minden lelki megnyilatkozásán; hogy ragaszkodjék ahhoz a földhöz, melyhez gyermekkorának első emlékei és szavai fűződnek; hogy megértéssel és szeretettel közeledjék e haza minden vidékéhez s annak embereihez, akiknek beszédmódja ugyanannak a magyar népnyelvnek egyik hajtása” (i. h. 47).

Leíró nyelvtani szempontból különösen sokat foglalkozik a mondat fogalmának a tanításával. A nyelvi jelek értelmezése után azt bizonyítja, hogy a mondat több mint nyelvi jel, mindig a valóságra vonatkozik, élményjellege van, szerkezetét tekintve pedig tagolt egység. Tanulságos megállapítása, hogy a mondattani elemzésben a gondolatok valóságra vonatkozását s a gondolat-tagok egymással való kapcsolatát kell megfogni, azaz mindig viszonyokkal, szerkezetekkel foglalkozzunk. Hogy függnek össze a mondanivaló gondolat-elemei egymással, hogyan határozzák meg ezek a gondolatösszefüggések a beszédhelyzet valóságát: ennek megmutatása kell hogy legyen a mondattani elemzés fő feladata.

Elemzési problémák az iskolában című cikkével (Nyr. 77: 114—9) a Nyelvőr Nyelv és iskola rovatában tanulságos vitát indított el, amelyhez még két alkalommal hozzászól (Az elemzés kérdéséhez. Nyr. 79: 15—21; Még egyszer az elemzés. Nyr. 80: 15—8).

Módszertani kérdéseket fejteget A magyar mondattan egyetemi oktatásának kérdéseihez (MNy. 6: 23—31) című cikkében is. Itt írja a következő sorokat: „A tudomány és a tanítás céljait... csak úgy szolgálhatjuk igazán, ha a szinkrón és a diakrón szemléletet igyekszünk összeegyeztetni egymással...” (i. h. 23). Felfogásában figyelemre méltó a mondatalkattan és a mondatjelentés értelmezése, valamint az egyetemi tankönyvvvel, a vizsgaanyaggal és az óraszámokkal kapcsolatos megállapítása.

Nyelvhelyességi szempontból Lőrincze Lajos felfogásához áll közel: helyesnek tartja a nyelvi értékek megőrzését, ugyanakkor nem ellenzi a nyelv továbbfejlesztését sem a nyelvi funkció tökéletesebb érvényesülése érdekében. „Ha a nyelvközösség elfogadta, és állandó használatába ment át valamilyen kifejezőmód, akkor az valódi hiányt pótol, igazi szükségletet elégít ki... de

ha csak azt tartanánk nyelvileg megengedhetőnek, amit már a közösség elfogadott, akkor ezzel lehetetlenné tennénk a meglevő nyelvkincs minden további fejlődését, gazdagodását . . .” (A nyelvi nevelés kérdései, 67).

Fontosnak tartja tehát az úzust mint normát, de hangsúlyozza, hogy ez önmagában még nem elegendő. Nagy szerepet tulajdonít az esztétikai, a logikai és az etikai nyelvi értékeknek, és sürgeti ezek tudatosítását a nyelvtantanításban.

Helyesírási kérdésekről szólva elítéli az iskolatípusok közötti szokásos labdadobálást, és levonja a megfelelő következtetést: „Égbekiáltó hanyagság az általános iskola magyartanárától, hogy botrányos helyesírással engedi át a növendéket a középiskolába — zúgnak a magyartanárok a középiskolák tanári szobáiban . . . Az egyetemi oktatók sem fukarkodnak szemrehányásaikkal a középiskola . . . felé, amikor kiderül, hogy nem egy egyetemi hallgató műveltsége helyesírás dolgában a nullával azonos . . . Nem akarjuk azt mondani, hogy senki sem felelős a helyesírásért a felelősség áthárításának ebben a végtelenemő láncolatában. Mindenki felelős — a maga posztján. S mindenki tegyen meg mindent régi, idegen mulasztások pótlása terén is úgy, mintha csak ő egyedül volna kénytelen hordozni a felelősség egész súlyát” (i. h. 59).

Ami pedig a gyakorlást illeti, nem részletszabályok rengetegének a tudatosítására gondol, hanem a helyesírási rendszer szemléleti megalapozottságú, értelemtükröző jellegű megismertetésére. Vagyis: „A helyesírás oktatásának legcélravezetőbb útja . . . az, ha elevenné tesszük az írás társadalmi szerepét és a gondolatközlésben betöltött funkcióját. A helyesírás alapelveinek és az egyes helyesírási eseteknek a problémásítása nemcsak az írás lényegének megragadásához fog elvezetni, hanem . . . nyelvi érdeklődést támaszt . . .” (uo. 62).

A leíró szempontok mellett fontosnak tartja a középiskolában is a történeti szempontok érvényesítését. Véleménye szerint: „Mód és lehetőség van arra, hogy . . . a nyelv életét fejlődésében ragadtassuk meg: funkcionális mozgásban és történeti alakulásában, azaz a tudomány szemléletmódjának megfelelően. Csak a fokozatosság elvéről nem szabad megfeledkeznünk . . .” (Nyr. 79: 17).

Módszertani tekintetben ma egyik legfőbb alapelvünk, hogy a nyelvi ismereteket az élő nyelvi anyagból és a tanulók meglevő nyelvtudásából kell kibontani, az öntevékeny ismeretszerzésre építve. Ebből következik, hogy az anyanyelvi nevelés alapegysége a feladat, az eljárás lényege pedig a felfedeztetés. Papp István úgy vélekedik, hogy a régi nyelvtan első dolga volt a nyelvtani fogalmak, törvények meghatározása. Pedig jóval fontosabb a tanuló érdeklődésének felkeltése, valamely jelenség önálló megfigyelése, s csak ezután következhet a meghatározás. „A baj az, ha nem várják meg, hogy ő, a diák szerkessze meg, alakítsa ki a folytonos felismerések és alkalmazások révén a végső tételket, hanem készen nyújtják neki . . . Így a régi nyelvtan az öntevékenységet nyomja el a tanulóknak . . . pedig a nevelő tanítás főcélja mégis csak az öntevékenységre való szoktatás volna” (A magyar nyelvtan nevelőereje, 16).

Arra is manapság kezdünk rádöbenni igazán, hogy az anyanyelvi nevelés sokrétű kívánalmainak teljesítésére egyetlen tantárgy (a magyar nyelvtan) a többi segítsége nélkül aligha képes, s hogy ebből a szempontból különösen fontos a tantárgyi koncentráció fokozása. Papp István — említett tervezetében — már a harmincas évek derekán így foglal állást: „Az új magyar nyelvtan végigkíséri a tanulót középiskolai éveit alatt, a többi tárggyal való folytonos kapcsolataival megteremti a középiskola nyújtotta tudás és műveltség egysé-

gét, s egyengeti az egységes, de nem egyoldalú világnézet kialakulásának útját (uo. 49).

A továbbiakban beszélhetnénk még Pappnak arról a javaslatáról, amely — több szempontból — ugyancsak hasznos a nyelvtanításban, ez pedig a tanult idegen nyelv (akkor főként a latin) tényeivel való összevetés, a kontrasztív vizsgálódás; szólhatnánk — felfogása szerint — a közlés etikai kívánalmairól, a beszédilem szabályainak tudatosításáról, azonban talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy összefoglalólag megállapítsuk: Papp István az anyanyelvi nevelésről előremutató, kellő megfontolással követhető elveket vallott, és didaktikai útmutatását, örökségét bátran fel lehet használnunk az iskolai gyakorlatban.

4. Megemlékezésünk zárásaképpen idézzük még fel Papp István emberi alakját: magas, egyenes termetét, ezüstösen csillogó rövid haját, fürkésző, okos tekintetét, derűs mosolyát és zengő, meleg hangját ... Hogy csodáltuk őt mindig! Emberségét és közvetlenségét, tárgyszeretetét és felkészültségét, logikáját és szenvedélyességét. Tekintélyes tanáregyéniség volt, aki tekintélyét tudásának, igazságosságának és személyes varázsának köszönhette. Órai különleges élményt jelentettek, hallgatói a szó erejétől megbűvölten figyelték fejtegetéseit. Mindig szembenézett velük, nem akadt takargatnivalója sem az életben, sem a tudományban. Igényes volt tanítványaival szemben, de a legigényesebb elsősorban önmagával szemben. Nemcsak mintaszerű előadásokat tartott, hanem írásai is — mindmáig — érdekes, élvezetes olvasmányt jelentenek. Azért szépek, mert igazak ... A kettős évforduló alkalmából gondoljunk rá tisztelettel! Megérdemli.

Fülöp Lajos

A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában

1. Mint mindenütt, minden tudományban nehéz a legegyszerűbb alapfogalmakat pontosan meghatározni, körülírni — gondoljunk csak a „tér” és „idő” fogalmára — a nyelvtudományban is ez a helyzet. A *nyelv* fogalom meghatározása is nehéz, bár a mindennapi életben nem okoz nehézséget, hogy a nyelvet megkülönböztessük az egyéb jelrendszerektől, a nemzetközi útjelző tábláktól vagy a légvédelmi sziréna-jelektől. Nem nehéz általában megkülönböztetni sem beszédben sem írásban az egyes irodalmi nyelveket sem egymástól. Nem is kell minden előforduló nyelvet beszélnünk vagy értenünk, hogy egy soknyelvű prospektusban vagy egy konzervdoboz felirataiból megállapíthassuk, vajon az illető szöveg vagy felirat magyar, angol, francia, spanyol, olasz, svéd, orosz, cseh, bolgár vagy finn nyelvű-e. A kínai és japán írásjeleken persze kellő tájékozottság híján már nehezebben igazodunk el. Ha a Balaton mellett vagy a budai várban nyáron hallunk turistacsoportokat beszélni, a jellegzetes hangokról, beszédallamról a jó fülűek az illető nyelv értése nélkül is hamarosan rájönnek, vajon az illetők finnül, svédül, lengyelül, csehül vagy olaszul beszélnek-e, nem is szólva a jobban ismert oroszról, angolról, franciáról vagy németről. Aki viszont elég jól tud angolul, hamarosan azt is meg tudja mondani, vajon az illetők a brit vagy amerikai változatát beszélik-e az angolnak, a német nyelvben jártasabbak pedig könnyen megkülönböztetik a bajor-osztrákot a svájcitól, a szásztól vagy az északnémettől.

Már ez is mutatja, hogy két nagy nyelvi fogalom, a nyelv és nyelvjárás nem különböztethető meg egyszerűen egymástól, és nemcsak szinkrón, hanem diakrón fogalmak is.

2. Ha csak Európában maradunk, megfigyelhetjük, hogy nem is egy nyelv neve azonos egy törzs vagy tartomány nevével. A spanyol (*español*) nyelv egyenértékű elnevezése a *castellan*, vagyis kasztíliai (egy tartomány nevéből). A francia (*français*) a Párizs környéki *Ile de France* terület nevére utal. Az angol (*english*) egy germán törzs nyelvét jelentette, a finn (*suomi*) pedig csak a *Varsinais-Suomi* tartomány törzsi nyelvét. Az olasz (*italiano*) Itália félszigetére utal, szűkebb tehát, mint a szigetek és az Alpok vidékét is magába foglaló ország.

Könnyű a nyelveket egymástól elkülöníteni, ha nem — vagy csak távolról — rokonok egymással. Így éles a francia—német, az olasz—német, az olasz—szláv, az albán—szerb, a magyar—német, magyar—szlovák, magyar—dél-szláv és magyar—román nyelvhatár. A nyelvhatárokon gyakran fordulnak elő kevert nyelvű városok vagy községek, de nincsenek átmeneti nyelvek vagy nyelvjárások. Érsekújvártól délre általában magyar nyelvű községek vannak, tőle közvetlenül északra szlovák nyelvűek, Érsekújváron (szlovákul Nové Zámky) a lakosság magyar és szlovák, a magyarok többsége szlovákul is tud, de nincs átmeneti nyelv vagy nyelvjárás a magyar és a szlovák közt.

A közeli rokon nyelvekkel azonban más a helyzet. A spanyol nyelv átmeneti nyelvjárásokkal válik katalánná, a katalán okcitánná (vagy provanszállá), az okcitán franciává, a francia-okcitán szavojai átmeneti nyelvjárásokkal olasszá. A romanisták máig is vitatják, vajon a szárd külön újlatin nyelv-e vagy nevezhető-e olasz nyelvjárásnak. Itt — mivel sziget Szardínia — még átmeneti nyelvjárások sincsenek a parti olasz nyelvjárásokkal.

Hasonlóképpen elég nehéz megvonni a német—dán vagy a belorusz—orosz nyelvhatárt az átmeneti nyelvjárások miatt. A macedon átmeneti nyelv vagy nyelvjárás a bolgár és a szerb között, közelebb a bolgárhoz. A bolgárok bolgár, a szerbek szerb nyelvjárásnak tekintették. Ma irodalmi nyelvvél rendelkező külön nyelvnek számít.

Hogy mennyire történelmi fogalom a nyelv és a nyelvjárás, arra a következő példákat hozhatjuk:

Az egységes német irodalmi nyelv kialakulása (16. század) előtt már volt jelentős német nyelvű irodalom és költészet nyelvjárásokon, volt felnémet (déli) és alnémet (északi) fő típus, de mellettük még sváb, alemann és szász nyelvű írásbeliség is. Mikor az alnémet nyelvterület egy része független állammá vált (a mai Hollandia és Belgium flamand része), a helyi nyelvjárásból irodalmi és hivatalos nyelv lett, az államhatárokon kívüli hasonló nyelvjárásokban pedig többé-kevésbé egységes német irodalmi nyelv vette át ugyanezt a szerepet, a helyi nyelv nyelvjárási szintre süllyedt. Így történhetett meg, hogy ma a holland—német határ mindkét oldalán szinte azonos nyelvet-nyelvjárást beszélnek; de mivel Hollandiában holland a hivatalos nyelv, a határfalu nyelvjárása holland nyelvjárás, a német oldalon pedig német a hivatalos nyelv, tehát a nyelvjárás németnek számít.

A mai Svédország déli-délnyugati része 1658-ig Dániához tartozott. A terjeszkedő svéd nagyhatalom néhány szigettel együtt ezt a területet is Svédországhoz csatolta a brömsebroi béke alapján. A lakosság azonos maradt,

de míg régebben dánoknak számítottak, azóta nemcsak svéd állampolgárok, hanem nyelvüket is a svéd nyelvjárások közé számítják.

Közismert tény, hogy vannak nyelvcsaládok, ezeken belül nyelvek. Terület szerint a nyelv nyelvjárásokra tagozódik. Ott, ahol van írásbeliség, van nyelvjárások fölötti nyelv, amelynek írott alakját nevezhetjük irodalmi nyelvnek, beszélt alakját pedig köznyelvnek. A nyelvjárástól többé-kevésbé színezett köznyelvet, vagy fordítva a köznyelvhez közelítő, csak bizonyos nyelvjárásias vonásokat őrző nyelvjárást mondhatjuk regionális köznyelvnek. Egy többé-kevésbé egységes nyelvjárás rendszerint csak egy, esetleg néhány falura terjed ki, és rendszerint fokozatosan megy át más nyelvjárásba. A nyelvjárások határai csak elvétve élesek; rendszerint egy széles vagy keskenyebb sáv választja el őket egymástól. Az eltérő jelenségek határai is csak ritkán azonosak. Az egyes hangtani vagy alaktani sajátosságok előfordulási pontjait összekötő képzeletbeli vonalak — az ún. izoglosszák (nyelvi térképeken az azonos helyi nyelvi jelenségeket összekötő görbék) — csak kivételesen esnek egybe. Természetesen egyazon falun belül is lehetnek különbségek, főleg az olyan községekben, ahol az őslakosság mellé települt valamikor máshonnan esetleg egy más vallású csoport. A második világháború után kerültek az egykori Felvidékről, a mai Szlovákiából kitelepített magyarok olyan falvakba, amelyekből a német vagy szlovák lakosság — amely addig vegyesen lakott magyarokkal — kiköltözött Szlovákiába vagy Németországba. Tolna megyében a kiköltözött vagy kiköltöztetett németek egy részének helyére bukovinai székelyek vagy csángók telepedtek meg.

Mióta magyar nyelvjárásokkal tudományosan foglalkoznak, azóta — már kétszáz esztendeje — a kutatók egyre panaszkodnak, hogy a nyelvjárások kétféleképpen is pusztulnak: egyrészt közeledik a nyelvjárás a köznyelvhez, fakulnak a színei, másrészt egyre kevesebben lesznek a nyelvjárást még jól ismerők és beszélők.

Mégis, az 50-es és a 60-as években, mikor a Magyar Nyelvjárások Atlaszának a gyűjtései folytak, még szinte minden kutatóponton nagyobb nehézség nélkül sikerült a viszonylag régies, „romlatlan” nyelvjárást beszélőket kifagatni, és a nyelvjárás alakokat följegyezni. Analfabéta adatközlőt alig találunk, de a természetes beszédet az írás és a televízió hatása, a betűjeítés akkor még alig veszélyeztette.

Ma már viszont — a mezőgazdaság gépesítésével, a mezőgazdasági üzemek létrejöttével — fokozatosan kihal az a réteg, amely a nyelvjárást beszélte, hordozta: a parasztság és a falusi kisiparosok.

A nyelv beszélt formája azonban ma sem teljesen egységes egy-egy nyelvterületen, még ott sem, ahol hagyományos parasztságról már évtizedek óta nem beszélhetünk, mint Hollandiában, a skandináv országokban és Angliában. Reméljük, nem is lesz nálunk sem.

Az írásnak többé-kevésbé egységesnek kell lennie egy-egy nyelvterületen belül. Az európai írások egy része történelmi, tehát az írásmód egy többszáz évvel ezelőtti nyelvállapotot tükröz, mint az angol, az ír, a francia vagy a portugál. Más nyelvek helyesírása más-más módon, de igyekszik közelebb kerülni a mindenkor elterjedt kiejtéshez, mint az olasz, a cseh vagy a horvát meg részben a magyar is. Az angolban az írott nyelv annyira eltávolodott a beszélt nyelvtől, hogy azonos módon írt szavakat más-más módon ejtünk, ha más a jelentése, pl. *gill* (gil) 'kopoltyú', *gill* (dzil) úrmérték (kb. 1,5 dl) vagy többféle írású szót ejtünk azonos módon, még akkor is, ha íráskéjük alig hasonlít egymáshoz,

mint *ewe* (ju:) 'anyajuh', *you* (ju:) 'te, ti, ön', vagy *gene* (dzi:n) 'gén' és *jean* (dzi:n) 'pamutszövet'. A franciában is van számos másként írt, más-más latin szóból származó alak, mint a *sain* (< *sanus*) 'egészséges', *saint* (< *sanctus*) 'szent', *sein* (< *sinus*) 'kebel', *seing* (< *signum*) 'aláírás', a közös kiejtés (szé) — vagy *cou* (< *collum*) 'nyak', *coup* (< *colaphus*) 'pofon, 'ütközés, rúgás, lövés stb.' *coût* 'ár' (*coûter* < *constare*). Így az angol, kisebb mértékben a francia szinte a kínaihoz közelít, ahol ugyanaz az írásjel (a 'tea' jelentésű) az északi kínai nyelvben *csa*, a déliben *the* ejtésű. A kétféle (történeti és fonetikus) helyesírás (a történetihez hasonló a fogalom-írás) más és másképpen viszonyul a kiejtéshez. A történeti helyesírás évszázadok óta alig változik, tehát nem követi a nyelv változásait. A fonetikus helyesírás viszont időről-időre változik, mert igyekszik igazodni a nyelv változásaihoz.

3. A nyelv írásos formája (irodalmi nyelv) minden írással rendelkező nyelvben többé-kevésbé egységes. Így is kell lennie, hiszen másképpen nem szolgálná azt a célt, hogy egy nyelvközösségen belül a beszélt változatok fölé emelkedjék, hogy mintegy közvetítő legyen az egymástól erősen eltérő nyelvjárások között is. A nagy irodalmi múlttal rendelkező és több országban beszélt nyelvek valóban csak írásban azonosak. Több ún. világnyelvet olyan területen és olyan sokan beszélnek, hogy a különböző vidékeken kialakultak erős regionális változatai. Noha a brit szigeteken sem azonos teljesen az angol köznyelv, de már lényeges különbség van a brit angol és az ugyancsak nem egységes amerikai angol között. Az angolban jártasak meg tudják különböztetni a kanadait és ausztráliait is. Ugyanígy a kasztíliai spanyoltól hangzásban és szókinésben is némileg eltávolodott a latin-amerikai spanyol, az európai portugáltól a braziliai. Noha a francia az iskola, a rádió, a televízió és a katonaság nyelveként eléggé visszaszorította a nyelvjárásokat, és a svájci vagy belgiumi franciák beszéde nem különbözik lényegesen a francia főváros környékének nyelvével, de például a kanadai franciák vagy méginkább Haiti lakói olyan franciát beszélnek egymás közt, amelyhez még a franciának is tolmács kell. A német és olasz európai nyelvek. Európában azonban területük hosszú évszázadokig számos kisebb államra tagozódott, és csak a 19. század második felében egyesültek többé-kevésbé, mert továbbra is külön maradt Németország, Ausztria és a német többségű Svájc. A hosszú szétagoltság lehet az oka annak, hogy a legtöbb német és olasz csak az iskolában tanulja meg a német, ill. olasz irodalmi nyelvet, de azt csak külföldiekkel vagy a nagyon távoli nyelvjárásúakkal való érintkezésben használja. Svájcban például egymás közt csak az alemant vagy schwytzer dütschöt használják a német anyanyelvű értelmiségiek is, noha a Basler Nachrichten és a Neue Züriche Zeitung irodalmi német nyelven ír, a rádió és televízió is irodalmi nyelven sugároz, a svájci német iskolákban is az irodalmi nyelvet tanulják, de nem hallottam még két svájci németet egymás közt német irodalmi vagy „színházi német” (Bühnendeutsch) nyelven beszélni. Idegenekkel természetesen egy ehhez közeli nyelvi változatot használnak, de idegen jelenlétében sem tartják udvariatlanságnak, ha egymás közt csak az alemant beszélnek. Viccet még a rádió is csak alemannul mond el. Ha nem is ilyen mértékben, de az olasz értelmiség is erősen ragaszkodik a helyi beszédváltozathoz, ha nem idegenekkel beszél.

A teljesen egységes köznyelvi kiejtéshez leginkább azoknak a kisebb nemzeteknek egyes rétegei ragaszkodnak, amelyeknek nincsenek elég régi irodalmi nyelvi hagyományaik. A magyar, a cseh, a román, a szlovák, albán

közvéleményben „műveletlenség”-nek számít minden nyelvjárásiasság, vidékiesség, és francia mintára a főváros: Párizs, Budapest, Prága, Bukarest, Pozsony vagy Tirana kiejtése az elérendő eszmény.

Magyarországon is a rádió és televízió hangja a kiejtés eszménye. Mivel a legtöbb közleményt felolvassák, erősen közeledik a betűiejtéshez. Tudomásom szerint (bárcsak rosszak volnának értesüleseim !) a színészeket és bemondókat igyekeznek leszoktatni az illető főiskolán és tanfolyamokon a még nyomokban meglevő „alantasabb” vagy „vidékiek” beszédéről. Nemcsak a nagyon feltűnő nyelvjárási sajátosságok, mint az *ö*-zés, *í*-zés, a diftongus, a *v* zöngésítő hatása (*od vót, gyögvondás*) sérti a fülüket, hanem még a kétféle (nyílt és zárt) rövid *e* megkülönböztetése is. Ezért színészeink is ettől igyekeznek minél előbb megszabadulni, csak komikus hatás elérésére „vetik be” ezt a fegyvert. Nem térek ki a zárt *ē* köznyelvi vagy nyelvjárási voltára vonatkozó szinte áttekinthetetlen irodalomra. Egyes neves nyelvművelők (Kodály Zoltán, Bárczi Géza, Bodolay Géza) esztétikai okokra hivatkozva a kétféle rövid *e* (zárt és nyílt) írásos megkülönböztetését és kötelező iskolai oktatását javasolták. Ugyanakkor Papp István jeles magyar nyelvészünk több helyen nyelvjárásiak tekinti a két *e* megkülönböztetését, és csak szűk területen meglevőnek véli: „A finnből két *e*-féle hangot ejtenek: az egyik a középső nyelvvállással képzett, zártabb *e*, a másik az alsó nyelvvállású, nyíltabb *ä*. A finn zárt *e* nagyjából megfelel a magyar nyelvjárásiakban itt-ott (! K. B.) ejtett zárt *e* hangnak, bár a finn *e* nem annyira zárt, mint a magyar nyelvjárási *ē* pl. a palóc *lány, embər, mēm-montam* szavakban...” (Finn nyelvtan, Tankönyvkiadó, 1956. 8). Hangtanában a hangok táblázatában bekarikázva közli az *ä, ā, ē, ē* hangokat: „A táblázatban szerepel néhány nem köznyelvi, hanem csupán nyelvjárási hang. Ezeket bekarikázással választottuk külön a köznyelvi magánhangzók sorától... A két ponttal megkülönböztetett *ē* hang zártabb egy fokkal a köznyelvi *e* kiejtésénél. Régebben általánosabban használt hang lehetett, ma már elsősorban nyelvjárási ejtésben hallható — például a nyugati nyelvjárásterületen” (MNYelvj. 5: 62).

Az igazságnak tartozunk viszont azzal a ténymegállapítással, hogy ma a magyar nyelvterületnek van *ö*-zõ, *e*-zõ és *ē*-zõ területe, és ez utóbbi nagyjából akkora, mint a két előbbi együtt. Népeességben elég nehéz megállapítani az arányt, mert az *e*-zõ északkelet és az ugyancsak *e*-zõ kétmillió főváros — ahol a második nemzedék már nem *ē*-zõ és *ö*-zõ — módosíthatják lélekszámban a területi arányt. Még egyes Vas megyeiek (Sinkovits, Kabos) is felülnek annak a nyugati nyelvjárásterületet nem ismerő elmécséggnek, amely szerint ők tudnak „vazsmegyeiesen” beszélni. Akinek viszont valóban anyanyelvjárása a Vas megyei (a jelenség egyébként megvan Zalában, Somogyban, Veszprém egy részén és az egykori Sopron megyében), az tudja, hogy a „Vazs megye” éppen olyan nyelvjárási analfabétizmus szüleménye, mint a „szögödi” tájszólás vagy a „szüröti” mulatság. Mint ahogy nagy délkeleti városunk helyi neve *Szöged* (a „Szegöd” és a „Szögöd” egyaránt képtelenség, mint ahogy a leginkább *ö*-zõ nyelvjárásban is csak *szüret* van, „szüröt” az egész nyelvterületen nem található). A tévedés gyökerét abban kereshetjük, hogy a zöngésítő *v* területén valóban *Vazs vármegye* és *Vazsvár* hallható, mint ahogy *od vuot* (ott volt), *mēg vót ködvö* (meg volt kötve). A Vas megyében járt vándor piciny eszecskeje nem fogván fel a jelenség lényegét, Pap Jancsi módján mesélte el élményeit. Így lett a *Vazs vármegye*-ből a soha sehol a nyugati nyelvjárás területén nem használt „Vazs megye”, hiszen a *m* sehol sem zöngésít, sehol sincs „kéd malom”.

4. Mielőtt az írásbeliség kialakult volna, csak hallás útján volt lehetséges a nyelvi kommunikáció, a népköltészet is — amely valószínűleg egyidős a nyelvvel, énekkel-zenével és tánccal — csak szójhagyomány útján öröklődött. Az írásbeliség kialakulása azonban nem a költészet, irodalom szükséglete volt, hanem a gazdaságé, hatalomé. Az első sumer, akkád és egyiptomi feljegyzések, az inka csomóírás egy-egy templom kincseinek, a behajtott adóknak számbavétele, tulajdonjegy, adósság feljegyzése, tehát szigorúan a „piszkos anyagiak”, esetleg még a mágia szolgálatában állt.

Nálunk az írásbeliség a szórványos görög írású emlékeken kívül latin nyelven és latin betűs írással fejlődött ki. A költői, sőt még az egyházi jellegű írásbeliséget is megelőzte azonban az államhatalom írásbelisége. Mikor a király és megbízottai még személyesen járták az országot és gyakorolták a bírói hatalmat, jutalmaztak, és büntettek, intézkedtek, adót szedtek, akkor még kevés volt az oklevél. A 12. századtól kezdve azonban egyre sokasodnak az oklevelek. A birtokadományozásokat oklevéllel erősíti meg az uralkodó, a határokat a helyszínen állapítják meg pontosan, és okmányban rögzítik. Az ítéletekről jegyzőkönyvet vezetnek (Várad Regestrum), a gonosztevőket „levelesítik”, azaz megfosztják állampolgári jogaitól, bárki büntetlenül elbánhat velük, sőt segítségük bűnpártolás. Az írásbeliség tehát kezdetben főleg államigazgatási, jogi és gazdasági jellegű. Egyéb használata: vallási, levelezésbeli, irodalmi és költészeti későbbi.

Ott azonban, ahol az írásbeliség kialakul, a betűkkel együtt valamilyen szent vagy hivatalos nyelv is privilegizált helyzetet foglalhat el. Így Indiában hosszú ideig a szanszkrit írás és nyelv (ez már i. e. 400 körül nem volt beszélt nyelv) volt az „írásbeliség” a sok beszélt nyelvváltozat (hindi, urdu, bengáli) közt a közvetítő nyelv és írás. A héber írás és nyelv hosszú ideig csak liturgikus használatban élt, de héber írással írtak jiddis (germán) nyelvű szövegeket is. A héber nyelvet aztán a 20. században tették hivatalos, tehát beszélt, élő nyelvvé. Számos afrikai országban az írásbeliség azonos egyben az egykori gyarmatosítók (angol, francia, portugál) nyelvével is, noha a mindennapi életben a törzsi nyelveket használják. Ugyanilyen közvetítő nyelv és írás észak-afrikai mohamedán néger területeken az arab.

A magyar nyelvű írásbeliség a közép-európai történelmi és művelődési viszonyok miatt csak egy vékony hajtása volt a magyarországi főleg latin, 17—18. századtól kezdve latin és német írásbeliségnek. Az arab-török írásbeliség és nyelv nálunk nem terjedt el széles körökben a másfél évszázados török hódoltság alatt sem, de a szükség természetesen kitermelt elég nagy számú törökök is tudó tolmács réteget. Ugyanez a helyzet a szomszédos nyelvekben a csehben, szlovákban, románban, szlovénben is.

Első szövegemléküinket, a Halotti Beszédet a 12. század végétől a 15. század második feléig csak gyéren követik a magyar nyelvű vallásos szövegek, a Szabács viadalával megindul a világi irodalom is. A magyar nevek írásában már kialakult egy bizonyos hagyomány és egység a királyi kancelláriában még a teljesen latin nyelvű írásbeliség idején is. A 16—17. század eléggé gazdag magyar írásbeliségében a vallásos és hitvitázó irodalmat művelő papok mellett már számos magyar nyelvű íródeák működött, a nemesség egy része is írástudó volt. Így levelek, végrendeletek, leltárak igen nagy számban maradtak fenn, noha a szinte állandó háborúskodások miatt többségük elpusztult. A 16—17. század írásbelisége is általában kerüli a kirívóan nyelvjárási jelenségeket, de szó csines még egységes irodalmi nyelvhasználatról sem írásban, sem beszéd-

ben. A 18. században a magyar nyelvű írásbeliség mintha visszaszorulóban volna az előző két századhoz képest, és a meglevő túlsúlyolódik idegen (latin és német) elemekkel. A 18. század végi irodalmi fellendülés és nyelvújítás már előkészíti a magyar nyelvet arra, hogy átvehesse uralmát az iskolákban, a sajtóban, a törvényhozásban és a közigazgatásban egyaránt. Helyesírásunk az egyseges szabályozás előtt bizonyos fokig szerzőtől és nyomdától függött, 1832 óta pedig a Magyar Tudományos Akadémia (akkori nevén Magyar Tudós Társaság) szabályozza. Ezt a helyesírást használják a határunkon túl megjelenő magyar nyelvű nyomdatermek is.

Helyesírásunk — mint közismert — csak részben fonetikus. Számos zöngeességi és képzéshelyi hasonulást nem jelöl, pl. *kapdos* (kabdos), *szedtem* (szettem), *Debrecenbe* (Debrecembe), *gyöngyös* (gyönygyös), *mondjuk* (monygyuk), *hangok* (hangok) stb. Iskoláink, illetve pedagógusaink egy része (csak a múltból vannak emlékeim) az olvasás tanulásakor szótagolva és betűk szerint olvastatott, ahol természetesen a hasonulás nem érvényesül: *kap-dos*, *szed-tem*, *Deb-re-cen-be*, *gyön-gyös*, *mond-juk*, *han-gok*. De amikor a szótagokat egybe kellett már olvasni, folyamatosan, akkor nem figyelmeztettek a hasonulásokra, és így természetesen betű szerint olvastunk. Egyesek büszkén ma is mondják, hogy ők helyesen úgy ejtik a szavakat, ahogy le vannak írva.

Mikor nyelvatlaszgyűjtő úton jártam 120 faluban a magyar nyelvterületen, sok helyen hallottam iskolában nemcsak a betű szerinti olvasást, hanem azt is, hogy a nevelők egy része igyekezett leszoktatni a gyerekeket a nyelvjárási ejtésről, az *i*-zésről, a kettőshangzókra, az *ő*-zésről, *ē*-zésről, a palóc *á*-zásról, és *ā*-zásról, az *i* előtti lágyításról stb. Egy palóc kislány, mikor a köznyelvi *á*-t próbálta neki a tanító megtanítani, leszegte a fejét, és így válaszolt: *minek tātognyi?! Egy erősen i-ző Heves környéki faluban mesélte a tanító, hogy egyik elődje azt magyarázta a gyerekeknek: „ahol i-t mondtok, ott ē-t kell mondani és írni.” Így aztán nem csoda, ha a gyerekek a házi dolgozatban „zséros kenyeret” hoztak „tézóaira”. Egyszer egy tanítónő egy dunántúli faluban (a tanítónő valószínűleg nem helybeli volt) kifogásolta egy kislány olvasását, aki a *nēm lehet* szavakban szabályosan zárt *ē*-ket ejtett: „Marika, ne úgy olvasd, hogy *nēm lehet*, hanem egyformán mondd az *e* betűket, ahogy a könyvben van!”*

Már az általános iskolában is meg lehet mondani a gyerekeknek, hogy sokszor így írjuk, de másképp mondjuk, vagy legalábbis mondhatjuk. Az *i*-zés és *ő*-zés esetleg zavarhatja a helyesírást, hiszen itt az egyes fonémák megterhelésében van különbség a nyelvjárás és a köznyelv közt. Ilyenkor megmondhatjuk, hogy a magyar nyelvterület egy részén a köznyelvi *é*-k egy részét (amely nem váltakozik nyílt *e*-vel) *i*-nek ejtik, mint a *szíl* (asztal szíle), de *szél* (*szelet*, *szeles*), *íg* a tűz, de tiszta az *ég* (vö. látod a csillagos eget?). Az *ő*-zésrel kapcsolatban is meg lehet említeni, hogy a helyi *ő* hangok egy részét *e* betűvel írjuk. Az *ē*-zés (a kiejtésben) pedig nem nyelvjárási ejtés, hanem a köznyelv *ē*-ző változata, csak az írás nem tesz a kétfajta *e* közt különbséget. Palóc vidéken bele lehet nyugodni, hogy a rövid *a* hangértéke ajakrész, a hosszú *á*-é pedig ajakkerekítés. Azt persze megemlíthetjük, hogy a nyelvterület délebbi részein egy kissé másképp ejtik ezeket a hangokat.

Nagyon súlyosan vét az a pedagógus emberileg, aki az írástól eltérő vagy a nyelvjárási beszédet „helytelen, rossz” vagy „parasztos, műveletlen” jelzők egyikével bélyegzi meg.

Tárgyilagosan sem igaz, hogy a nyelvjárás rossz, romlott, helytelen vagy műveletlen magyar ejtés — a rádióban, a televízióban hallott vagy a betű szerinti ejtés pedig a jó, helyes, művelt beszéd. Lélektani szempontból meg egyenest romboló, ha a gyerek úgy érzi — esetleg naponta hallja —, hogy szülei, rokonai és ismerősei rossz, helytelen, műveletlen nyelven beszélnek. A nyelvjárás nem rossz, helytelen, hanem egy természetes beszélt változata a magyar nyelvnek, amelynek írása egységes, de beszélt változatában számos különbség lehetséges. A színház, a mozi, a televízió, a közélet beszélt nyelve bizonyos mértékig közelebb áll az írott nyelvhez, de nem azonos vele.

Embertelen — és fölösleges — energiát kellene pazarolnunk az „egységes” kiejtés tűzzel-vassal való megtaníttatására. Csak arra emlékeztetek, milyen nehéz egy idegen nyelv hangképzési rendszerét elsajátítani. Gondoljuk meg, hogy mennyi véres verejtékkel tanuljuk meg az idegen nyelv mienktől eltérő hangjainak kiejtését. A német *Theater* (színház) szót a magyar anyanyelvű hajlandó *teáter* (esetleg *téátër*) alakban kimondani, pedig a német szóban egyetlen hang sem egyezik tökéletesen a magyarral. Mindkét *t* hang ugyanis hehezett (aspirált) a németben, majdnem olyan, mintha *th*-t mondanánk. Az első *e* nagyon zárt és rövid, tökéletlenül képzett (redukált). Az első két magánhangzó a németben nem folyik egybe, köztük gégezárvány van (a zöngé egy pillanatra megszűnik). Az *á* hosszú, de magasabb nyelvvállással képződik, mint a magyar. A szóvégi *-er* kiejtése egy redukált *a*-szerű hang: *thēāthv*. (fordított *a*). Ha ilyen nehézségeket okoz idegen nyelvben a hangképzőrendszer lazább vagy feszítettebb volta, az ún. artikulációs bázis, akkor azt is megérthetjük, milyen nehéz egy palóc kisgyereket a faluban minden nap hallott ajakréses (illabialis) *ā* és ajakkerekítéses (labialis) *ā* helyett a nagyobb területen elterjedt labialis *a* és illabialis *ā* ejtésére megtanítani! Éppen olyan nehéz, mint nekünk a német, francia, orosz vagy angol nyelv egyes hangjainak kiejtése.

Ha voltak írók (pl. Mikszáth), akik palócos *a*-kat ejtettek vagy tudósok (pl. Bálint Sándor), akik *ö*-ze beszéltek, ettől még nem volt beszédük rossz, helytelen, műveletlen, csak nyelvjárási. Sőt, még írott nyelven is mit veszítene bájából Tamási Áron Ábelje, ha a „rengetegben” apjával és a falubeliekkel köznyelven beszélgetne!

Ha valakiről azt mondjuk, hogy szépen, ízesen beszél, abban már az is benne van, hogy valami különös fűszer, zamat van hangjában, nem a megszokott, mindennapi szürkesség, tehát nem a kaptafára húzott egyformaság.

Megdöböntett az is, mikor egy előadásban egy csehszlovákiai magyar „nyelvművelő” a csehszlovákiai magyar nyelv művelés egyik legfontosabb feladatát a palócos kiejtés köznyelviesítésében látta.

Egy amerikai magyar pedig azon kesergett, hogy a második, már Amerikában született nemzedék nem ejti a *-ban*, *-ben* rag *-n*-jét. Nem akarta elhinni, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlasza szerint a közvetlen beszédben az egész magyar nyelvterületen egyetlen kutatóponton (a 395 közül) sem ejtik *e* ragban az *-n*-t. Hogy ez a tény mennyire nem veszélyes az irányhármasság érzékelésében, azt az bizonyítja, hogy írásban gyakoribb az a hiba, mikor a hova? kérdésre felelő *-ba*, *-be* raghoz biggyeszti a nem odavaló *n*-et. Még jobban megütközik az ember, ha beszédben hallja. Akkor már inkább sehol se ejtse az *n*-t, az senkinek sem bántja a fülét.

5. A magyar nyelvtudomány egyik fontos ága, a magyar nyelvjárás-tudomány vagy dialektológia — időnként hullámvölgyekkel ugyan — de

rendszerint elérte a világszínvonalat, néha egészen az élvonalban járt. Büszkék lehetünk Vörösmarty és Szinnyi tájszótáira, valamint a most B. Lőrinczy Éva szerkesztésében megindult új tájszótárra, Csúry, Kiss-Keresztes, Bálint szamosháti, ormánsági és szegedi szótárára, Balassa, Horger, Laziczus és Imre nyelvjárási összefoglalóira, a hat kötetes pompás nyelvjárási atlaszra és tanulmányköteteire, valamint az itt fel nem sorolt számtalan közlésre, adalékra, monográfiára.

Nyelvjáráskutatásunk egyik újabb ága a regionális köznyelv kutatása is szép eredménnyel bíztat. Nélkülözhetetlen a nyelvjáráskutatás legfontosabb eredményeinek ismerete a nyelvtörténetben, a nyelvészociológiában, a néprajzban és hasznos még számos más tudományágban.

A nyelvjárások átalakulóban, ha úgy tetszik, pusztulóban vannak. Egyrészt a városokba való tömörülés, a hagyományos mezőgazdaság és állattenyésztés megszűnése, a nyelvjárás legfőbb hordozó rétegének, a parasztságnak és a falusi kisiparosságnak erős megritkulása és kiöregedése kedvez a nyelven belüli különbségek fokozatos elhalványulásának. Az iskolákban természetesen a köznyelvet tanítjuk. Ne jelentse azonban ez azt, hogy előszóban a teljes egyöntetűséget próbáljuk minél hamarabb elérni. A beszédmód, hang a legégyénibb tulajdonságok közé tartozik, hiszen egy ismerőst megismerünk hangjáról, ha nem is látjuk.

A nyelvjárás nem rossz, nem csúnya, mert természetes fejlődmény, egy olyan forrás, amelyből az irodalmi nyelv keletkezett, és amelyből folytonosan merít később is. Minden nyelv, amelynek van írásbelisége, az egységesedés felé halad, de teljesen egységes sohasem lehet, mindig voltak és lesznek helyi és egyéni változatai. Eredeti és elsődleges célja a gondolat és érzelm közlése a nyelvi közösség számára. Azt is tudjuk, hogy a nyelv egyik lényeges eleme a változékonyság időben és térben, hiszen alkalmazkodnia kell a változó világhoz, környezethez, helyhez és időhöz.

Ajánlott irodalom

- Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Tank., 1957.
 Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Ak., 1953.
 Deme László: Nyelvatlaszunk funkciói és további problémái. Ak., 1956.
 Deme L. — Imre S. (szerk.): A magyar nyelvjárások atlasza I — VI. Ak., 1968 — 1978.
 Deme L. — Imre S. (szerk.): A magyar nyelvjárások atlaszának elvi-módszertani kérdései. Ak., 1975.
 Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Ak., 1971.
 Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Tank. 1966.

Tájszavak, szólások Püspökladányból

A püspökladányi nyelvjárásból közzétett első adatok még a múlt századból valók (Káplány József: Nyr. 6: 173—4; 568—9). A Káplány-közleményeket viszont századunkban kevés számú adat követte, nyelvjárási szöveg lejegyzéséről pedig egyáltalán nem tudok. A 30-as években a Népünk és Nyelvünk kérdéseire érkezett néhány ladányi válasz (Koós Róza NéNy. 5: 148; Rettégi Istvánné: 5: 196). A század elejétől polgárosodó Ladány nem volt elég érdekes terep a kutatás számára: nem kutatópontja a Magyar nyelvjárások atlaszának, a Sárrét-kutatás is kihagyta tájékozódásából. Nem véletlen tehát, hogy a nagy anyaggal dolgozó szakmai bibliográfiában (vö. Lőrincze—Benkő: NyjBibl. 79) és az Új Magyar Tájszótárban kevés ladányi hivatkozást találunk. Csenki Imre népzenei gyűjtésének szövegei és a község földrajzi neveit megvallató helytörténeti monográfia a helyi nyelvjárási leletmentésnek is fontos gyűjteménye (Kecskés Gyula: Püspökladány Újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974.).

Saját gyűjtésem csak töredéke a nyelvjárás gazdag szó- és szóláskincsének. Zömét az 50-es években gyűjtöttem. Nem tájszógyűjtés volt az elsődleges célom: az *í*-zést tanulmányoztam Püspökladány nyelvjárásában. Az itteni szóanyag egy része szerepel az *í*-zésről készített dolgozatomban (NytudDolg. I. ELTE, 1970.), nagyobb részét passim adatként találtam meg kézirataimban. Így együtt hasznosnak látom ezt a szó- és szólásanyagot, mert kiegészíti azt a kevés számú nyelvjárási gyűjtést, amit 1872 óta Püspökladányból a szakfolyóiratokban közzétettek.

A korábban gazdag, színes nyelvjárási szó- és kifejezéskincs napjainkra megrostálódott: a nyelvjárást beszélőknél is, a regionális köznyelvi használatban még inkább. Egy részüket a társadalmi fejlődés elsodorta vagy a szókincs passzív rétegébe szorította (*árénda, baktër, cseléd*), másokat a korszerűbb használati- és munkaeszközök szorítottak ki (*dikõ, kasõrnya, kötõgylék, szërédás*), megint más csoportjuk meg azért tűnt el vagy húzódtott vissza, mert napjainkra különböző régi szokások is eltűntek (*csigát tapos, dobol [a baktër], kántál* stb.). Nem jelentéktelen azon — főleg idegen eredetű — szavak száma sem, amelyeket a köznyelv szorított ki a használatból (*fírhang, kaszrõj, muszáj, sifon* stb.).

Tanulságosak azon kifejezések, amelyek nem „osztályidegenek”, hangzásukkal, eredetükkel sincs baj, amelyeket az életmódváltozás tesz folyamatosan fölöslegessé. Nézzünk néhány példát! A szobákat ma már padlózzák, parkettázzák: nem porol a *ház* *fõjggye*, nem kell *tehén-szarossal fõlmázolni*; a lakások nagy részében hűtõszekrény van, a húst nem kell *lõjereszteni a kúdba*; többnyire kocka alakú házak épülnek, ezért a *ház vígibe* kifejezés nem igazán szemléletes már stb. Nem nehéz megjósolni, hogy a városiasodás előrehaladásával elvesznek olyan, a régi falusi élethez kötõdõ fogalmak, mint a *vájogvetõ gödõr, járdás õudal, kútra mëgy*.

A változások sem kevésbé érdekesek. A mezõgazdaság, az állattenyésztés szókincsét nézve például azon szavakra gondolunk, amelyeket a mindennapi használat őríz, erõsít, amelyek jelentése viszont azzal módosul, hogy az általuk jelölt munkákat nem

hagyományosan, kézi erővel végzik, hanem gépek segítségével (*fej, nyír, szánt, tőm* stb.). Ezeket nem kezdte ki a korszerűbb, a művelet maradt, csupán a munkavégzés eszközei cserélődtek ki.

A köznapi beszéd mindezek mellett sok helyi tájnyelvi szót őriz még (*paszúj, përgël, tengiri, tippan* stb.). Ezen szavaknak nagy szerepük van abban, hogy a nyelvjárási hangjelenségeket csak ennyire kezdte még ki a köznyelv, az iskolázottság nagyfokú emelkedése. Ma jól érzékelhető még a diftongusos ejtés, általános a zárt *ë* (a regionális köznyelvben is), megfigyelhető az *l, r, j* nyújtó hatása. A nyelvjárás pusztulása mégis megfordíthatatlannak látszik: az említett kiejtésbeli, szókincsbeli jellegzetességek ugyanis elsősorban az idősebbek nyelvhasználatában figyelhetők meg. Egyes szavak, kifejezések is ennek a korosztálynak az emlékezései során kerülnek elő. A vallási különbségnek, a nemek közötti különbségnek nincs már jelentősége.

A ladányi tájszavak között valódi tájszavak, jelentés szerinti és alak szerinti tájzavak egyaránt megtalálhatók. A társadalmilag lejáratos szavak — a nyelvjárási szavak bármelyik rétegéhez tartoztak — több jelentés esetén is kihulltak a nyelvhasználatból (*cseléd* 'szolgáló, ember'; *kúdus* 'koldus, szegényember'; *pucër* 'beosztott, szolgálta' stb.). A valódi tájzavak nagy részének eltűnése szembetűnő.

A jelentés szerinti tájzavakat a bizalmas köznapi beszéd esetenként felfedezi, a regionális köznyelv is erősíti (*malac* 'karizom, biceps'; *széjl írte* 'agyvérzést kapott'; *tők* 'éretlen dinnye' stb.). Hasonlóak a szólások között is akadnak (*kin hál az időj; húzza ja kutyáru a bürt* stb.).

Az alak szerinti tájzavak száma nem jelentős (*gácsír, giga, indërkëdik, kani, mënygyëk*).

A ladányi városiasodás, a művelődés sok formája nem kedvez a nyelvjárás megmaradásának. Hasznos lenne a település nyelvjárásának és regionális köznyelvének szinkron tanulmányozása. Püspökladány ugyanis sajátos helyzetben van: városiasodik (a városiasodás különböző vonása jól is látszik a helybeliek tervszerű törekvése nyomán), ugyanakkor járási székhely lévén intenzív kapcsolatban van a szomszédos kisebb-nagyobb települések még élénk nyelvjárásaival. Ez a kapcsolat lassítja a helyi nyelvjárás felszívódását, de az utóbbi évtizedekben felgyorsult eltűnés láttán, hosszú ideig tartó megmaradásra nem számíthatunk. További adatgyűjtésre azonban még van egy kis idő.

Adattáram a szócikket (a származékokkal), a jelentést és egy vagy két példamondatot tartalmaz.

ácsigóúdzik ('valamit kíván, szeretne vmit': „Mindig más után *ácsigóúdzik*”

agacsi 'akácvirág': „Gyerëkkorungba rengeteg *agacsi*l mëgëttünk”

agyusztál mëg 'megver, megjavít': „Nem oja rossz mëg az a cipő, hogy mëg në lehetne *agyusztálni*”; „Mëkkapta oszt a magájëjt, jóu *mëgagyusztálták*”

áncvájra 'egykedtőre, gyorsan': „Ahogy odaírtünk a laktanyába, *áncvájra* kiengettük”

árafël mëgy 'a falu központi részébe mëgy, ahol a községháza, templom, iskola van': „*Árafël* vóútam, vëttëm eszt-aszt”

árënda, árënaás(főü) 'berlet': „A Mak-kodom vóút ëty kis *árënaásfőüggye*”

aszott -as 'aszat, szúrós gyomnövény': „Nehéz vóút aratni is, mëg mancsolni is, ha sok vóúd benne ja *zaszott*”

átalvetőj, -s: 'ruhából, saját anyagából készített nadrágtartó kisfiúknak': „Látam ëjn is aszt a *zátalvetőj*s nadrágot rájta.”

baktër 'községi altiszt, hivatalsegéd; vasúti altiszt', „Biztos ismeri, *baktër* a vasútnál”; „Felénk átájába Lakatozs *baktër* járt”

barcsi 'a lapu gömb alakú termése': „Szët ki ja *barcsit* a kutyábúl l”

bebugyolál 'ruhával becsavar, beköt': „Jóu *bebugyoláltam*, hogy mëg në fázzom”

bëtyáros 'bográcsban főtt sűrű lebbentésztá': „Mink krumplival mëk szalonná-fősztük a *bëtyárost*”

bibircsók 'pattanásos, rücskös, himlő-helyes': „Tiszta *bibircsók* a kipe”

bicska: 'kisfiú hímvesszője': „Vigyáz mer mékhúsom a *bicskádat*!”

bíjog -s, *mégbíjogoz* 'bélyeg, jel vmin': „Mindem bírkájám *bíjog* va”

bikacsók 'gumibot': „Még neki ált fej-jebb, eme oszt odahajított neki ja *bikacsókkal*”

birbitél 'pázasra készül, erőtellenül párzik': „Mijóúta *birbitéli* mán aszt a tyúkot”

bugyelláris 'pénztárca': „Eriggy mán vissza, ot hattam a *bugyellárist* a zasztalon”

bugyli 'olcsó, fanyelű bicska': „Esz t a *bugyli bicskát* még nekét hosztam”

butykos 'fonott borosüveg; iszákos ember': „Pont öt litér fér ebbe ja *butykoszba*”; „Riszégész *butykos* vóút annak az apja is”

cibere 'gyümölcsleves': „Nyárom melegbe nagyó szeretém a *szilvacibérét*”; „Csinájj éty kis *vizicibérét*, a hamar mégva”

citérázik a zina: 'fél vmitől, remeg': „Montam neki, hogy ne fíjjén, nagyó *citérázott a zina*.”

culáp 'fából készült kerítésoszlop': „A *culápot* léálítottam ém még a *zöjcsőz*”

csálé 'állatterelő szó: balra, téhennek vagy ökörnek szólva': „*Csálé*, te!”, „*Csálé*, te ne!”

csājla 'lefelé álló szarvú állat; ócska elhasznált kalap': „*Csājla* is vóút, még el is vóút törve a szárva”; „Ne sajnáld mán aszt a rossz *csājla* kalapot!”

cseléd 'szolgáló; ember': „Idésanyád S. álatorvoséknál vóút *cseléd*”; „Nem rossz *cseléd* vóút, nem bántott a sénkit”

csépögőj 'az eresz alatti rész, ahová az esővíz, hólé lecsöpög, a víz által kivert kis csatorna': „Mos tét ki a *csépögőjbe* a virágokat, minygyán esik”

cséplesz 'húrkatöltésre használt hártya, a beleken levő háj': „Elfogyott a bél, *csépleszbe* töjüttük”

csērdút 'karikásostorral csattogtat', *oda-csērdút* 'odasóz': „Na, *csērdíccs* égyed, de vigyász hogy még nő üss valakit!”, „*Oda-csērdüttem* a nyaka közzé”

csetkél 'kaszál, életlen szerszámmal sarlóz': „Mír nem fenőd még az élit, ity csak *csetkēlsz*”

csētrēs 'bügre, csésze, edény': „Annyi-fene *csētrēs* vam mán itt, a fele sē kéjk”

csicēs ~ *csicsás* 'diszes, színes': „Nekēm nem teccik mer nagyó *csicsás*”

csigát tapos 'lakodalmi csigacsinalás után táncol egyet': „Ifélig a fíjatalok méjk *taposták a csigát*”

csikaróydzik a hasa 'fáj a hasa, hasmenése van': „Egisz nap rosz vóút a gyomrom, mék *csikaróydzott a hasam* is”

csiricsáré ~ *csiricsári* 'rikító, nagyon tarka': „Nem véttem még, nagyó *csiricsáré*”

csivejég 'tétlenkedik, céltalanul összevissza járkál, lézeng': „Ics *csivejgött* egissz nap, montam is néki”

csömörík 'ízetlen; túlságosan zsíros étel': Mékkóústóltam, de nekēm nem kēl, tiszta *csömörík*”; „Csicsog benne ja zsír, éj nem szeretém, *csömörík*”

csuhéj ~ *csuhéj* 'a kukoricacsó tokja': „Rígēn is csináltak láptóllőjűt *csuhéjbál*”

csupor 'pléhbügre, nagyobb bügre, csésze': „Nem éttem méig mámma csak éty *csupor* tejet ittam”; „Kim van a zsír a *csuporba*”

degesz 'has, pocak': „Níz még mekkora *degesze* va”; *degeszre eszi magát* 'nagyon sokat eszik, jóllakik'

dērcē 'korpás liszt': „Idésanyám a zelsőü világháború alatt sokszor csak *dērcēpogácsát* sütött”

dikóy 'fából készült egyszerű heverő': „Ot hevert a *dikóym*, mikor éjn odaírtem”

dobolás, dobol 'közhírel, közhírelés a faluban': „A *dobolást* hālgattam, mos mént ēl Lakatozs baktēr”

ēlcsap vmit: 'elsöpör port, havat, udvart'; „*Elcsaptam* mán a havat, māj féjlmétērēs vóút mán.”

ēlcsapta ja hasát: 'elrontotta a gyomrát'; „Mēgētte jaszt a sog zsíros valamit, oszt *ēlcsapta ja hasát*.”

elējbe járt: 'X, Y tanító tanította'; „Ak-kor méig nem vóút ije sok iskola, éj három évig Hegedűs tanítóy *elējbe jártam*.” —

elemőyjsija 'élelem, ennivaló': „Bepakoltam éty kis *elemőyjsiját* a szērēdázsba, oszt indúltam kifele a Hatodig düllőjbe”

éltángul ~ méktángul 'megver, elpáhol': „Éccer emlékszek élesavargott, az annya osztán jó *éltángalta*”

fénhorgya a zóvrat 'gőgös, öntelt': „Úty *fénhorgya a zóvrat*, mintha ja zóvéi vóna a fél falu”

félkonytyojják 'éjfél után átöltöztetik a menyasszonyt': „*Félkonytyojják* a menyasszont oszt mégyen a tánc tovább”

félmegy a ziskolába: 'megkezdí az elemi iskolát'; „Úgy vóut, hogy éin is *félméntem iskolába*, de nem vóut ruha, oszt a jó idő *bejáltájig* nem jártam.”

feszt 'mindig, folyamatosan': „*Feszt* csak eszt hallom túlled”

fijóukol 'a kukorica vadhajításait leszedi': „Egíssz nap kim vóutunk tengirit *fijóukolni*”

fírég 'kukac; rágeszáló; ragadozó': „1944-be rengeteg *fírég* vóut a határba”; „Valami *fírég* lehet a szálmába, mám mégim mékfőjtött éty csírkét”

fírhag 'függöny': „Úgy láccik méig nem kéltek fél, mér be van nállunk *fírhangova*”

fitymál le 'lekicsinyít, megszól': „Azír sē attam neki, ne *fitymájja*”

fröstök, fröstököl 'reggeli, reggelizik': „Haja zembér *befröstökölt* kenyírral, szalonnával, akkór bírta a munkát”

fúkötűj ~ fúkötőj 'idős asszonyok könnyű sapkája, fejkötő': „Idésanyám méig aludni is *fúkötűbe* alutt”

gácsír 'hím kacsá': „Jó a *gácsírotok*?”

gányol 'rossz munkát végez, elnagyol, összecsap vmit': „Mid *gányolod*, mír nem csinálod rendesen!”

gebe: 'sovány ló; sovány ember'; „Éty kehēs, roz *gebéit* akárt írte jadni.”; „Égyéjl, ne légyéjl ije *gebe*!”

gérággya 'határmezsgye': „Kiszöttem három szilvafát a *gérággyából*”

géjva 'kelés, furunkulus': „Naty sárga *géjva* vóut a kezefejin”

giga 'gége': „Lē kēllēt vágni éty kacsát, tengiri mēnt a *gigájába* oszt nem bírta tovább”

gilingóvdzik 'kapaszkodik vki vmire': „A gyerekek a vendígrúdra *gilingóvdtak*, a száлма tetejiről éj nem láttam őket”

gírhēs 'sovány, nagyon sovány'; „Nem láttuk mán éty hete, na oszt vígül előgyött őt kizs *gírhēs* macskával.”

gödínny ~ gödj 'iszákos ember': „Annyit iszik a ha éty kis píszhē jut, mint a *gödínny*”

görhe 'kukoricapogácsa': „Nekēm nem kell, éttem éj *görhéit* ippen eléget”

hájja 'személytelen megszólításforma': „*Hájja*, aggya ide ötszázír!”

hální jár belé ja lélek: 'beteg, nagyon gyenge'; „Nem sokájig bírja mán, csak *hální jár belé ja lélek*.”

hám 'lószerszám': „Akaz be a *hámot* a zistállóuba!”

hátul kötöm a sárkad: 'haragszom, megverlek, megbüntetlek'; „Most a zöccer nem bántalak, de lekközelep *hátul kötöm a sárkad*.”

(a) *ház háta megétt* 'a szomszéd portán, a ház mögött': „A szomszít tyúkaji tējese lészöttik a falat a *ház háta megétt*”

(a) *ház vígibe* 'a régi téglalap alakú parasztház udvar felőli végén': „Hosz csag be ja lapátot, ot va a *ház vígibe*”

hencsēr 'fából készült heverő': „Van éty *hencsēr* az istállóuba, azon alszik”

hencsērég 'fekszik, lustálkodik': „Kin láttam a zuccán, ot *hencsērgétt* a zárokparto”

hérísz 'lakodalomkor a vőlegénynek a lányos házhoz érkező vendégei': „Ménynyünk kifele, meggyött a *hérísz*”

héit ágra süt a nap: 'nagy meleg van, erős verőfény'; „Nem akar esni, napok óta *héit ágra süt a nap*.”

híbe-hóuba ~ híbe-korba 'alkalmanként, ritkán': „*Híbe-hóuba* találkozok Bözsi néddel a pijaco”

hóykom vág 'fejbe vág': „Verekédís közbe *hóykom vákta*, amög mingyán összeesétt”

hombár 'búzásláda': „A *hombár* ájjám mán zsizsikēs vóut a búza”

hóytt 'nagyon' — fokozáskor: *hóytkoszos; hóytríszég; hóytszégíny*

hőjűköl, hőjűk! 'hátrafelé megy; állat-terelő szó: hátra!': „*Hőjűköltezs* hátrafelé, könnyebbé kimozdúl!”

húrol 'disznóöléskor a kolbászhoz belet tisztít': „Ha kíz lésztek a *húrolással*, utánna tőűthettyük”

(jóút) *húz belőjle* 'jóízűt, nagyot iszik' (borból, vízből): „Mijelőtt elindultunk vóna, mégéccér jóút *húszunk* a borból”

húzza ja kutyárul a bűrt: 'alszik, pihen'; „Berugott a lakodalomba, most oszt *húzzaja kutyárul a bűrt*.”

ibrik 'edény': „Vidd el aszt a *zibrikét* is, nem kél mán az itt!”

irkilis 'érzékeny, hamar indulatos lesz': „Oja vaty te, mint az *irkilis*” [olyan, mint az érett kelés, hamar kifakad]; *irik* (a géjva, a zárpa a szemédő stb.)

istráng 'lószerszám, hám': „A *zistrángot* is akasz fél az istállóba!”

ivőjűdik 'töpreng, emésztli magát': „Ki nem mozdul a házból, fész csak odabe *jvőjűdik*”

izikél, izik 'a száraz kukoricaszárát kiszedi a jószág elől a jászolból': „Mingyám mégyék csak *kijizikélék* a jószág elől”; „A *zizik* még jóy lesz tüzelőjnek”

kājtat 'jár vki vagy vmi után': „Mijúta *kājtat* mán utánna, de nem kap sēhun”

kaléndárijum 'naptár, könyv': „A *kaléndárijumba* olvastam rőulla”; „Nem *kaléndárijum* a zéj fejem”

kanális 'csatorna': „Gyerékkoromba sokat legéltettem a makkodi *kanális* pályán”

kani 'hím': „Mennyír méntel a *kani*?”

kántál 'ünnepet köszönt; énekel': „Rígē ijenkōr má jöttek a *kántálók*”; „Mit *kántálsz* egíssz nap!”

karatyol 'közbeszól, fecseg': „Ne *karatyolj* mán annyit!”

karisztol 'összeviszja járkál': „It *karisztol* egíssz nap, ahejjēt hoty csinált vóna valamit”

kasōrnya 'ételhordó': „A zasszonyok aratásba *kasōrnyába* vittik az ítélt a zem-bērēknek”

kaszroj 'vaslábás': „Ot van az a örek *kaszroj*, tēd bele”

kehēl, kehēs '(átv. értelemben emberre vonatkoztatva is) köhög, köhögős': „Tanálkosztam Janibátyáddal, nincs jóy, *kehēl* a héjtēn”

kenceficél 'összekén, beken, bemázol': „*Bekenceficélte* zsírral, de nincs abba köszōnet”

kibírja újig 'elég lesz aratásig, az új kenyérig': „A vetőmagó kívül nem sog búzám vammán, de *kibírja újig*”

kifojik a hūrkád: 'kifolyik a véred'; „Ne jáccál avval a késsel, mēr ēlvágod a kezed, oszt *kifojik a hūrkád*”

kifútt a szél 'kirepedezett a bőre, a vi-zes bőr a széltől, naptól kicserzett': „De csúnya a lábad szára, tán *kifútt ja szél*”

kin hál az időj: 'éjszaka nagyon hideg lesz'; „Hozog be ēty kis tűzrevalóút, mer a ziccaka *kin hál a zidőj*.”

kípesfele 'arca, képe': „Mijúta nem dukta mán ēre a *kípesfelit*”

kiszikesēdēt a szájja: 'kipállik a szája'; „Húzgáld még a zújaddal a szát sarkát, ha hatytd, hogy *kiszikesēggyēn a szád*.”

kojtol 'füstöl, rosszul ég': „Nem akar igni, csak *kojtol*”

komēndál 'javasol, közvetít, összehoz': „*Komēndájjo* hát néki is egy menyecske!”

komja 'komája, barátja': „A zidőjse-bik fijam a *komja* vóút, ismērttem jóyl”

komóytosan 'lassan, kényelmesen, nyugodtan': Ráirēk, *komóytosan*, a magam csēndessigibe maj mēkcsinálom”

koncsorog 'céltaianul járkál': „Nindzs dőugot, hoty feszt a zuccán *koncsoroksz*?”

kotlóajja: '20–25 csirke: általában annyi csirke, amennyit egy kotló egyszer kikölt, amennyit be tud takarni'; „Ez a kendērmagos mēgin előgyōtt ēty *kotlóajja* csirkével.”

kōytog 'dübög, zörög, kalapál': „Szōuj-jál néki, hogy ne *kōytogj*!”

kōblōs (főjűd): 'egy nagyhold föld'; „*Ēty kōblōs* tengirim vóút a Bámfiba, asz kéjne hazahozni.”

kōpcōs: 'testes, zömök'; „Bisztos ismeri maga, a negyedik uccán az a *kōpcōs* kis embēr”

kōtōjlik 'gazból, sásból sodort kötél': „Tē csak rakjad a *kōtōjlikēt*, ne beszíj annyit!”

kūdba ugrott 'öngyilkos lett; az udva-ron, legelōn levő ázott kútba ugrott és megfulladt': „A tesvirit nem ismertem, de hal-lottam rúlla, hogy a *kūdba ugrott*”

kūdús 'koldus; szegényember': „Daraji mēnt itt, a *kūdús*”; „Mindíg ije *kūdúsok* vóútak, de nem is szerettek dőygozni”

kukóy: 'a tojás héjja, amit feltörtek és kivették belőle a hasznos részt'; „Tüzeld el, minek ez a sok *kukóy*!”

kulimáz 'festék, zománc; a bőr felső rétege': „Eléjtettem, nem tört el, csak lémént rúlla ja *kulimáz*”; „— lesött oszt lémént a zarcárul a *kulimáz*”

kunnyóy ~ *kunyhóy* 'mezei, kerti szál-lás, tanya': „Éty pár hóút főüdem van ott, még éty kis *kunnyóym*”

kupuja: 'tökhéjből készített tojástartó'; „Níz mám mők, hoty hán tojás van a *kupujába*!”

kúrta 'rövid, kicsi': „Ijekor mán egyre *kúrtabbak* a napok”

lábravalóy 'hosszúgatyá': „Ad ideja *lábravalóymat*!”

ládafija 'a tulipánosláda vagy ruhásláda oldali fiókja': „Hosz csak a gyűszűmet, odatettem a *ládafijába*!”

lājbi 'mellény': „A *lājbizsebbe* is vam még valamennyi piz”

lēereszti a *kúdba* 'hűtés céljából kannában vagy vászonruhában húst, tejet a víz fölé ereszt': „Meleg van, a húst *lēeresztém* a *kúdba*”

lējagy hóúttig: 'nagyot fagy az éjjel'; „Mán is hideg va, réggerre mégin *lējagy* a *hóúttig*.”

lőkóykkad: 'a nagy melegtől a növény levele, virága lehajlik'; „A napraforgó jis tejjese *lőkóykkadt* mán a forróysáktúl.”

lelencs 'állami gondozott': „Néjkik nem vóüd gyerekük, de *lelencs* mindig vóút nálluk”

lērottyán 'megbetegszik; hirtelen meg-érik a gyümölcs': „Ebbe ja zéjvbe nagyq *lērottyant* a zöreg”; „Éty héjt alat *lērottyant* a szilva”

lútetetőy kosár 'nagy vesszőkosár': „Hoz-zál csag be egy *lútetetőy kosár* csutkatövet”

lőygēr 'szérű': „Csípliskor kinn aluttunk a *lőygērbe*”

lőygárooz 'munka nélkül cselleng, „lóg”’: „Montam neki, hoty ha csak *lőygároozol*, ab-búl nem ílsz még”

maga szopta ja *zannját*: 'erős, nagy'; „Na, je jóy naty tuskóy vóút, bisztos *maga szopta* ja *zannját*.”

malac 'karizom, biceps': „Erőüzs gye-rök vagy, jóy nagy *malacod* va”

mancsol, *mancsos* 'aratáskor kévét szed': „Évekén át egygyüt *mancsoltunk*”

maróydi 'nem egészséges, lábadozó': „Nem mégyék sehova sē, egíssz héjtēm *maróydi* vóútam”

mēkhány 'megver, elpüföl': „A zannya megvárta míg hazagyótt, oszt jóy *mēkhánta*”

mēnygyék, *mēnygyēn* 'megyek, megy': „— Hová migy? — *Mēnygyék* árafēl”

merevül 'teljesen, egészen': „*Merevül* fölszántották aszt a zegísz ríszt”

mohos 'mohó, falánk': „Mindíg ijem *mohos* vóút, íl-hal a hasájír”

móyringol 'hozományt kap': „Akkor még nem úgy *móyringoltak*, mint mámma, kaptak két ágyat, egy asztalt még ngy széjkēt”

muszāj 'kell, szükséges': „Nem észik a *malac muszāj* lévőgni”; „Kimégyék a *Muszájba*, ot van éty kis főüdem”

nadāj 'pióca': „Ha nagyq fájt a Júcsa néném feje, *nadáj*t ragasztott a tarkójára”
níp 'emberek, tömeg': „Temérdek *níp* van a vásárba”

ojam, *mint a kērgē bírka*: 'nem ott jár az esze, kapkod'; „Napok óta *ojam*, *mint a kērgē bírka*.”

orjára bont 'hagyományosan, paraszto-san bontja fel a disznót': „Hogy *bonsuk* akkor? — Ahoty szoktuk, *orjára*”

óyf! 'fel!, kelj fel!, auf!': „*Óyf*, mer indulunk!”

őüdüng 'bizonytalanul, nehezen megy': „Láttam éjm mámma is, a gyerekkal *őüdüngött* a zuccán”

őügyelēg 'járkál, sétál': „Mit *őügyelēksz* itt, eriggy a dóygodra!”

pákosztos: 'falánk, nyalakodó'; „Za-vaft ki eszt a macskát, nem szeretēm, mēr *pákosztos*.”

pad 'padlás': „— Apád mēre van? — Fēm van a *padon*”, de: *pallás*, *pallásol*!

paksus 'járlatlevél': „Ki kéjne váltani mán a *paksust*, anéjkül nem lehet el-adni”

pászol, *passzos* 'méretes, megfelelő, rá-való': „Nagyom *passzos* a cipód, nem szo-

rít?"; „Jóú lész az a dugó? — Jó, ippem pászol bele”

paszúj 'bab; a kisgyerek penise': „Nem sokat ír a *paszúj* hús nélkül”; „Neked még kim van a *paszújod*” (összetételekben: *száraszpaszúj, tarkapaszúj, zőjtűpaszúj*)

pěckēs 'egyenes tartású, merev': „*Pěckēsem* mēnt a jány mellett, mintha fēhordanā az óyrát”

pekk 'bosszúság, kár'; *pekkēs* 'bosszús, kárvallott': „*Pekkēs* vóút mijóúta kimēnt a tanyára, minden éjvbe beütöt nálla valami baj”

pěnděj 'hosszú, bő ing, gyereking': „Az éj gyerekkoromba ahogy begyött a jóú időű, a kizsgerěkē csak ēty *pěnděj* vóút”

pěrgěl 'hagymát, lebbencset enyhén megsüt': „Íppe *pěrgěltem* a lebbencset, mikor apád gyött” (lásd még: *pěrgělleves*)

pilis 'karéj, szelet': „Naty *pilist* vágott, oszt jóú megzsíroszta”

pírgál 'ruhát, papírt megéget, megsárgít': „Vasalás közbe *pírgáltam* még eszt a ruhát”

piszkosul 'nagyon' (fokozásra): „*Piszkosul* lőb... mikor hazáírt, messziről látta rajta, hogy ivott”

pitéjl 'párzik (a kakas)': „Nísz csak hoty *pitéjl* a kendérmagos”

pocos 'meztelen; toll nélküli madárfióka'; „Mír nem vészél magadra valami ruhát, mit járkálsz itt *pocosan*”; „Mit fogdosod aszt a kis *pocos* verebet!”

pocskondíjáz 'gyaláz, becsmérel': „Nem szeretők éjm beszilgetni véjle, mindík plétykál mēk *pocskondíjáz* valakit”

pohos 'nagyhasú, kövér'; „Alik féjír mán a nadrágba, ojam *pohos*, mint egy bírőú”; *Pohos* Szilágyi

pont 'éppen': „*Pont* akkor gyöd be, mikor összeszólalkosztak”

pucēr 'altiszt, szolgál'; „A katonatisztnek akkor megvóút a maga *pucērja*.”

pukkancs 'hirtelen haragú, mérges természetű': „*Pukkancs* vóút világletibe”

pusmog 'fecseg, pletykál'; „Mindík *pusmog* valamit, ahejēt, hogy a dőúgára mēne.”

pustol 'hordja a havat a szél': „El kéjne hánni, mēgin ide pustolta ja zajtőú elébe”

redves 'rücskös, cserzett': „Ínnye, de *redves* a lábát szára, tán kifűtta a széjl”

retkēs 'piszkos, sáros, koszos': „Asz kérdészte túlle ja kedvesnőűvér, hogy mikor mosot lábát, hogy ije *retkēs* a sarka”

rěizeleje: 'a kisüsti pálinka nagyon erős eleje'; „Mos hoty főűzettem a pájinkát, mēkkőűstőltam a *rěizelejit*. Piszkos erőűs vóút.”

rigli 'az ajtó, a kapu zárjának retesze': „Belűrrűl *riglivel* izs be lēhed zárni ja zajtőút”

rocska 'fejőkanna, fejedény': „Ot van a tej még a *rocskába*”

sápítózik 'síránkozik': „Haggyad mán ne *sápítózz* egíssz nap!”

seggdugacs 'kicsi, alacsony személy' (lásd még: *vakarc*): „Nem ismerēm, de a szomszíd aszonygya, hogy kis *seggdugacs* az egíssz embēr

sifon ~ *sifony* 'szekrény': „A ruhákat betētem a *sifomba*”

sinkőűzik 'csúszkál a jégen'; „Addik *sinkőűzol*, hogy a bakancsod mēk tejjese szítmēgy.”

sívóú 'egészen, teljesen': „*Sívóú* víz aza egíssz rísz, abba mán nem lész sēmni az idējn”

sőűre, sőűrēis 'lábasjóság, szarvasmarha': „Csontos Pali foglálkozot *sőűrēik-kel*” (lásd még: *Sőűrefőűd* [hn.])

srőűfol 'szorít, csavaroz, emel': „*Srőűfolt* fél nagyobra ja lámpát!”

surgyéj: 'szalmazsák'; „Annak idejin a zösszes pízit a *surgyé* jalá dukta.”

szamártővis(k) 'útmenti, tüskés gyomnövény': „Nyáíró játík közbe rengetegēt belelíptünk a *szamártővizsbe*”

szēdeget 'elszórót gabonafejeket gyűjtőget'; „Kettem mējg māj féjl szekérdíkra-valóú búzát *szēdēgettünk*.”

szekéjrdíkra valóú 'annyi (pl. kukorica), amennyivel a szekér közepe megte-lik'; „Nem sok lét belűlle, tán ēty *szekéjrdíkra valóú*”

szēdőűj: 'átvevő személy'; „Lējattam a tojást a *szēdőűnek*.”

szējl írte 'szívészélhűdést, tagelesést kapott': „A tavasszal *szējl írte*, azúta nem bírja a féjl őúdalát”

szémrevaló 'jóképű, helyes': „Szémrevaló legím vóút katonakorába”

szērédás 'bőrből készült táska a kenyérnek, szalonnának': „A szērédást mēk fēnhatytad a szekéjřen”

szerelēmgyerēk 'házasságon kívül született gyermek, lányanya gyermeke': „Ű szerelēmgyerēk vóút, nem izz beszilt sosē a zapjárúl”

szülke 'kis cserépedény, cserépfazák': „A kasörnya fokta jössze a kéjt szülkét”

szívanó 'szénvonó a parázsnak a kemencéből való kihúzásához': „Ki kéjne mán cserélni a szívanó fejít, mēr nagyon eligett”

nagy benne ja szufla 'nagytermészetű, haragtartó, akaratos': „Kutyatermészete vóút, oja szufla vóúd benne, hogy na”

szutykos 'piszkos, ápolatlan': „Tá kutyát szoptál, hogy ije szutykos vagy”

szütyó: 'szatyor'; „Nem sok a zegíssz, beletér ebbe ja szütyóbe.”

tagbaszakatt 'nagytermetű, erős testalkatú': „Nem gondóltam vóúna, hogy az a tagbaszakatt nagy embēr ije könnyen lērottyan”

takar, *takarás* 'szénát gyűjt': Emlíkszēk rá tavaj íppe *takarás*kor gyöt ránk az a zítiletidő”

takaros 'megfelelő, pontos, rávaló; hozzávaló, helyes': „Takaros csizma, csak nehoty kicsi lēgyen”; „Jóú jár véjlle, takaros mēnyecske”

talpalávaló 'tánc, csárdás': „Vacsora utá étyfőjtába húszták a talpalávalóut”

tarisznja 'vászonváska; élelem': „A ronygyot idēsanyám éty *tarisznjába* gyűjtötte, oszt beraktaja lādába”; „Hāt a *tarisznjárúl* ki gondoskodik?”

tehējszarossal fēlmázol 'a szoba földjét tehénszaros sárgafölddel simítja, tömöríti': „Tavasszal mēg a zūnnepēk előütt átalába fēlmázóltam *tehējszarossal*”

tengiri (-dara, -csutka, -főjűd, -kása) 'kukorica': „Hosztam éty kis *főjűznivaló* *tengirit*”

típpan 'tippanfű, összekötve meszelésre használták': „Kírjēl mán ēgy meszelőjūt, a zenyimből kihúlt a *típpan*”

tők: 'éretlen dinnye'; „Jóú vóút a színe, nem gondóltam, hoty *tők* lēssz.”

újjas 'kiskabát, zakó': „Rővid *újjaszba* mām most hideg va”

vakarcs 'kistermetű gyerek vagy jószág': „Ez nem nőjt mēg, ije *vakarcs* maratt”

vígūt járja: 'rosszul van, halálán van'; „Szēginy ű mán a *vígūt járja*.”

kinyomta ja vőjűggyit 'kivette, kinyomta a furunkulus közepét': „Ki kēl nyomni ja *vőjűggyit*, máskípp újra mēggyűlik”

zabigyerek 'házasságon kívül született gyermek' (lásd: *szerelēmgyerēk*): „Mán akkor vóút ēgy *zabigyereke*, mikor hozzāmēt ehē ja zembērhe”

zsizsik, *zsizsikēs* 'a búzában kárt tevő apró bogár': „A hombárt jóú ki kēl takarítani, mēr máskípp a *zsizsik* tavaszra naty kárt tēsz a búzába”

Zilahy Lajos

A szakszóalkotás határai

1. A szavak úgy alakulnak át terminus technicusszá (szakszóvá, szakkifejezéssé, szakmai megnevezéssé, de semmi esetre sem „műszóvá”, mert ez utóbbi a mesterséges nyelvre utal), hogy jelentéstartalmukat a szakmai közösség a fogalomra szűkíti. A terminologizálás tehát mindenképpen szándékos beavatkozás, nem spontán folyamat. A szakmai jelentést a definíció fejezi ki, amely egyszersmind kijelöli a fogalom helyét a szakmai fogalomrendszerben. A terminus technicus ún. egy-egyértelműségét a nyelvi alak és a definíció összerendelésével érjük el. A nyelvi alaktól elvárjuk, hogy legyen pontos (maga is utaljon a fogalom rendszerbeli helyére), rövid (vagyis gazdaságos, kényelmes) és lehetőleg általánosan érthető. Ez utóbbi a köznyelvi beszélő és más szakmabeliek igénye.¹

¹ A terminologizálás elméletéről és módszertanáról részletesen l. Pusztai István: A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana: Nyr. 104 (1980.): 3–16; uo. b6 hazai és külföldi irodalom.

A terminologizálás tehát nem egyszerű feladat. A laikus (köznyelvi beszélő) és a szaknyelvművelő is elfogadhatja Elfriede Beier (tudtom szerint ő vizsgálta először a nyelvtudós módszerességével a terminológiaszabványosítás nyelvi – társadalmi következményeit) figyelmeztetését: „Tisztában kell lennünk vele, hogy milyen szörnyű átalakításra és milyen mély beavatkozásra van szükség ahhoz, hogy a köznyelv eszközeivel szakterminológiát építsünk... Ez csak akkor lesz igazán kifogástalan, ha a nyelvtudomány figyelemmel kíséri a technikában a nyelvi munkát, és kutatja az ilyen irányú tevékenység elé állított vagy állítandó határokat.”²

A szaknyelvművelés tehát folyamatos munka. Megállapításait újra meg újra szembe kell állítani az egyes szakmák vagy éppen a laikusok új igényt bejelentő értékelő, esetleg preszkriptív nyilatkozataival. Ezek – mint Rudolf Beier írja – általában „a szakszó kincset vagy a szaknyelvben előnyben részesített szintaktikai eszközöket kritizálják, a más kommunikációs területre behatoló tipikusan szaknyelvi jelenségeket egyenesen a nyelvrendszer fenyegetéseként vagy nyelvromlásként fogják föl, és a szakembert olyan ajánlásokkal és nyelvi szabályokkal állítják szembe, amelyeknek a dolog- és terminológiaszabványosításhoz semmi közük nincs. Nem az újabb lingvisztika biztos ismeretei és eddigi megállapításai szerint tájékozódnak a tudományos-technikai területen tényleg szokásos nyelvhasználatról (a »stílusnormáról« mint a feltárható nyelvtatisztikai szabályszerűségről); átsiklanak azon, hogy a szaknyelv sokrétegu állandóan fejlődő kommunikációs eszköz, és figyelmen kívül hagynak olyan mércéket, amelyek ezekhez a tényekhez kísérelnek meg igazodni.”³

Az idézetben jellemzett felfogás meglepően hasonlít ahhoz, amelyet nálunk Kolozsvári Grandpierre Emil hangoztat két kis könyvecskéiben összefoglalt korábbi folyóirati cikkeiben és azóta is (Négy-öt magyar összehajol. 1976. és Herder árnyékában. 1979.; a továbbiakban ezekre évszámmal és lapszámmal hivatkozom). Még világosabb a hasonlóság, ha pontosabban utánanézzünk a helyzetkép kialakításához vezető egyik-másik megjegyzésnek. A német szerzőtől való és a szaknyelvművelést ismertető fent idézett cikk egyrészt olyan nézetre utal, amely a műszaki zsargon más nyelvhasználati területre való behatolását bírálja, mondván, hogy ez a fejlődés az egzaktságot, információt és emberieséget illetően veszteséggel jár; másrészt olyan véleményt is említ, amely a tudományos-technikai szókincs növekedésében a nyugati civilizáció pusztulását sejtí.⁴

2. A fentiekben a nyelvromláson mint okozati tényezőn kívül okként felmerült a szakzsargon. Ha ennek szerepét helyesen akarjuk mérlegelni, tisztáznunk kell erről alkotott nézetünket. Valószínű, hogy ebben nemcsak nyelvi, hanem szociológiai problémákkal is szembekerülünk (szociolektus). Ezeket azonban ebben a dolgozatunkban nem részletezhetjük.

A terminológiatan, bár tárgya a terminusalkotás elmélete és módszertana, a szaknyelvet nem korlátozza a szakszókincsre (vagyis arra, amit általában terminológiának szoktak nevezni), mint azt a MMNy. teszi.⁵ A szaknyelv – a sajátos szókincs és a köznyelv grammatikai eszközeinek együttese – a terminológus számára ugyanúgy rendszer, mint a köznyelv: ezen is beszélnek, írnak, azaz szöveget alkotnak. A szakmai, tehát a köz-

² Elfriede Beier: Grenzen der Sprachnormung: Muttersprache 71 (1961.): 194–5.

³ Rudolf Beier: Zur Theorie und Praxis der Fachsprachenarbeit in der DDR: Muttersprache 88 (1978.): 257.

⁴ Rudolf Beier: uo.

⁵ MMNy.: „Éppen ezért tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy a szakszókincsek nem nyelvek, jóllehet szokás műszaki nyelvről, orvosi nyelvről, diáknyelvről beszélni” (472; hasonlóan: NyStSz. 230).

nyelvitől elsősorban funkciójában különböző szövegben, bár az esztétikai semlegesség itt követelmény, olyan stílusjegyek is akadnak, amelyek stílusrétegeket, sőt stílusnemeket és fajtákat engednek megkülönböztetni. A szaknyelv vertikálisan így tagolható: tudományos-értekező szaknyelv, műhelynyelv, műhelyzsargon.⁶ Ebből az következik, hogy a szaknyelvet nem lehet azonosítani a szakzsargonnal, mint ahogy a nemzeti nyelvet sem annak valamelyik rétegével. A szaknyelv tudományos rétegének struktúrája bárki számára nyitott, vagyis felismerhető. A szakzsargon viszont strukturátlan (emiat nem is lehet tudományos) és zárt (akár az argó).

A szakzsargon pontosabb megfigyeléssel még tovább is tagolható. Veszedelmesebb változata az áltudományoskodó, mely a laikus közönségre idegen szavak fölösleges használatával vagy köznyelvi szavak különös, de ki nem fejtett értelmű használatával akar hatni. Egyáltalában nem „veszedelmes” változata a műhelyzsargon. Ez a csoporttudat megnyilvánulása, és a műhely falain kívül nem él (szívesen használja a hagyományosnak és meghittnek tűnő régi szakmai megnevezéseket; példák az öntészek műhelynyelvéből: *auszcúg* 'peremkihúzó', *cunderos* 'salakos', *fándli* 'kézi öntőüst' stb.). Ha ennek egyik-másik ízes fordulata bekerül a köznyelvbe, azt csak színesíti (például: *rövidzárlatot kap 'megakad a gondolkodásban', felment a pumpa 'mérges lett' stb.*).

3. A szaknyelv elsősorban az egyes szakmák ügye, hiszen a szakmai tárgyú kommunikációt kell elősegítenie. Mégsem húzható éles határvonal a szaknyelv és köznyelv közé, mert a szakmai ismeretek jó részét a köznyelvi beszélők is felhasználják, illetőleg „fogyasztják”, vagyis a szaknyelv a köznyelvet is gazdagítja vagy kevésbé szerencsés esetben szegényíti (illetőleg rontja). Ennek megfelelően a szaknyelvművelésnek két csoport: a szakmailag érdekeltek és a teljes nyelvközösség szempontjából kell mérlegelnie a szaknyelvi jelenségeket.

Nézzük meg először, hogyan ítéli meg a szakma a magyar szaknyelv helyzetét. Czúni István 1973-ban ilyen helyzetképet fest: „A szaknyelv — mint élő rendszer — elvesztette stabilitását, e »hőmpölygő áradat« vize hordalékos, zavaros, szennyes. Itt sincs messze az a kritikus időpont, amikor a szemantikai szennyezettség olyan mértékűvé lesz, hogy a nyelv megújhódó, öntisztuló képessége már nem bír vele, és a szomszéd hátrába kell járni tiszta víztől... A szaknyelvben — ideális esetben — a jelentés és a nyelvi kifejezés között kölcsönös és egyértelmű vonatkozás van (szemantikai ekvivalencia). Ennek hiánya okozza a szemantikai zajt... A magyar szaknyelv ügye rosszul áll. Előfordul egy-egy próbálkozás az egységesítésre, de ezek meddők...”

A szakember (szakma) tehát úgy látja, hogy a szaknyelv romlásának oka a bevezetésben vázolt terminológiai követelményrendszer figyelmen kívül hagyása.

És hogyan ítélkezik ugyanebben a kérdésben a köznyelvi beszélő? Pontosan fordítva: nem a terminológiai követelmények megvalósulását keresi a szaknyelvi megnevezésekben, hanem azokat, amelyeket a köznyelvi szavaktól elvár, vagy amelyeket azokban megvalósulni képzelt. Ha a szakkifejezések ezeket az elvárásokat nem elégítik ki, a köznyelvi beszélő előtt rossznak minősülnek még akkor is, ha köznyelvi normát nem sértenek, és szaknyelvi funkcióikat megfelelően ellátják. Ezt a véleményt nem kis mértékben a szaknyelv különös megjelenési formája: a szakzsargon indokolja. Közönségünk egy része (különösen, ha jobbra csak ezzel találkozik) azonosítja a szaknyelvet a szakzsargonnal, és ha úgy érzi (és joggal!), hogy a szakzsargon veszélyeztetni nyelvünk épségét, akkor ezért a szaknyelvet szőröstül-bőröstül felelősnek tartja.

⁶ Pusztai István: Szaknyelv és műhelyzsargon: Nyr. 99 (1975.): 395 — 404; a (szak)-zsargonra vö. Szende Tamás: A szó válsága. 1979. 221 — 6.

⁷ Czúni István: Korunk és a szaknyelv: Nyr. 97 (1973.): 404 — 5.

Nálunk ennek a véleménynek — mint már jeleztük — Kolozsvári Grandpierre Emil adott hangot. Szerinte „...a belső veszedelem ... a szakmai zsargonok oldaláról fenyeget” (1979: 70).

Azzal a tételével, hogy a szakzsargon a köznyelvet veszélyezteti, egyetérthetünk. Egnémely később ismertetendő tételével azonban azt a látszatot kelti, hogy a szaknyelvet azonosítja a szakzsargonnal. Az indokolatlan, talán nem is szándékos azonosítás viszont a szaknyelvművelésre tűnik veszélyesnek: olyan szabályok elterjedéséhez vezet, amelyek a szaknyelv fejlődését nem segítik, hanem gátolják.

Kolozsvári Grandpierre Emil gondolatokban és példaanyagban gazdag cikkeinek, bár „...a sok felvetett részletből szinte az olvasónak magának kell ... összeraknia a mondanivaló alapvető egységét”,⁸ ezúttal csak három tételszerűen megfogalmazott és nyilván szabálynak szánt megállapítása köré csoportosítjuk mondanivalónkat. Ezek (egyelőre saját fogalmazásunkban): a) a szakmáknak nincs joguk köznyelvi szavakat szakmai jelentéssel megtölteni; b) nincs joguk köznyelvi szavakat metaforikus értelemben átvenni; c) nincs joguk köznyelvi szavak kombinációjával (hosszú) szakkifejezéseket alkotni.

És most szembesítsük ezeket a köznyelvi (vagy a szerző személye miatt inkább szépirodalmi?) elvárásokat a terminológiai követelményrendszerrel, de úgy, hogy közben a köznyelv szabályait és tendenciáit se veszítsük szem elől.

4. Szerzőnk egyik szabályát így próbáltuk megfogalmazni: A szakmáknak nincs joguk a köznyelvi szavakat szakmai jelentéssel megtölteni. — Saját szavaival: „A nyelvgyalázás bűnében mindenekelőtt a szakemberek, a szakmai nyelv önkényes kotyvasztói vétkesek. Abban, hogy a legkülönbébb szakmák művelői, sőt szakmanélküliek gátlatlanul rekesztenek ki némely szót a használatból s ruháznak föl az eredetitől eltérő jelentéssel másokat, nemcsak a műveletlenségnek van része, hanem a nyelvújítás kritikátlan dicsőítésének ... A szakma nem talál szót erre vagy arra a munkafolyamatra, eszközre, s ahelyett hogy a fejét törné, átvesz egy köznyelvi szót, s megváltoztatja a jelentését” (1979: 156, 162). Példák: *állatok háziassítása* állatszeliidítés helyett, *elkövető* tettes helyett (1976: 12, 72), *kontár* (1979: 53; vajon miért maradt ki a *kontár* szó és a helyette ajánlott *üzletszerű fusizó*, *jogtalan munkavégző*, *adócsaló*, *katonaszökevény* a Kortárs 1977. évi 8. számában közölt vitaindító cikk 1979. évi kiadásából? Pedig ott lett volna a helye a 162. lap alján az ugyancsak nagy vihart kavart *ük*-val együtt!), *tábori ágyú* gyalogsági ágyú helyett, *áruterítés* árueelosztás helyett, *kiszerezés* csomagolás helyett, *göngyöleg* csomag helyett, *hatályos* érvényes helyett (1979: 162), *műtárgy* (a művészettörténetben: műalkotás → a műszaki életben: híd, aluljáró stb.; 1979: 163), *alkoholos befolyásoltság* ittasság helyett,⁹ *bekerülés* költés helyett, *jegykezelő* kalauz helyett, *német juhászskutya* farkaskutya helyett, *déli szél* déli szél helyett, *téliestett sapka* bélelt sapka helyett, *száras férfi túracipő* bakancs helyett, *nyereségvágyból elkövetett emberölés* rablógyilkosság helyett¹⁰, *üzletszerű kéjelgés* fajtalanzkodás helyett.¹¹

A szakmai szókészlet gyarapításának kétségtelenül legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja a köznyelvi szavak átvétele. Erre szükség van Elfriede Beier szerint is, aki azzal érvel, hogy a tudományok és szakmák többsége nem tud magának olyan nomenklaturát alkotni, mint a botanikusoké vagy a zoológusoké és olyan jelrendszert sem, mint a kémikusoké. Egyéb egyezményes jel híján a szakmai nyelv anyaga a már „jelenté-
 8 Benkő Loránd: Kortárs 1977. 12. sz. 1956.
 9 Kritika 1980. 3. sz. 14.
 10 Kritika 1980. 4. sz. 27.
 11 Kritika 1980. 10. sz. 23.

szó”, amely évezredes szellemi tevékenység eredménye. A szinonimia és poliszémia megszüntetése azonban a köznyelvi beszélő számára egy addig szilárd tulajdontól való megfosztást jelent, és a meg nem értés az „átképzéssel” járó erőfeszítést követeli meg tőle.¹²

Elfriede Beier úgy gondolja, hogy ez a feszültség határt szab a terminológia-szabványosításnak. A terminologizálás határait szerinte ott kell keresnünk, ahol a kitűzött célokat (ti. a terminologizálását) nem lehet elérni, vagy ahol nem kívánatos hatások lépnek fel. Végül is arra az eredményre jut, hogy „az anyanyelvi hangalakok külsőleg változatlan átvétele a legnagyobb nehézségeket akkor támasztja, ha hozzájuk olyan szakmai jelentést rendelünk, amely ellenkezik az anyanyelvi renddel”.¹³

Hasonló feszültséget érez a köznyelvi szavak familiáris, hagyományos jelentése és szakmai definíciója között, de ezért el is marasztalja a szaknyelvet Kolozsvári Grandpierre Emil. Az ő példáit fentebb felsoroltam. Súlyuk azonban nem egyenlő, és legalább két csoportra különíthetők el.

Az első csoportba sorolom azokat, amelyeket valamelyik szakma terminologizált, azaz legalább szakmai szinten kötelező érvényű szakmai definíciót fűzött hozzájuk: *átlatok háziasítása, elkövető, kontár, tábori ágyú, göngyöleg, hatályos, érvényes, műtárgy, alkoholos befolyásoltság, jegykezelő, német juhászkutya, délies szél, téliesített sapka, száraz férfi túracipő, nyereségvágyból elkövetett emberölés, üzletszerű kéjelgés*. Ezek jó részéről a szerzővel vitatkozó szakemberek bebizonyították, hogy szakmai jelentésük nem áll szemben köznyelvi vagy hagyományos jelentésükkel, abból mintegy levezethető (pl. *kontár, üzletszerű kéjelgés*), vagy szakmai szempontból indokolt a köznyelvben szinonimaként használt szavak fogalmi elhatárolása (pl. *hatályos, érvényes; állatok háziasítása, szelidítése; elkövető, tettes; nyereségvágyból elkövetett emberölés, rablógyilkosság*).¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy szerzőnk a felemlített terminus technicusokkal kapcsolatos véleményét nem adta fel.¹⁵

Van a kifogásolt szavak között természetesen olyan is, amelyikről szakember segítségével nélkül is tudjuk, hogy nem felesleges kettőzés, mert jelentése a köznyelvi beszélő számára észrevehetően eltérő: aki például *száraz férfi túracipő-t* és *téliesített sapkát* óhajt venni, az nem elégszik meg a közönséges bakancsal és a bélelt sapkával. A *göngyöleg* sem fölösleges kettőzés a csomaggal szemben, hiszen a benzineshordó vagy a savaspalack összefoglaló fogalmát mégis csak jobb göngyölegnek nevezni, mint csomagnak. Az ÉrtSz. nem is vonja kétségbe létezéssel való jogát (ugyanis nem csillagozza meg). Egyébként a kifogásolt szó legalább 1529 óta hasonló jelentésben, 1838 óta pedig mai jelentésében él nyelvünkben (TESz.), így hát az ETO névtelen szerkesztőinek „torzszüleménye” — szerzőnk véleményétől eltérően — nem lehet (1979: 11, 71). A *déli szél* (ha ez egyáltalában szakkifejezés) sem fölösleges kettőzés a déli széllal szemben, hiszen jöhet északról is, mert „olyan mintha déli lenne” (ÉrtSz.), míg a déli szél a meteorológusok számára egyetlen irányt tesz elképzelhetővé (de ugyanígy van ezzel a köznyelvi beszélő is). A *jegykezelő* pontosabb felvilágosítást ad az ehhez a foglalkozáshoz kapcsolódó feladatokról (és ezt jó, ha tudja az utas is), mint a régi *kalauz* szó. Ugyanígy a gyalogsági ágyút sem keresztelhetjük ok nélkül a régi „HM. úr” (K. G. E. jele) *tábori ágyú*-ra (egyébként ma is ez a neve; vö. Műszaki Lexikon IV. kötet: *ágyú* címszó alatt). Könnyű az okot felismerni:

¹² Elfriede Beier: i. h. 195, 196.

¹³ Elfriede Beier i. h. 272.

¹⁴ Szádeczky — Kardoss Irma: Kortárs 1978. 2. sz. 310—15; Buvári Márta: Kortárs 1978. 5. sz. 812—5; Karcsey Sándor: Élet és Tudomány 1977. 52. sz.; uő.: Jogtudományi Közlöny 1981. 4. sz. 337; Grétsy László: ÉS 1978. április 15. 2; Hampel Tamás: Kritika 1980. 9. sz. 13—4.

¹⁵ Kortárs 1979. 1. sz. 80—9; Kritika 1980. 3. sz. 14; 1980. 4. sz. 27; 1980. 10. sz. 23—4.

ezt az ágyúfajtát többé nemcsak a gyalogság használja, tehát a régi megnevezés pontatlanná vált.

Másik csoportba sorolom a kimaradókat: *druterítés*, *bekerülés*, *kiszereles*, és ezeket, ha valóban fölösleges kettőzések, a szakszargonba utalnám. Némi bizonytalanság azért él bennem. Nem vagyok meggyőződve ugyanis arról (ennek eldöntéséhez kereskedelmi szakember kell), hogy az *druterítés* nem jelent-e valami mást a szakmai nyelvben, mint az árúelosztás, illetőleg nem fűz-e a szakma hozzá valamilyen eltérő jelentést. Némi óvatosság nem árthat! Abban már biztosabb vagyok, hogy a *bekerülés* nem azonos a költéssel (nem sajtóhiba ez *költség* helyett?). A *bekerülési ár* ugyanis összefoglaló fogalom neve, és ez lehet több is, kevesebb is, mint a dolog megszerzésére fordított (elkölthött) pénz. A *kiszereles*-sel némiképpen más a helyzet. Ennek 'becsomagol' jelentésben való használatát az ÉrtSz. is elítéli. De itt is ajánlatos az óvatosság: a kiszereles nemcsak becsomagolásból áll; a tengeren túlról érkező szállítmányok kicsomagolóit is meg kellene kérdezni, hogy mit csinálnak (ti. kicsomagolnak-e vagy kiszereznek). A gyártósortokat és gyárakat nem papírzacskóban szállítják!

A szakszók fogalmi tartalmának nem pontos ismerete általában nem okoz kellemtelenséget a laikusok gyakorlatában. A kontár és az üzletszerű kéjelgő, bár — nem lévén jogász — nem ismeri tevékenységének jogszabályi definícióját, mégis legalább sejti, hogy gyakorlatával valamilyen (erkölcsi vagy jogi) szabályt sért (egyik sem veri nagydobra hivatását); az a különbség pedig, ami a jogszabály *érvénye* és *hatálya* között van, a laikust alig érinti, viszont a jogalkalmazó szempontjából nagy fontosságú. Ezek a példák (de a többiek sem) nem győznek meg arról, hogy a köznyelvi gondolkodásba jól beágyazott jelentésű szavakat nem szabad terminologizálni, de arról igen, hogy a terminológus sem rugaszkodhat el a köznyelvi szó jelentésmagvától. Abban mindenesetre egyetértünk Kolozsvári Grandpierre Emillel, hogy „Az semmiképpen nem nyelvfejlődés, ha valaki kieroszakolja, hogy a mészároost ezentúl asztalosnak nevezzük, a tehenet kocsmárosnak, a kocsmároost asztronautának” (1979: 10), és örülünk, hogy a magyar nyelv művelést hasonlóan túlsó stílusban elítélő nyilatkozatai között akad elismerő is: „Grétsy sok érdekes megállapítása közül hadd emeljem ki a következőket: Az olyan szakszó, amelynek megértése nehézségbe ütközik, már eleve nem érdemel kíméletet. Igaz.” (1979: 23). Nyilvánvaló, hogy Grétsy is a köznyelvi jelentés gyökere körül keresi a terminologizálás határát a nyelvtudomány más jeleseivel együtt. Idézzük közülük Lutz Mackensent: A technika „kiűzti a belőle [ti. a szóból] a jelentés magvát, majd úgy kikovácsolja, hogy az mint a »fogalom fogalma« a lehetséges felhasználók egyéni felfogásának helyet nem ad, esetleges azonos jelentésű testvéreit kigyomlálja, és jelentéstartalmának a technikától megszabott leírását teszi minden egyébként érvényesülő mérce helyére.”¹⁶

5. Kolozsvári Grandpierre Emil második szabályát így fogalmaztuk meg: A szakmáknak nincs joguk köznyelvi szavakat metaforikus értelemben átvenni. — Saját szavaival: „Egyszóval a tudósok csak a legszükségesebb esetben gyártsanak a szakmán kívüliek számára érthetetlen szakszokat, s akkor sem kifícamult s képzeletet megbénító metaforák segítségével” (1979: 73). Példák: „a »lepény épületben« architektúrális és kulináris elemek keverednek, a »torokgerendás fedélszék«-ben viszont egy anatómiai fogalom lép kentaufrigyre két építészeti és egy berendezési tárggyal” (1979: 56).

A két példából és a szerző hozzájuk fűzött értelmezéséből nem tudom megállapítani, miért volnának ezek „kifícamult és képzeletet megbénító” metaforák. Éppen szemléletességük következménye az, hogy a laikus valamit megsejt a szakmai fogalom tartalmából!

¹⁶ Lutz Mackensen: Sprache und Technik. Lüneburg, 1954. 7.

A metafora a poliszémia veszélyét hordja magában, következőképpen a terminológiának kellene idegenkednie tőle, de nem teszi,¹⁷ legfeljebb a *vízi erő* helyett használt *fehér szén* típusú metaforák kerülésére int.¹⁸ Az ok nyilvánvaló: ez a megnevezés pontatlan, nagyon is elrugaszkodik a jelölt valóságtól (illogikus), ennek megfelelően félreérthető. Nem így Kolozsvári Grandpierre Emil példái, amelyek egyáltalában nem érdemlik meg ezt a jellemzést: „A szakmák nyelvi erőlködéseinek gyászos eredménye, hogy olyan szavakat gyártanak, amelyek megbénítják a képzeletet, mert olyasminnek a látására kényszerítik az olvasót, amit látni, következőképpen láttatni sem lehet” (1979: 56). Ezt az ítéletet szem előtt tartva, meglepő, hogy néhány oldallal odébb megdicséri Czúni Istvánt, mert „Joggal ítéli el, hogy a szemléletes *bogárhát* helyett domború keresztoszelvénnyel vagy konvex szelvénnyel írunk” (1979: 67; kiemelés tőlem — P. I.). A *bogárhát* valóban „telitalálata” lehetne szaknyelvünknek — ahogy Czúni írja¹⁹ —, de azt is meg kellett volna mondania, hogy ha a domború keresztoszelvénnyel helyett *bogárhát*-at írunk, akkor hogyan nevezzük meg a homorú keresztoszelvénnyel (ti. némiképpen a rendszerszerűsége is ügyelni kell a terminológiában!).

Nézetem szerint a metaforák azok, amelyek lebontják a köznyelv és szaknyelv közti határokat. Szemantikai motivációjukat a terminológia módszertana — mint láttuk — olyan értékesnek tartja, hogy esetleges poliszémiájuktól eltekint. Elfriede Beier, a nyelvész egyenesen aggódik attól, hogy a terminológia túlzott racionalizmusa kiirtásukhoz vezet.²⁰ Erről persze nincs és nem is lehet szó. Gondoljunk csak arra, hány szaknyelvi megnevezésben találkozunk ilyesmivel: *bütyök, csiga, fej, fül, koszorú, könyök, köpeny, láb, palást, sisak, szem, torok, villa* és hasonlókkal. Vajon mivel pótolnánk őket, és a bennük őrzött hagyományt, amelyet Kolozsvári Grandpierre Emil annyira sajnál? A metafora tilalmazása nem sokban különbözik a köznyelvi szavak terminológiai tilalmától, mivel a felemlített metaforák is köznyelvi szavak. Az előbbi szabály ellentmondásossága e szabály tükrében még élesebben kitűnik.

6. A szerző harmadik szabályát így értelmezzük: A szakmáknak nincs joguk köznyelvi szavak kombinációjával hosszú szakkifejezéseket alkotni. — Saját szavaival: „[A nyílászáró szerkezet] a hármas követelménynek semmiképpen nem felel meg. Azt, hogy nem rövid, fölösleges bizonygatni. Egyértelműsége ugyancsak vitatható, hiszen az a valami, amibe például az ajtót, az ablakot, a kéményt, a konvektort elhelyezik, sokkal közelebb áll a kerethez, mint a szerkezethez, noha szerkezet, mert megszerkesztették. Másfelől nem zárja a nyílást, hanem foglalatul szolgál valamely más tárgynak, amit beléje illesztenek, de ami ugyancsak nem zárja a nyílást; ha a nyílást be kellene zárni — akkor befaloznák... Csúnya szó, nehézkes szó, rossz szó, pontatlan szó, következőképp nemcsak fölösleges, hanem káros” (1979: 25).

A szerző érvelése nyilvánvalóan önkényes. Önkényes, mert pontosan tudja, hogy a ny. sz. („ismételni is undorodom” — mondja; 1979: 26) ajtót-ablakot jelent. Mindkettő szerkezet (vö. Műszaki Lexikon), de semmi esetre sem lehet a keret értelmet ráerőltetni, mint ahogy azt sem, hogy „nem zárja a nyílást hanem foglalatul szolgál valamely más tárgynak, amit beléje illesztenek, ami ugyancsak nem zárja a nyílást.” Bőven elegendő annyit tudni az értelméről, hogy az ajtó, ablak és kapu összefoglaló fogalmának megnevezése. Igaz, így viszont egyértelműségét kifogásolni nem lehet. Még mindig megmaradhat azonban az, hogy „csúnya, nehézkes, rossz” (ez ugyanis szubjektív ítélet), de az, hogy

¹⁷ ISO R 704—1968: Naming principles. 12.

¹⁸ DIN 2330—1979: Begriffe und Benennungen. Allgemeine Grundsätze. 12.

¹⁹ Czúni István i. h. 413.

²⁰ Elfriede Beier i. h. 202.

„pontatlan, fölösleges, káros” már bizonyítást is érdemelne, mint ahogy az is, hogy az ajtót és ablakot jelentő nyílászáró szerkezet helyett milyen logikai megfontolás alapján lehetne akár a *zárótok, toktöltés, tokzáró* (1979: 25), akár a *nyílásbélés* (1979: 166) megnevezést bevezetni. Ha sikerülne is valamelyiküket áterőszakolni a szabványosító (általában a szakmájukhoz jól értő tagokból álló) bizottságon, legfeljebb egy pontatlan (illogikus) szakkifejezésre tennénk szert, és ami a legnagyobb baj: a fogalmat pontosan tükröző, nem kiejthetetlenül hosszú szakkifejezés helyett. Mi a meglepő azon, hogy a nyelvész (ezúttal is Grétsy László) a szakmai tényeket figyelembe véve, a *ny. sz.*-et a szerzővel együtt nem ítéli el egyértelműen (1979: 24)?

Sokkal hatásosabban lehet példázni a szakkifejezés kezelhetetlenségét a *folyékony tüzelőanyaggal működő háztartási fűtőkészülék* megnevezéssel, de ezt Kolozsvári Grandpierre Emil nem hosszúsága miatt rója meg, hanem mert az *olajkályha* megnevezés fölösleges megkettőzésének tartja.²¹ Itt megint valami félreértés van, ugyanis sem a szakember, sem a laikus nem nevezi az olajkályhát úgy, ahogy szerzőnk állítja. A hosszú megnevezés ugyanúgy, mint a *ny. sz.*, az összefoglaló fogalom és nem az alárendelt olajkályha megnevezése. Igaz, a nem szakember előtt túl pontos, hosszú is, de se nem fölösleges, se nem illogikus.

A terminus technicustól megkövetelt pontosság és rövidség egymást keresztező követelmények. Sokszor nagyon nehéz a hosszabb vagy a rövidebb megnevezés között választani. Elfriede Beierrel egyet kell értenünk abban, hogy az összetételek és szócsoportok a fogalom több ismertetőjegyét ragadják meg, és ezáltal olyan „önleírásokat” adnak, amilyeneket éppen a technika kíván.²² Legyen erre példa a következő: *egy vastestű egy tekercselésű áramátalakító váltóáramról egyenáramra 100 V-ról 230 V-ra*.²³ Ennél is elrettenőbb ez a laikus számára teljesen értelmetlen megnevezés: *Tő. fk. 32–10 MSZ 8282 (32 kp/nm² szakítószilárdságú, 10% nyúlású fekete temperöntvény a 8282. sz. szabvány szerint)*. Ezek valóban nehezen kezelhető szakkifejezések, de az ilyenek aligha kerülnek a laikus közönség elé, ezért a köznyelvet nemigen rontják.

A szakma is védekezik a „hosszúra szabványosított” megnevezések ellen. Ahol lehet, megrövidíti őket, illetőleg annyit hangoztat vagy ír le belőlük, amennyire az adott kontextusban vagy szituációban szükség van. Példa: a szabványosított *villamos izzólámpa* helyett sok esetben elegendő csupán az *izzó* ejtése is.²⁴

7. Végül ejtsünk néhány szót arról is, hogy mi a hatása a terminologizálásnak — hangsúlyozva, hogy azt mi is mesterséges beavatkozásnak tartjuk — az össznemzeti nyelvre. Szerzőnk a terminologizálásban feszültségforrást lát.

Vajon miféle feszültség keletkezik a köznyelvi szavak és a szakmai definíciók önkényes összerendelése folytán? E. Beier így válaszol: „... a zavar abból keletkezett, hogy figyelmen kívül hagytuk az ember nyelvvel szembeni magatartását: a nyelvi alakra való hagyatkozást ... káros következmények nélkül nem tehetjük túl magunkat az anyanyelvi tartalomra, és ... nem »egyedül a definíció a fontos a szaknyelvben«”.²⁵

És miben látja jelentkezni a feszültséget Kolozsvári Grandpierre Emil? Erre is néhány idézet: „... lépést csak akkor tarthatunk a fejlődéssel — annyira amennyire —, ha az információk kavargó áradatában görcsösen kapaszkodunk a szavak megállapodott, lehangadt jelentésébe, mint a hajótörött a roncsba; ő az életét, mi a műveltségünket akar-

²¹ Kritika 1980. 3. sz. 14.

²² Elfriede Beier i. h. 202.

²³ Ipari termékek jegyzéke. 1967. 132.

²⁴ MSZ 9620/6 — 73.

²⁵ Elfriede Beier i. h. 200; a célzás E. Wüster dolgozatára irányul: Die terminologische Sprachbehandlung: Studium Generale 6 (1953.): 214–9.

juk megmenteni (1979: 63) ... a tudományok ... megakadályozzák a nagyközönséget abban, hogy betekintsen egy-egy szakma, tudomány műhelyébe. Valamennyi tudománynak van olyan rétege, ami közkinccsé válhat, ha mesterségesen nem gátolják meg ebben. Például köznyelvi szavak jelentésének önkényes és fölösleges megváltoztatásával (1979: 71). A nyelv mint minden élő szervezet változik ... a változtatás viszont szándékos, hiszen a szakmák, tudós vagy technikuscsoportok szüleményei, önkényes alkotások, nem spontán erők termékei ... minél több a voluntarista változtatások száma, annál zavartabban működnek a nyelvben végbemenő folyamatok, köztük az öntisztítás. Meggyőzően bizonyítja ezt a nyelvújítás.²⁶

Próbáljuk felvázolni a két szerző idézett megjegyzései alapján a terminologizálás várható következményeit: a) a hagyományok feladása, b) a tudományos eredmények hozzáférhetlensége, c) a nyelv öntisztításának megszüntetése.

A hagyomány valóban nagy úr. Nem egy köznyelvi kifejezést őrzünk új tartalommal. Ma is azt mondjuk, hogy *a nap felkel*, illetőleg *lenyugszik*; vannak, akik a golyósírónt és a filcírónt *toll*-nak mondják, holott mindenki tudja, hogy ezek illogikus kifejezések. Pontatlan kifejezés mögött is lehet tehát pontos fogalom (de fordítva nem, mert akkor a kifejezés is pontatlan).²⁷ Ha azonban a hagyományra való tekintettel legalább újonnan keletkező fogalmaink kifejezésének pontosságával nem törődünk, akkor egyre több kifejezésünk válik pontatlanná, illetőleg nem lesz többé alkalmas arra, hogy grammatikai vagy szemantikai struktúrájával hozzásegítsen a fogalmi tartalom kihámozásához. A hagyományhoz való túlzott ragaszkodás bizonyos esetekben hátrányosabb következményekkel jár, mint a nyelv fejlődési törvényszerűségeinek ismeretében vezetett változtatás. Bizonyára nem kell ecsetelnem, milyen következményei lennének annak, ha a gazdasági-technikai életben (például egy vállalkozási szerződés megkötésekor) úgy kezelnék a szakmai megnevezéseket, mint írónk: „S ha egyszer nagyjából megtanultuk, mi a vasbeton építkezés, tökéletesen mindegy nekünk, hogy a falakban alumínium vagy esetleg rézhuzalok szövik át meg át a betont” (1979: 62). Ilyen módon újratermelnénk a feszültséget.

Nehéz, s talán reménytelen vállalkozás lenne megvonni azt a határt, ameddig az időközben pontatlanná vált kifejezések a köznyelvben megőrizhetők. A szaknyelvben azonban sorsuk nem függhet a véletlentől. A beavatkozás elkerülhetetlen.

A bármely időponthoz tartozó, hagyományosnak tűnő össznemzeti normák is spontán folyamat és mesterséges normalizálás kölcsönhatásában keletkeznek.²⁸ A hagyományra való hivatkozás éppen a mesterséges beavatkozást (a nyelvújítás óta már ez is hagyomány!) igazolja (és nemcsak a magyar nyelvre, hanem minden nyelvre nézve; vö. a nyelvi tervezést a gyengén fejlett új államokban).²⁹

Az ismeretek számának gyarapodása és hozzáférhetlensége nem a terminologizálás következménye, hanem fordítva: a szakszóalkotás célja az ismeretek könnyebb felhalmozása, rendszerezése, megőrzése és továbbadása. A szakmai ismeretek közvetítőitől mindenestre elvárható, hogy a „fogyasztóik” ismeretéhez alkalmazkodva fejtsék ki a gondolataikat.

Kolozsvári Grandpierre Emil szerint a terminologizálás korlátozza a „nyelv öntisztulását” is. (A gondolat valószínűleg Czúni Istvántól származott át.)³⁰ A terminologi-

²⁶ Kritika 1980. 3. sz. 14.

²⁷ Lubomír Drozd: Zur formalen und inhaltlichen Charakteristik des Fachwortes: Muttersprache 88 (1978.): 284.

²⁸ Voproszi formirovanyija i razvityija nacionalnyih jazikov; Trudi insztyituta jazikoznanyija Akademii nauk SSSZR. H. Moszkva, 1960. 302; idézi: Heinz Ischreyt: Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik. Düsseldorf, 1965. 121.

²⁹ A nyelvi tervezésről, azon belül a magyar nyelvújításról vö. Walter Tauli: Introduction to a Theory of Language Planning. Uppsala, 1968.

³⁰ Czúni István i. h. 404 (l. a 7. sz. jegyzethez tartozó idézetet).

zálás azonban éppen ennek a képességnek a felhasználása! Jól emlékszünk még gyermekkorunk „meghitt” megnevezésére: a *villanykörté*-re. Helyette a szakmai fogalmat pontosabban tükröző *villamos izzólámpa* kifejezést szabványosították (MSZ 9620/6 — 73). Ma már mindenki ezt használja (legfeljebb lerövidítve *izzó-ra*). Mi más, ez mint az öntisztulást előmozdító tudatos tevékenység? A tudatos magatartás még nem voluntarizmus!

8. Nyilvánvaló, hogy a dolgozatomban 4., 5. és 6. pontjában részletezett „szabályok” a terminológizálás gyakorlatában nem alkalmazhatók, mert szinte minden nyelvi eszközt kivennének a terminológus kezéből, holott a terminológián öt évtized alatt kimunkált és mai megállapodott elmélete a természetes nyelv eszközeire támaszkodik: „A terminológizáláshoz — L. Drozd szerint — felhasználható valamennyi nyelvi eszköz, az egyszerű szó, az összetett szó, a szócsoport, a fogalomszó, a segédzó, sőt a mondat is. . . . A terminológiai és nem terminológiai egység között csak funkcionális oppozíció áll fenn. . . . A terminológizálás révén az érthetőség és a definiáltság is oppozícióba kerül.”³¹

Drozd, a nyelvész terminológus maga is oppozícióról beszél, s ezzel mintegy igazolja azokat az ellentmondásokat, amelyeket szerzőnk éles szemmel felfedezett a szaknyelv és köznyelv viszonylatában. Az persze ebben az idézetben sincs benne, hogy a szaknyelv romlással fenyegeti a köznyelvet, de az igen, hogy a szakszóalkotáshoz oppozíció ide, oppozíció oda, szükség van minden nyelvi eszközre. Ezek szerint a szaknyelvművelés feladata azoknak a nyelvi eszközöknek a feltárása, amelyek a szakmai kommunikációt elősegítik, nem pedig a kizárás. A szaknyelvi jelenségek megítélésében rendkívül fontos szerep jut az érthetőségnek és gazdaságosságnak, kevesebb az expresszivitásnak, még kevesebb a hangulati elemeknek. Egyet kell értenünk Benkő Loránd megállapításával: az érthetőség (szakmán belül és kívül) megköveteli a nyelv és társadalom, a nyelv és gondolkodás viszonyának alaposabb vizsgálatát.³² Ebből valóban hasznot húzhat az, aki a magyar szaknyelvek ügyét szíven viseli. Ehhez azonban a szaknyelvművelés semmiképpen sem fogadhat el ilyen kiinduló tételt: „A szakmai nyelvek egészséges fejlődésének a tudományos gondolkodás az akadálya” (1979: 59), mint ahogy kellően meg nem alapozott nyelvhelyességi szabályokat sem kodifikálhat.

Ennél mindenestre hasznosabb az így megfogalmazott, kevésbé hangzatos programot követni: „Optimizmust terjeszteni, a »nyelvromlás« legendájával szembeszállni és a szakembereket sajátos kifejezésformáik használatára bátorítani.”³³

Pusztai István

Kiszorulóban levő faipari szakszavaink

Gyermekkoromat és az ifjúkor néhány évét a mai Egerhez tartozó Felnémeten, a fűrészüzemben töltöttem. Szüleim lakása az üzem területén volt, ugyanis édesapámat az Egri Erdő- és Faipari Rt. majd a jogutód, az Észak-magyarországi Fűrészek alkalmazta.

Magam is dolgoztam az üzemben mint diák a nyári szünetekben, az érettségi után pedig egy évig folyamatos munkaviszonyom volt itt.

Amikor a felnémet fűrészüzemben egykor használt szavak jelentéstani magyarázatára teszek kísérletet, egyúttal édesapámra és munkatársaira is emlékezem.

Az összegyűjtött szavakat a magyar ábécé szerint szedtem betűrendbe. Ebbe a rendszerbe kerültek a jellegzetesen idegen szavak is. Jelentésük feltárásához felhasznál-

³¹ Lubomír Drozd i. h. 283.

³² Benkő Loránd: Kortárs 1977. 12. sz. 1959.

³³ G. Möller: Praktische Stillehre. Leipzig, 1968. 8.

tam az Erdészeti vadászati faipari lexikont (Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1964.). Erre az EVFL rövidítéssel hivatkozom. A német szavak jelentésének forrása Halász Előd Német—magyar szótára. A szavak értelmezésénél a TESz. és az ÉrtSz. megfelelő címszavai segítettek.

Bórdeszka. Az EVFL-ben csak a *széldeszka* szót találjuk meg. Így: „a rönk közép vonalától a legnagyobb távolságra levő két legkülső deszka.” *Bórdeszká*-nak azt a gyengébb minőségű *széldeszka*-t nevezték, amely jelentős mértékben tartalmazta a fa kérget. A szó előtagjában szereplő *bőr* tehát hasonlóságon alapuló névátvitel.

Cirkula. A TESz-ben a közhasználatú *cirkulál* szó 3. jelentése 'körbe jár'. A cirkula nem más, mint a *körfűrészgép*. Ez 'tárcsa alakú kerületén fogazott forgácsoló szer-zám'.

Csikk. Jellegzetesen népies szó. Az említett nyelvközösség nyelvhasználatában a talpfa méretre vágásakor az abból leesett véget jelentette, illetve a hézagléc (spangli) 20–30 cm-es darabjának volt a neve. A TESz. a 'kialudt vagy eldobott' cigarettavagy szivarvég' jelentésű *csikk*-et az „argó illetőleg az alacsonyabb szintű köznyelv szavá”-nak minősíti.

Dugó. Az EVFL-ben a *betéttuskó* címszó alatt találjuk: 'vasúti vasbeton aljakba beépített, sínek rögzítésére szolgáló faválaszték'. Csonkagúla alakú test, mely a *dugó* nevet onnan kapta, hogy alakja bizonyos dugóra hasonlít, illetve felhasználása a dugóéhoz hasonló. A betéttuskó nevezetessége, hogy kezdeti gyártásával épp az Észak-magyarországi Fűrészek foglalkozott. Termelési szempontból Eged András felnémeti körfűrészese neve érdemel említést, ugyanis az ő újítása alapján vált a gyártástechnológia a faiparban közhasználatúvá. Édesapám, idősebb Dóra Zoltán pedig ezzel kapcsolatosan értékes számításokat végzett vállalatára számára.

Gáter. Az EVFL *Keretfűrészgép* (gatter) címszava szerint: „A magyar fűrészipar alapgépe. Alternáló főmozgású keretfűrészlapokkal fogácsoló, gépi előtolású szerszám-gép.” Miután a *gatter* az EVFL-ben is szerepel, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy egy közismert hangtani törvény érvényesül az ejtésformában.

Kant. Ez a szó valószínűleg a *Kante* német szóból származik. A német szó jelentése 'él(e vaminek)'. Halász Előd szótárában szerepel az 'elváglólag egymásra rakva' (auf übereinandergeordnet) példa. Feltehető, hogy ebből vették át a *kant* szót, amely azt jelentette, hogy a deszka vagy palló szélességének mérésekor a szélesebb oldalra kellett fordítani a fűrészárut. A *kant* felszólító értelemben szerepelt. Mondatban így is hallottam: „Kantoljuk meg, fiúk!”

Laska. A betéttuskó készítésekor keletkező ék alakú hulladékfat nevezik így. Alakja az ÉKSz.-ban szereplő 'metélt' szóval teremt hasonlóságot, metaforikus szóhasználatra utal.

Pulyka. A deszkák, pallók kézi kérgelésekor keletkező fakérget a dolgozó bérkiégésztésképpen megkapta az üzemtől. Ezt jellegzetes kúpszerű rakásba rakták össze. A hosszabb, tetszetősebb darabokból készült a külső váz, míg az apróbb törmelék ennek belsejében volt. Az így elkészült máglya v. rakás onnan kapta a nevét, hogy jó „kövér” volt, akár a pulyka.

Spangli. Az EVFL-ban *hézagléc* a neve, jelentése 'fűrészelt áruk tárolásánál az egymásra kerülő rétegeket elválasztó lécz'. Eredetét tekintve a német *Spanglied* 'feszített betét'-re vezethetjük vissza. E formájának kialakulását talán az segíthette elő, hogy a nyelvérzék birtokos személyjelnek fogta föl a szóvégi *d*-t, és elvonással alakította ki az általa szótőnek vélt alakot.

Stóc. Az ÉrtSz.-ban *stósz*-ként találjuk, melynek 2. jelentése 'rakás, csomó, nyaláb'. A szó fölötti csillag jelzi, hogy nyelvhelyességi szempontból kifogásolható szóval van dolgunk. Az adott közösség nyelvhasználatában a *máglya* szót jelenti. Az EVFL-ban

a máglya meghatározására a következőt olvashatjuk: „Iparifa-választékok készletezési formája. A választékok hossz tengelyükkel párhuzamosan, oldalkitámasztás nélkül fekszenek egymáson.”

Splintes. A *splint* tulajdonképpen a szíjács. Ez 'a gesztfa és a kambium közötti farész'. „Ipari szempontból kevésbé értékes, mert sok tápanyagot tartalmaz, ezért a gombák és a rovarok ezt a részt támadják meg.” (EVFL). *Splintes*-nek azt a faipari terméket nevezték, amelynek egy része a szíjácsot tartalmazta. A splintes parkettát például egy időben külön minőségi osztályba sorolták, eladási ára alacsonyabb volt.

Unterläng. Német megfelelője az *Unterlage* 'alátét, alj(zat), alap(zat), talapzat' jelentésű szó. Az *alátétfa* jelentéséről az EVFL így ír a *máglya* címszó alatt: „A *M* alá a földre fa v. betontuskókra fektett ászokfát (alátétfát, párnafét, vánkofsát) helyeznek.”

A bemutatott szavak csupán töredéke annak a gazdag szókincsnek, amely az erdő- és faiparban egykor közismert volt. Úgy vélem, hogy jelentős részük kihalóban van, hiszen már mintegy két-három évtizeddel ezelőtt is kiszorította őket a hivatalos szóhasználat, amely részint a nyelvnek az idegen szavaktól való megtisztításával magyarázható, másrészt azzal, hogy az üzem egyre szélesebb körű termelési, kereskedelmi kapcsolatai révén, a hivatalos szavak beáramlásának mind nagyobb lehetősége nyílt meg. Az idegen szavakat felváltó új nevek általában alkalmasak voltak a pontos megnevezésre.

Ennek ellenpéldája azonban a *rönk* szó kiszorítására tett kísérlet. Helyette a *gömb-fá-t* akarta bevezetni a faipar hivatalos nyelve. Ez esetben a szó hangalakja nem arra a jelentésre utal, amit meg akarunk nevezni. Lásd erről a Ny. 1978: 231-ben Kiss Lajos szómagyarázatát: Nyr. 102: 231.

Néhány szónak a kihalását az is magyarázza, hogy az adott faipari termék gyártását a fűrészüzem beszüntette (*dugó, laska*). A fakéregből rakott *pulyka* pedig a szociális viszonyok megváltozása miatt homályosult el. Fakéregre mint tüzelőanyagra ma már nemigen van szükség.

Érdemes lenne a faipar kihalóban levő szavait felkutatni, és a különböző üzemek sajátos megnevezéseit összehasonlítani az azonos fogalmakra vonatkozóan.

Dóra Zoltán

Különös földrajzi nevek

A különösség nem névtudományi, hanem esztétikai, filozófiai kategória. A névtani kutatónak egyforma érdeklődést kell mutatnia minden név iránt függetlenül attól, hogy a névadás szempontjából szokványos, unalomig ismétlődő, vagy pedig a sablonostól meg-gondolkoztatóan elütő, furcsa, különös jelenséggel van-e dolga. A nem szakember képze-letét főleg a furcsaságok foglalkoztatják.

Bemutatok most egy kisebb gyűjteményt olyan földrajzi nevekből, amelyekben van valami szokatlanság, különösség. E helynevek különössége többnyire abban áll, hogy olyan köznevek fordulnak elő bennük, amelyek egyébként nem igen szoktak föld-rajzi nevekben szerepelni. Ilyenek pl. a következők: *bank, bíróság, bocsájtó, böngyöle, bur-nót, búz, dohogó, dög, durrogós, duzzogó, emberfő, eming, ezer, félszer, halál, hallgató, hideg-lelős, holdvilág, ijesztő, kókusz, kortyogó, koporsó, könyök, lakodalom, merítő, mise, napfény, naplás, pipis, pite, pohár, rekesztő, ríkató, romlott, szárazvám, tehéntánc, telelő, tizenhárom, torok, törőrszák, üstök, üvegcsűr* stb. Gyakran eredményez furcsa, bizarr névalakot a nép-etimológia, pl. *Átokháza, Földszin, Keserűs-hegy, Nadrág, Pilátus, Sörkút, Tejfalusziget, Vércsorog* stb. esetében. Olykor a földrajzi névben megtalálható személynév (*Angyal Bandi, Forintos, Pénzverő* stb.) tér el a sablontól. Sajátos csoportot alkotnak a csárda-névből alakult helynevek (*Csokoládépuszta, Háromrózsa, Betekints-völgy* stb.). Felbukkan egy-egy olyan helynév is, amely természetfölötti erőknek tulajdonított jelenségekkel kap-csolatos (*Istenkas, Ördög lakodalmá*). Figyelmünkre méltó az *alig* határozószó helynévi al-kalmazása (*Aligvár*).

Agártorok 'völgy a Gerecsében Tarjántól keletre'. Az 1800 (MNYTK. 132. sz. 59) óta adatolt völgnév az *agár* 'karcú törzsű vadászkutyafajta' és *torok* 'a szájjüregből a ga-ratba vezető nyílás' összetétele. Efféle nevet a völgyek összeszűkülései szoktak kapni. Hasonló szerkezetű a középkor óta kimutatható és ma is többfelé használatos *Farkastorok* helynév. L.: 1337: *Farkasturuk* 'falu Valkó megyében' (AnjouOkm. 3: 358; l. még Csánki 2: 308 és ComSirm. 49); 1769: *Forcas Torok* 'Nagyveleghez tartozó határrész' (FMTÉ. 6: 304); stb. L. még *Bikatorok* 'futóhomokos terület Izsáktól északra' (MoFnt. 1: 15). A tizenöt éves háború lezárásaként 1606. november 11-én a Zsitva torkolatának közelé-ben, Vértpusztán megkötött békét *zsitvatoroki*-nak [1618: *zsitvatorokbali*: Borsos: Vás. 134] nevezik. Itt a *torok*-nak 'folyótorkolat' az értelme. (Irodalom: Hefty: NyF. 66. sz. 45.)

Aligvár 'Szemenyecsrnyéhez tartozó település Alsószemenyétől északkeletre' [1882: *Aligvár*: Hnt. 11, de l. 1862: „*Aligvár*: népes puszták, Somogy és Zala vármegyék-ben”: CzF. 1: 116 is]. Az ország különböző részein található *Aligvárda* (Hnt. 1863. 122), *Aligvárdi* (Hnt. 1882. 11), *Aligvári* (Pesty: MoHn. 5), *Aligvárom* (SMFN. 124), *Alivár-pusztá* [1913: *Alivár*: Hnt. 324, de l. 1852: *Alig vár*: SMFN. 592 is]-féle földrajzi neve-kek együtt az *alig* határozószónak és a *vár* igének az összetételeként alakult. E helynév-

csoport egy része távolabb eső településre vonatkozik („alig várja az ember, hogy odaérjen”), más része pedig olyan határreszt jelöl, amelynek gazdája nehezen várja a termést („alig várom, hogy teremjen”). A névadásnak más efféle indítékai is lehettek. Egyes esetekben az utótag a *vár* 'erősség' főnévnek és származékainak az analógiás hatása alá került. — Az *alig* határozószónak helynévben való szerepléséhez l. a FNESz.-ben *Balaton-aliga* szócikkét. (Irodalom: SMFN. 120, 124.)

Almakerék 'romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól délkeletre'. Az 1305 (MagyRom. 1: 247) óta adatolható helységnév az *alma* 'vadalma' fanévként és a régi *kerek* ~ *kerék* 'körhöz hasonló alakú erdő' főnévként az összetétele. Kerek vadalmánál települt falut jelöl. (L. a FNESz.-ben *Csipkerek*, *Monyorókerék* szócikkét.) Az *Almakerék* helységnévből a németben *Malmkrog* lett, ez pedig a románban *Mălincrav*-ként honosodott meg. (Irodalom: Knieszsa; MagyRom. 1: 247.)

Angyalbandi 'helység a jugoszláviai Bácskában Topolyától (Bačka Topola) nyugatra'. Az 1894 (VajdFN. 1: 27) óta adatolható helységnév a legrégebből ismert betyárról, *Angyal Bandi*-ről kapta nevét, aki a hagyomány szerint itt húzódott meg társaival együtt. A felvidéki nemesi családból származó betyár igazi neve Ónody András (1760 k. — 1806) volt; betyárnevét kedvesétől kapta. — A szerb-horvátban Angyalbandinak *Gornja Rogatica* [1776: *Roglaticza*: VajdFN. 1: 27] a neve. Ennek második néveleméhez l. szerb-horvát *rog* 'szarv': > *rogalj* 'csücsök, sarok, szöglet' és *rogat* 'szarvat viselő, szarvas'. (Irodalom: VajdFN. 1: 27; NéprLex. 1: 103.)

Átokháza 'Ruzsához tartozó határ rész a község belterületétől délnyugatra'. Az 1642 (NytudÉrt. 22. sz. 10) óta adatolható helynév minden bizonnyal összetartozik az 1446: „*Althokzallasa* in sede Kechkemeth” (Bártfay Szabó; Pest m. 189) helynévvel úgy, hogy az elsődleges *-szállása* utótag helyébe idővel a *-háza* lépett. Az előtag a régi *Oltuk* [1393: „circa Nicolaum *Oltuk* dictum Comanum”: ALingu. 7: 77] személynévvvel azonos. Ez török, közelebbről kun eredetű. Köznévi előzményéhez l. ötörök *artug* 'nagyobb; túlságos, fölös' (DTS. 57). Később az előtagot az *átok* 'vak indulatból mondott rossz kívánság' főnév magához hasonította. E népetimológiás átfarmálást a valóság is alátámasztani látszott: a határ rész talaja rossz futóhomok. (Irodalom: Rásonyi: ALingu. 7: 76; Inczeffi: NytudÉrt. 22. sz. 10.)

Bagó-hegy '343 m magas hegy a Gerecsében Gyermelytől nyugat-délnyugatra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 198) óta adatolt hegynév előtagjaként a *bagoly* madárnév nyelvjárási *bagó* változata szerepel. Azzal lehet kapcsolatban, hogy a névadáskor bagoly vonta magára a figyelmet a hegyet borító erdőben. A köznyelvi *bagó* 'dohánymaradék a pipa alján; rágni való dohány; dohányáru' származását tekintve más szóból, mégpedig az északi-keleti olasz nyelvjárásokból való jövevény (Benkő: MNy. 77: 203–6). A *Bagó-hegy*-et hallva a legtöbb nem helybeli ember bizonyára erre a köznyelvi *bagó*-ra gondol. (Irodalom: TESz. 1: 217 *bagoly* a.; FNESz. 73 *Baglyaskő* a.)

Bakbűz 'határ rész Iszkaszentgyörgy belterületétől délre'. Az 1743 (FMTÉ. 6: 260) óta adatolható határ rész név köznévi előzménye a *bakbűz* 'a bakból kiáradó csípős, kellemetlen szag' (NySz. 1: 335). Olyan helyet nevezhettek el így, ahol a névadás idején orrfacsaróan bűdös volt. A *bakbűz* főnév helynévi alkalmazására már a középkorból is van adat; vö. 1329: „ad pirum *bokbysz* nominatum” (AnjouOkm. 2: 436). A szóban forgó körtefa az Ipoly menti Szécsényhez tartozó Pöstyénpuszta környékén állott.

Bankfalu 'Kiskunfélegyháza városrésze a központtól északkeletre'. A *bank* 'pénzintézet' és a *falu* összetételeként alakult helynév a Félegyházi Öreg Takarékpénztárra emlékeztet, amely 1911-ben a várostól másfél kilométerre levő földjén parcellázásokat kezdet. A parcellázott telkeket előbb *Bankföld*-nek [1926: Hnt. 163] hívták, majd a családi-ház-építés előrehaladásával a *Bankfalu* [1937: Hnt. 307] névváltozat kerekedett felül. (Irodalom: Fekete: Kisk. 20.)

Békarikató 'mocsaras határrész Csákvár belterületétől kelet-északkeletre'. Az 1839 (FMTÉ. 6: 244) óta adatolható határrésznév a *béka* állatnévnek és a *rikat* 'ríni készlet' ige folyamatos melléknévi igenevének az összetétele. Olyan területet jelöl, amelyen békák brekegnek, kuruttyolnak. Másfelé is előfordul helynévként; Balatonszabadi Bem utcájának *Békarikató* (SMFN. 136) a népi neve. Sümeg vidékén köznévi szerepű *béka-rékató*-t (ÚMTsz. 1: 394) is feljegyeztek 'mocsaras, vizenyős hely' jelentéssel. — Ingoványos helyen települt falu szintén kaphat 'békarikató'-féle alapjelentésű nevet. Jó példa erre a Turócszentmártontól délre fekvő *Zsámbokrét* [1282: *Zabakrek*: Úrhegyi: MNyTK. 45. sz. 12]. Ennek szlovák előzményét, a többes számú *Žabokreky* helységnevet a *žaby křkajú* 'kuruttyolnak a békák' (SISJ. 1: 774) szó szerkezet alapján érthetjük meg. A csehben is van *Žabokrky* (Profous 4: 799) és *Žabovřesky* (Hosák—Šrámek 2: 805) helységnév, amely ugyancsak békabrekegéses helyen épült falura utal.

Betekints-völgy 'a Séd völgye Veszprémben a Vártól nyugatra'. A völgyet a Séd bal partján épült *Betekints csárdá*-ról (1927: Dornyay: Bakony 179) nevezték el. A másfelé is előforduló (Kreszn. 2: 250; CzF. 1: 623; SMFN. 708, 805; MNy. 72: 215; stb.) csárdanévet a *betekint* 'benéz, bepillant' ige felszólító módjának egyes szám második személyű alakjából való. Betérésre buzdít

Bika-rét 'Balatonkilitihez tartozó rét a község belterületétől délnyugatra'. Az 1858 (SMFN. 152) óta adatolható határrésznév a *bika* 'hím szarvasmarha' és a *rét* 'kaszáló' összetétele. A névadás háttérét ekként világítja meg Paládi-Kovács Attila (A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp., 1979. 101): „A kisebb falvak községi használatban hagyott réteji gyakran csak akkorák voltak, hogy a falu egy-két bikáját eltartsák . . . A *Bika-rét*, *Bikakert* típusú helynevek csaknem minden magyar falu földrajzi nevei között megtalálhatók . . . A Bika-rét rendszerint a falu legjobb kaszálója, közel esik a faluhoz, szomszédságában áll a bikaistálló és a csordás háza. Kaszálása sok vidéken még a második világháború után is közmunkában történt, legfeljebb áldomást fizetett a község vagy a közbirtokosság.”

Bírószágy-dűlő 'határrész Dad belterületétől nyugatra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 107) óta adatolt határrésznév első néveleme a nyelvjárási *bírószágy* 'községi bírói tisztség' főnévnek az -i képzős melléknévi származéka. Azzal kapcsolatos, hogy a szóban forgó föld mint községi birtok a mindenkori községi bírónak volt a használatában. (Irodalom: Pesty: Kom. 107, Tolna 3: 281.)

Bocsájtó-völgy 'az agostyáni arborétumtól Agostyán belterülete felé húzódó völgy a Gerecsében'. Az 1864 (Pesty: Kom. 57) óta adatolt völgnév első eleme a *bocsát* ~ *bocsájt* 'ereszt' ige folyamatos melléknévi igenevéből való. Tulajdonképpen jelentését az a földrajzi köznév világítja meg, amely a *bocsát* szinonimájának, az *ereszt* igeének a származéka: nyelvjárási *eresztő* 'még nem meredek, de már lankás part, oldal' (Maácz: FöldrTsz. 12), *eresztős* 'ereszkedő, lejtős' (uo.).

Böngyölös 'rét és erdő Szabadi belterületétől délre'. Az 1852 (SMFN. 487) óta adatolt határrésznév alapszava a magyar nyelvjárási *bengyele* ~ *böngyöle* 'a gyékényfélék keményfődtartalmú, lisztes gyökértörzse, amelyből ínség idején lepénykenyeret, pogácsát lehetett sütni' (MTsz.). Gyékényfélével benőtt helyre utal, ahol böngyölét szedtek. Györffy István (A szilaj pásztorok. Karcag, 1928. 27–8) érzékletes leírásából tudjuk, hogy különösen nagy bengyelefogyasztók voltak a pásztoremberek: „A szilaj pásztor kenyere a gyékény lisztes gumója, a gyékényböndő vagy bengyele volt. A gyékényböndő kotús földben termett, a szilaj csikósok, gulyások magok ásták ki vagy tépték fel, a szilaj kanászok ellenben a nyájjal dúratták ki, s mikor a disznók feldúrták a gyökeret, elverték róla. Egyszóval mással kapartatták ki a gesztenyét. A böndőt vagy böngyölét sült is, főve is egyformán ették, mint mi most a krumplit. Ha megsült vagy megfőtt, széthasogatták. Belől olyan volt, mint az ikra. A pásztorok módfelett szerették. Volt olyan, aki böndőérés idején a kenyérre rá sem nézett! Nagy aszályok idején, mikor semmi gabona nem termett, még a városi szegény lakosság sem vetette meg a gyékényböndőt. Bementek a rétbé s zsákszámba ásták fel a lisztes gumójú gyökeret. Azt mondják, akik ették, hogy kissé fanyar volt, de meg lehetett rajta élni.” (Irodalom: EtSz. 1: 358 *bényele* a.; SzegSz. 1: 186; Gunda: NéprLex. 1: 253.)

Bumbum-kút 'forrás a Concó bal partján Ács belterületétől északra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 44) óta adatolt forrást a hagyomány szerint egy Argay nevű ácsi tisztartó foglaltatta, akinek „Bumbum teremtetten” volt a szavajárása. Argay szavajárásáról neveztek el a forrást. (Irodalom: Pesty: Kom. 44.)

Burnót-patak 'Ábrahámhegynél a Balatonba ömlő vízfolyás'. Legkorábbi ismert előfordulása 1884-ből (Nagy-Vázsony és Badacson-Tomaj. 1: 75,000-es térkép) való *Burnóti-p.* alakban. A patak átfolyik a Kővágóörshez tartozó, *Burnót*-nak [1864: „*Burnót*. Ingoványos rét”: Pesty (Zala m.)] hívott ingoványos, tőzeges határrészen, s róla kapta nevét. A határrésznév köznévi előzménye a magyar *burnót* 'száritott és finom porrá őrölt dohány, tubák'. A névadást a burnótnak és a tőzegtalajnak bizonyos fokú hasonlósága magyarázza. (Irodalom: Pesty: MoHn. 51; Jankó: BNépr. 58; DornyVigy. 180; TESz. 1: 392 *burnót* a.)

Cikmántor 'romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól északkeletre'. Az 1325 (Csánki 5: 873) óta adatolt helységnév a német *Zuckmantel* átvétele. A német nyelvterületen sokfelé előforduló *Zuckmantel* helynévhez l. középfelnémet *zucken* 'elragad, elrabol' és *mantel* 'felsőkabát, köpeny'. Olyan helyre utalhat, ahol tanácsos a köpenyt szorosan fogni, nehogy az útonállók lehúzzák az emberről. L. német *Zuckmantel* ~ *Zückmantel* ~ *Zickmantel* [tkp. 'útonálló, rabló'] családnév (Brechenmacher 2: 868) is. Kevésbé meggyőző feltevés szerint a *Zuckmantel* helynév előtagjában a középfelnémet *zwik* 'ék', utótagjában pedig a *mantel* 'erdeifenyő' rejlik, s olyan, útkereszteződésnél álló erdeifenyőre vonatkozik, amelynek kergébe útbaigazító jelzést róttak. (Irodalom: Knieszsa: MagyRom. 1: 287; Profous 5: 145; Bach: DtNam. 2/1: 309; Hosák—Šrámek 1: 147, 171.)

Csokoládépuszta 'település Hosszúhetény belterületétől dél-délkeletre'. A név 1780 körül bukkan fel egy csárda jelölőjeként „*Diversorium Tsokoládé*” (Reuter: Hosszúhet. 27) alakban. Olyan magát kellető csárdanévvvel van itt dolgunk, amelyet minden bizonytalanság figyelemfelkeltés, vendégcsalogatás szándéka sugallt. Idővel a csárdanevet egy major örökölte.

Dohogó-hegy '257 m magas domb Bokod belterületétől nyugatra'. Az 1864 (Pesty: Kom. 91) óta adatolt helynév első eleme a *dohog* 'csendesesen mérgelődik, bosszú-

san morgolódik, zsörtölődik' ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Feltehetőleg a dombon telepített szőlővel, annak bizonyára gyakran elmaradó termésével van kapcsolatlanban.

Döglött-kúti-dűlő 'határrész Dunaföldvár belterületétől délnyugatra'. Az 1865 (Pesty: Tolna 1: 329) óta adatolható dűlőnév előtagja a nyelvjárási *döglött kút* 'bedült, beszakadt kútgödör' (ÚMTsz. 1: 1013) szó szerkezetnek az -i képzős származéka. A nyelvjárási *döglött* 'állati hullák megsemmisítésére való mély gödör' (ÚMTsz. 1: 1012) főnévhez nincs köze.

Dögmező 'romániai helység Erdélyben Déstől északkeletre'. Az 1456 (Suci: DictIstTrans. 1: 214) óta adatolható helységnév arra a mezőre emlékeztet, amelyen a Dög-patak folyik át. A *Dög-patak* (MNY. 21: 202) víznév előtagjának 'romlott, ártalmas vízű' az értelme. Etimológiailag azonos a *dög* 'állati hulla' főnévvel. (Irodalom: S. R. : MNY. 21: 202.)

Durrogós-tető '414 m magas hegy a Bakonyban Ugodtól délkeletre'. Az 1864 (Hunfalvy J.: MBir. 2: 448) óta adatolható hegynév első eleme a *durrog* 'pattogva ég, ropog' ige folyamatos melléknévi igenevének a -s képzős melléknévi származéka. A löszdombokból kiemelkedő hegy mészkőből és ez alatt fekvő krétamárgából áll. Mindkét kőzetet mészégetésre használják. A krétamárga az égetéskor erősen pattog és durrog. Innen kapta nevét a hegy. (Irodalom: Dornyay: Bakony 238.)

Duzzogó 'taváról nevezetes lakott hely Iszkaszentgyörgy belterületétől északra'. A XIX. század első fele (FMTÉ. 6: 261) óta adatolt helynév a *duzzog* 'durcáskodik, dohog, pufog' ige folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett. Elsődlegesen a tavat tápláló forrást jelölte, amelynek vize erősen bugyborékolva („duzzogva”) buzog fel. L. még nyelvjárási *duzzogó* 'szilárdnak látszó, könnyen beszakadó veszedelmes hely a lápon és az erekben' (Ecsedi-láp melléke: MTsz. 1: 446). (Irodalom: Dornyay: Bakony 62; Strömpl: HidrK. 9: 117; FMTÉ. 6: 261.)

Ebjesztő-tető '400 m fölötti magasságú hegy a Vértesben Vérteskozmatól északra'. Az 1864-ben *Ebjesztő bükk* (FMTÉ. 6: 268) alakban felbukkanó helynév első eleme az *eb* 'kutya' főnévnek és az *ijeszt* 'rémít' ige folyamatos melléknévi igenevének a jelöletlen tárgyas összetétele. Elsődlegesen egy — bizonyára magában álló — öreg bükkfára vonatkozhatott, amely az időnkénti villámcsapástól eltorzult, alaktalanná vált. Ilyen volt a budai Normafa is, amit — a ném. *Wetterbaum* (tkp. 'viharfa') alapján — *viharbükk*-nek (Siklóssy: Svábh. 95, 101) is nevezték. A köznévi használatú *ebjesztő*-re l. nyelvjárási *ebjesztő-péntek* 'húsvét utáni péntek' (MTsz. 1: 450). Szerkezeti felépítéséhez l. nyelvjárási *kutyaijesztő* 'szódavíz' (SzegSz. 1: 859).

Emberfő 'romániai helység Erdélyben Déstől észak-északkeletre'. A helység elsődleges neve *Ambrus* [1370: BánffyOkl. 1: 291] volt. Ez a magyar *Ambrus* [1202–3 k./15. sz.: *Ambreus*: SztP. KritJ. 1: 63] személynévből alakult. A későbbi *Emberfő* [1553: SzDMon. 3: 381] névalak azzal kapcsolatos, hogy a falu mellett levő hegynek olyan az alakja, mint egy emberfej. A névadáshoz l. 1688: *Emberfő* 'Huszt várának egyik bástyája' (Radv. Csal. 2: 393; NySz. 1: 957); 1808: *Emberfő* '1269 m magas hegy az Alacsony-Tátrában Vernártól északnyugatra; Človečia hlava' (Lipszky: Rep. 1: 166).

Evetes-völgy 'Hidegkút felől Balatonfüred irányában húzódó völgy'. Az Árpád-kor [+1093/1274/1365/1399: „ad vallem, que dicitur *Euetes*”: PRT. 10: 497] óta adatol-

ható helynév a régi, nyelvjárási *evet* 'mókus' állatnév -s képzős melléknévi származékának és a *völgy* főnévnek az összetétele. A névadáskor a völgyben feltűnően sok lehetett a mókus. (Irodalom: Jankó: BNépr. 62; EtSz. 2: 104 *evet* a.; TESz. 1: 813 *evet* a.)

Ezerlovas 'erdős, dombos határrész Kistolmács belterületétől észak-északnyugatra'. Az 1964 óta (ZMFN. 470) adatolt dűlőnév az *ezer* számnévnek és a nyelvjárási *lovas* 'lóerős' melléknévnek az összetétele. Az magyarázza, hogy az olajbányászat egy ezer lóerős transzformátort működtetett itt, amely hamar tönkrement. Neve azonban megmaradt mint a zalai olajbányászat történetének a nyelvi nyoma. (Irodalom: ZMFN. 470.)

Félszerfalva 'ausztriai helység Burgenlandban Kismartontól dél-délnyugatra'. Az 1609 (Kázmér: Falu 134) óta adatolt helységnév a régi és nyelvjárási *félszer* 'fél sor, egy sor ház' (vö. *Duna melletti félszer, Kertek alatti félszeren lakni*: CzF. 2: 777) és a *falu* főnév összetétele. Olyan településformát jelöl, amelynek az utca fél oldalán álló ház sor a jellemző vonása (egysoros falu). Hasonló helységnévvel a magyar nyelvterület más részén is találkozunk; vö.: 1302: *felzerfolua* (MNY. 10: 41); 1441: *Felzerfalu* (Csánki 3: 119 *Ujfalua* a.). L. még ném. *Halbseit* [tkp. 'az országút fél oldalán települt falu'] > cseh *Holba* (Hosák – Šrámek 1: 271) is. (Irodalom: KranzmBürg. 72.)

Féltorony 'ausztriai helység Burgenlandban Nezsídtől délkeletre'. Az 1487–8 (Csánki 3: 680) óta adatolt helységnév a *fél* számnévnek és a *torony* főnévnek az összetétele. A falu egy félbemaradt vagy félig leomlott toronynál települt. A névadás szemléleti háttéréhez l. a FNESz.-ben *Félhalom* és *Kiskunfélegyháza* szócikkét. A német *Halbturm* (1493: Csánki 3: 680) 'Féltorony' a magyarral párhuzamos névadás eredménye. (Irodalom: Schwartz: NyNH. 128; Moór: Westung. 238, 270; KranzmBürg. 68; Kónyi: Nyr. 103: 475.)

Forintosháza 'lakott hely Nagykapornak belterületétől északra'. Az 1412 (Csánki 3: 54) óta adatolt településnév a *forint* főnév -s képzős melléknévi származékából alakult *Forintos* [1403: Anthonio *Florentos*: OklSz. 259] családnévnek és a birtokos személyraggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' főnévnek az összetétele. (Irodalom: EtSz. 2: 386.)

Földszin 'romániai helység Erdélyben Segesvártól délnyugatra'. Az 1304 (Magy-Rom. 1: 247) óta *Földszintelke* alakban adatolható helységnév a *Felicián* [1111: *Felicianus*: CDES. 1: 64] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' főnévnek az összetétele. Idővel az előtag a *földszin* 'feketés szín' (NySz. 3: 248) főnévhez hasonult, az utótag pedig elmaradt. (Irodalom: EtSz. 2: 197, 452; Kniezsa: MagyRom. 1: 247.)

Gazdag-rét 'nagyreszt beépítetlen terület Budapest XI. kerületében a Budaörsi úttól északra'. Az 1847 (Életképek 1847. 2: 55) óta adatolható határrésznév a német *Reiche Ried* 'Gazdag-rét' pontatlan tükörfordítása. A mintául szolgáló német határrésznév második eleméhez l. ausztriai német *Ried*, *Riede* 'szőlőhegy lejtője' (DudenÖst. 189). A *Reiche Ried* tehát voltaképpen a szőlőhegy gazdagon termő lejtőjét jelöli.

Görgényüvegsűr 'romániai helység Erdélyben Szászrégentől északkeletre'. Az 1760–2 (Suci: DieſtTrans. 1: 266) óta adatolható helységnév utótagja a régi *üvegsűr* 'kisebb üveggyártó üzem, üveghuta' (NySz. 1: 474) főnévből alakult. A helyneveknek ahhoz a csoportjához tartozik tehát, amelyhez a *Háromhuta*, *Kishuta*, *Nagyhuta*, *Répáshuta*, *Vágáshuta* (FNESz.), illetve a *Csehbánya*, *Németbánya*, *Óbánya* (FNESz.),

E helyeken egykor üveget gyártottak. A megkülönböztető szerepű *Görgényi*- előtag a Görgényi-havasokkal kapcsolatos.

Hallgató 'erdős domb a felsőgallai Kálvária-hegytől északkeletre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 129) óta adatolt helynév a *hallgat* 'nem szól, csendben van' ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Tulajdonképpen értelme 'hallgató, csendes, zajtalan, néma'. Olyan szálerdővel kapcsolatos, amelyben valóságos templomi csend szokott lenni. L. még: *Hallgató-hegy* '377 m magas domb Rudabányácskától nyugatra'; *Nagy-Hallgató* '542 m magas hegy Vágáshutától kelet-északkeletre' [1390: „ad magnum montem *Halga-toheg* appellatum”: ZsigmOkl. 1: 171]; *Kis-Hallgató* '493 m magas hegy a Nagy-Hallgatótól délnyugatra'; stb.

Halrekesztő 'határrész Ásványráró belterületétől északra'. A *Halrekesztő*-ként 1856-ból (MNYTK. 95. sz. 23), *Halrekesztő*-ként 1864 (uo.) óta adatolható helynév a *hal* állatnévnek és a régi *rekesztő* 'a víz medrét elrekesztő, kerítésszerű ősi halfogó' főnévnek az összetétele. A Szigetközben ekként folyt a rekesztés: „Alacsony vízálláskor a keskeny oldalágakban megszorultak a halak. »Póskévüket« [= kétméteres rőzsekötegeket] karóztak le, és keresztbe zárták el velük a medret. A mélyebb részekre sövényfalat vertek le. Ez két méter hosszú és másfél méter széles fűzsövénydarabokból állt, két végükön hegyes karókkal. Középtűt nyílást hagytak, ebbe varsákat állítottak, vagy kocahálót feszítettek ki. Ezután ladikból zavarták a halakat: csákyákkal kavarták, botokkal verdesték a vizet. A menekülő halak a résen át a varsákban vagy a hálókban akadtak fenn.” (Timaffy László: Szigetköz. Bp., 1980. 20–21.) (Irodalom: Kázmér: MNYTK. 95. sz. 23.)

Háromrőzsa 'lakott hely Etyek belterületétől észak-északnyugatra'. Az 1783 (EKF. 12: 19) óta adatolható helynév a *három* számnévnek és a *rőzsa* növénynévnek az összetétele. Minthogy a Budáról Győr felé itt vezető régi országútnak, az egykor nagy forgalmú Mészárosok útjának a túlsó oldalán csárda állott (l. 1887: Umgebungskarte von Budapest), valószínűnek látszik, hogy eredetileg a csárdát hívták *Három Rőzsá*-nak, s a csárda nevét őrizte meg a major. A vendéglők cégérnévében gyakran szerepelt számmal (*két, három* stb.) is összekapcsolható virágnév (*rőzsa, lilium* stb.). L. Gundel Imre—Harmath Judit: A vendéglátás emlékei. Bp., 1979. 57.

Hideglelős-kereszt 'egy 114 m magas sziklafokon álló kereszt a Hosszú-hegy északi oldalán Pilismaróttól északnyugatra' [1864: Pesty: Kom. 191]. A keresztet 1784-ben emelte Nagy Mihály szentgyörgymezei lakos a dunai hajósok ájtatosságának növelésére. Nevét onnan kapta, hogy a néphit szerint a kereszt megkerülésével hathatósan gyógyítható a hideglelés. A német *Fieberkreuz* 'Hideglelős-kereszt' (1887: Umgebungskarte von Budapest) magyar mintát tükröz. (Irodalom: Thirring: BpKörny. 243; MTurLex. 86; Dely—Mezei 239.)

Holdvilág 'romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól keletre'. Az 1332–7 (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 651) óta adatolható helységnév a *holdvilág* 'holdfény' főnévből alakult. A névadás szemléleti hátterét a német *Mondschein* 'holdvilág, holdfény' segít megérteni. E német főnévből ugyanis többfelé vált határrésznév ott, ahol a megnevezendő földdarabnak holdsarlóhoz hasonló az alakja (Bach: DtNam. 2/2: 557). Feltehető hogy a *Holdvilág* is egy határrésznek, földdarabnak az alakjával van kapcsolatban. L. lentebb *Túrószsák* magyarázatát. (Irodalom: Knieszsa: MagyRom. 1: 247.)

Istenkas 'erdő Vereb belterületétől délre'. Az 1888 (Pesty: MoHn. 142) óta ismert határrésznév az *Isten* 'a legfőbb természetfölötti lény' és a *kas* 'nagyobb kosár; szal-

mából font méhlikás, méhkas' összetétele. Másfelé is előfordul (IMFN. 384; MNy. 26: 308). A *kas* utótagnak 'talajmélyedés' az értelme. Az *Isten-* előtag szerepében vö. *istengyalulta* tök 'Cucurbita ficifolia' (Csapody—Priszter: MNövSz. 85) nyelvjárási *istengyümölcs*e 'galagonya' (uo.), *istensöprűje* 'istenfa; seprűfa' (uo.).

Iván halála 'völgy a Gerecsében Neszmélytől dél-délkeletre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 178) óta adatolt név olyan helyre utal, ahol egy *Iván*-nak hívott férfi halálát lelte. A hirtelen halállal kapcsolatos eseményneveknek a típusára l.: 1368/1421: *Chatyanushalála* (Oklsz. 337, 425); 1887: *Simon halála* '688 m magas nyereg a Pilisben Pilisszentlélektől dél-délkeletre' (Umgebungskarte von Budapest); 1980: *Német gyerek halála* 'völgy a Pilisben Pilisszentkeresztől északra' (A Pilis turistatérképe). Régebben az ilyen helyen útementi keresztet állítottak; vö. *Foltán-kereszt* 'a Csóványostól kelet-délkeletre 706 m magas helyen állított kereszt, ahol egy *Fultán* nevű erdőőr köteleességének teljesítése közben életét vesztette' (1900: Thirring: BpKörny. 341). (Irodalom: Jakó: BNépr. 65 *Halála* a.)

Kásafőző 'völgy Tabajd belterületétől északkeletre'. Az 1775 (FMTÉ. 6: 297) óta adatolt völgnév a *kása* főnévnek és a *főz* ige folyamatos melléknévi igenevének az összetétele. Olyan helyet jelöl, ahol meleg ételt főztek a mezőn dolgozók számára. A névadás indítéka szempontjából figyelmet érdemel a Parádóhutától délnyugatra levő erdős határ-rész *Haluskás* [1864: MNyTK. 125. sz. 142] neve, amelyet azzal hoznak kapcsolatba, hogy egykor a szénégetők e helyen főzték a galuskát. L. még orosz nyelvjárási *кашесáphá* [tkp. 'kásafőző hely'] 'gödör alakú főzőhely a dinnyeföldön' (SIRNG. 13: 149.).

Kenyérváró-hegy 'domb Alsónémedi belterületétől északkeletre'. Az 1842 (Als-TörtNépr. 222) óta adatolt határresznév első eleme a *kenyér* főnévnek és a *vár* ige folyamatos melléknévi igenevének a jelöletlen tárgyas összetétele. Arra az emelkedésre utal, amelynek közelébe a külső (szilaj vagy félszilaj) pásztor részére a felfogadó gazdaköz-ségek tagjaitól kijáró sorkenyérnek időben meg kellett érkeznie, s ahonnan a kenyérből kikopott pásztor sokszor türelmetlenül leste, hozzák-e már a faluból a kenyeret. (Irodalom: Tálasi: Kisk. 178; Balassa: AlsTörtNépr. 222.)

Keresztény-havas '1804 m magas hegy Erdélyben Brassótól délre'. Az 1873 (Orbán: Szék. 6: 354) óta adatolt hegynév Keresztényfalvától délkeletre emelkedik, és a faluról kapta nevét. (E hegynévadási módra l. a FNEsz.-ben *Gerlachfalvi-csúcs*, *Kazbek*, *Körtvélyes*, *Lomnici-csúcs* szócikkét.) A *Keresztényfalva* [1362: Kázmér: Falu 164] helységrév a magyar *Keresztény* (tkp. 'Jézus tanítását valló, megkeresztelt szermény') [1400/1403: „Petri Kerezthyen dicti”: Oklsz. 483] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falva* főnévnek az összetétele. — A német *Schuler* 'Keresztény-havas' előzménye a személynévként is használatos erdélyi szász *Schuler* 'iskolamester, tanító' (Brechenmacher 2: 569). (Irodalom: Knieszsa: MagyRom. 1: 206.)

Keserűs-hegy '611 m magas hegy a Visegrádi-hegységben Dömös belterületétől dél-délkeletre'. Az 1729 [*Keserűhegy*: MNyTK. 123. sz. 164] óta adatolt hegynév elsődleges alakja *Keselyűs* [1864: Nagy- és kis *keselyűs*: Pesty: Kom. 114] volt. Ez a *keselyű* madárnév -s képzős származéka. Olyan helyet jelöl, ahol keselyű szokott tanyázni. Idővel a *Keselyűs*-ből a *keserű* melléknév közrejátszásával *Keserűs* lett.

Két malom utca 'a Bem teret a Kút utcával összekötő utca Debrecenben'. Az 1810 (HBKT. 45, 247) óta adatolható utcanév azzal kapcsolatos, hogy a névadáskor az utcá-

ban két szárazmalom működött. A körben járó lótlól hajtott szárazmalom [1412: „Molendinum per tractus pecorum volvens vulgariter *Zarazmalum dictum*”: OklSz. 887] főleg a kevés vízi vidékeken volt elterjedve még a XIX–XX. században is. (Fényképét l. NéprLex. 3: 512.) Debrecen egykori szárazmalmainak nagy számára következtethetünk abból a tényből, hogy az 1719. évi tűzvészkor 400 ház és 10 szárazmalom égett le. Az 1799. évi debreceni „Tűz ellen való rendelkezések” külön is intézkedtek a szárazmalmok tűzvédelméről: „Mint hogy sok Száraz-malom vagyon a Városban, és többnyire szoros helyekenn vagynak építve, tehát a’ hol egy, vagy két ötszveragasztott Malom vagyon, legalább egy, a’ hol pedig három, vagy több Malom is vagyon egy rakásonn, legalább két lajtorja legyen a’ Malmokhoz támasztva” (Sápi: DebrTel. 105). A debreceni szárazmalmok emlékét őrzi a *Két malom utcá-n* kívül az *Egy malom utca* (1810: HBKT. 45, 233) és az *Öt malom utca* (1810: HBKT. 45, 250) is. (Irodalom: Balogh: Debr. 23.)

Kókuszmajor ’település Gyepükáján belterületétől délnyugatra’. Az Indiai-óceánban levő és Ausztráliához tartozó *Kókusz (keeling)-szigetek* neve az ottani kókuszpálmaligetekkel kapcsolatos. De mit keres a *Kókuszmajor* [1962: Hnt. 278] Gyepükáján határában, hiszen a Déli-Bakony növényvilágára éppen nem jellemző a trópusi kókuszpálma? A feleletet megadja az 1933. évi Helységnévtár (235), ahol a következő névalakot találjuk: *Kókuszfonó- és szövőgyár*. A szóban forgó helyen tehát egy olyan gyár működött, ahol a kókuszdió középső terméshéjáról leválasztott erős rostokból szőnyeget, lábtörlőt stb. állítottak elő. A gyár idővel megszűnt, de neve fennmaradt *Kókuszmajor* alakban, ipartörténeti emlékként.

Kortyogó ’határrész Makó városközpontjától nyugatra’. Az 1811 óta (Incefi: Makó 191) adatolt határrésznév a nyelvjárási *kortyog* ’kortyol, kortyolgat’ (TESz. 2: 584 *kortyant* a.) folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Elsődlegesen szőlőskertre vonatkozott. Ez teszi érthetővé a poharazgatásra utaló nevet. (Irodalom: Incefi: Makó 191.)

Kőkoporsó ’határrész Császár belterületétől délkeletre’. Az 1864 (Pesty: Kom. 93) óta adatolt dűlőnév köznévi előzménye a *kőkoporsó* ’kőből készült díszes koporsó, szarkofág’ főnév. Azzal a (római kori) kőkoporsóval kapcsolatos, amelyet itt találtak, majd Tatára szállítottak. (Irodalom: Pesty: Kom. 93.)

Könyök ’1960-ban Nyitrához csatolt helység a város belterületétől nyugat-északnyugatra’. Az 1246/1271-ben *Kuniuk* (ÁÚO. 7: 208) alakban felbukkanó helységnév az ’éles kanyarulat, hajlat’ (Maácz: FöldrTsz. 18) jelentésben is használt magyar *könyök* testrésznévből ’keletkezett. Ennek helynévi alkalmazásához l.: 1256/1284/1294/1572: *Koppankunek* ’Koppány-patak Mezőtelegd határában’ (Györffy 1: 675); 1407: „ad montem vulgariter *Kunyukhegh* sclauonicum vero *Lokech vocatum*” (ZsigmOkl. 2/2: 101). Arra, hogy ’könyök’ alapjelentésű főnévből földrajzi név alakulhat, idegen nyelvekben is találunk példát; vö.: szerb-horvát *Lakat* (ImMesta. 1973. 227); cseh *Loket* ~ német *Elbogen* ’város Csehországban Karlovy Varytól nyugat-délnyugatra; az Ohře könyökszerű kanyarral veszi körül’ (Profous 2: 655); német *Ellenbogen* ’félsziget Sylt északi végén’ (DudenGeogrN. 166); angol *Elbow See* ’tó Oregon államban (USA)’ (AmPIN. 149). (Irodalom: Kniezsa: SztIstván-Eml. 2: 377, MNny. 6: 28.)

Kőpite-hegy ’292 m magas domb Dunaalmás belterületétől délre’. Az 1864 (Pesty: Kom. 116) óta adatolható hegynév a *kő* ’szikla’ és a *pite* ’lepényszerű sült tészta’ összetétele. A hegynek szép sziklaalakulatai vannak.

Kutyavár '141 m magas domb Érdnek Diósd felőli részén'. Az oszmán-török fordításban 1686 előttről (*Köpek hiszár*: BpTört. 2: 358), *Kutyavár*-ként pedig 1818 (MNYj. 22: 54) óta adatolható helynév a *kutya* állatnévnek és a *vár* 'erősség' főnévnek az összetétele. Az itteni épületről azt tartja a hagyomány, hogy egykor Mátyás király pecéireinek és vadászebeinek volt a tanyája. Vö. inkább *Bagolyvár*, *Békvár*, *Macskavár*, *Úrgevár* stb. (Irodalom: Pesty: MoHn. 185; Vigyázó—Strömpl: BudH. 118; Fekete—Nagy: BpTört. 2: 358.)

Liebling 'helység a romániai Bánságban Temesvártól dél-délkeletre'. A falu elsőleges neve *Briszt* [1597: Milleker 170] volt. Ez szláv eredetű; vö.: bolgár *Брест* hn. (ImSelBolg. 43); szerb-horvát *Brest* hn. (ImMesta. 1973. 76), *Brist* hn. (i. m. 80). Tkp. értelmé 'szil(fa)'. Az 1786–8 körül protestáns németekkel újraterlepített falunak Vecsey Miklós kamarai kormányzó a német *Liebling* (tkp. 'kedvenc') [1799: Vályi 2: 519] nevet adta, minthogy — saját szavai szerint — „die Protestanten sind meine Lieblinge” [= a protestánsok a kedvenceim]. (Irodalom: MVV. Temes vm. 63; Bodor: Délm. 22.)

Lófar-völgy 'völgy a Vértesben Mórtól keletre'. Az 1887-ben *Lófark-völgy* (FMTÉ. 6: 276) alakban felbukkanó helynév előtagja a *lófark* 'a ló farka' főnév, amely növénynévként is használatos; vö. nyelvjárási *lófark* 'spárga, Asparagus officinalis' (Csapody—Priszter: MNöVsz. 119), *lófarkfű* 'zsurló, Equisetum' (uo.), *vízi-lófark* 'Hippuris vulgaris' (i. m. 206). Mégis valószínűbb, hogy afféle metaforikus domborzati névvel van dolgunk, mint a *Lófarkú-hegy* 'Ipolyásztóhoz tartozó határrész' [1780: *Lófarkú hegy*: Fodor: MTérk. 1: 144] esetében. L. még: *Lófar-tető* '375 m magas domb a Bükk északi részén Tardonától észak-északkeletre' [1942: *Lófar-t.*: Miskolc. 1: 200,000-es térkép, de l. 1886/1925: *Lófark*: Miskolcz. 1: 75,000-es térkép is], valamint *Lófigató-far* 'hegyi út meredek kaptatója Mónosbél belterületétől délnyugatra' (MNYTK. 125. sz. 67) is. Idővel a *Lófark-völgy*-ből *Lófar-völgy* [1979: MoFnt. 2: Fejér m. 14] lett.

Malomtelelő 'határrész a Rezéti-Holt-Duna mentén Dees belterületétől délkeletre'. Az allegoró kiejtést tükröző *Melentő* (1864: Pesty: Tolna 1: 314) alakban felbukkanó helynév a 'hajómalom' értelmű *malom* és a *telelő* 'a téli időjárás viszontagságai ellen védelmet nyújtó hely' főnév összetétele. Századunk közepéig nagyszámú hajómalom működött a Dunán kívül a Tiszán, Szamoson, Maroson, Körösön, Vágon, Murán és Dráván is. Téli időszakban a hajóalmokot jégzajlásmentes kikötőbe kellett vinni vagy partra kellett vontatni. Ilyen telelőhely emlékét őrzi a *Malomtelelő* határrésznev. (Irodalom: NéprLex. 2: 402 *hajómalom* a.)

Merítőpuszta 'lakott hely Csór belterületétől délnyugatra'. Az 1863 (Hnt. 234) óta adatolható helynév előtagja a *merít* 'márt' ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult. A Sárret szélén levő határrészre utal, amely időnként víz alá merült. Vö. *Merítettő* 'határrész Bakháza belterületétől délnyugatra, amely a Rinya áradásakor víz alá merült' (SMFN. 750). L. még székelyföldi nyelvjárási *merítettő* 'folyóvízbe benyúló kis hidas, lépcsőzetesen vagy padoltan készített hely, amelyen állva merítenek vizet' (MTsz. 1: 1441).

Miseúti-dűlő 'határrész Tikos belterületétől északra'. Az 1862 (SMFN. 100) óta adatolható dűlőnév előtagjának alapszava a nyelvjárási *miseút* 'a szomszédos faluba (toronyíránt) vezető gyalogút, amelyen misére szoktak átjárni onnan, ahol nincs katolikus templom' (Maác: FöldrTsz. 21; SMFN. 40). Arra a gyalogútra vonatkozik, amelyen a szomszédos Vörsre jártak át misére.

Nadrág 'romániai helység a Ruszka-havasban Lugostól kelet-délkeletre'. Az 1364-től (Csánki 2: 15) adatolt és Kniezsától (MagyRom. 1: 233) ismeretlen eredetűnek mi-

nőstített helységnév valószínűleg szláv személynévből keletkezett magyar névadással. Vö. szerb-horvát régi *Namdrag* személynév (Schlimpert: SIPn.² 93), cseh régi *Nedrah* < R. **Nedrag* személynév (StěSl. na—obijěti sě 458). E szláv személynevek utótagja azonos a magyar *drága* melléknév szláv előzményével. A helységnévet a magyar nyelvérzék a *nadrág* főnévhez hasonította, amelyhez etimológiailag nincs semmi köze.

Nagy-Eménkes '525 m magas hegy a Gerecsében Lábatlan belterületétől délre'. Az 1800 [*Nagy Enikos*: MNyTK. 132. sz. 46] óta adatolható hegynév második elemének alapszava a nyelvjárási *emíng* ~ *emínk* 'sajtból kisajtott sós savó' (MTsz. 1: 489; TESz. 1: 643) főnév. Lehet, hogy elsődlegesen az *Eménkes kútja* (1967: Holényi: Ger. térkép-melléklet) nevű kút vizének sajátos ízére vonatkozott, s a kútról vonódott át a hegyre. A névadáshoz l. *Savóskút* 'erdő Hajdúhadház belterületétől délkeletre' (1815: HBKT. 61); a névadó egy savanykás vizű kút volt (É. Kiss: HMJ. 147). — A *Nagy*-előtag *Kis-Eménkes* (1864: Hunfalvy J.: MBir. 2: 415) előtagjával van korrelációban.

Nagyfény 'helység a jugoszláviai Bácskában Szabadkától délre'. Az elsődleges *Napfény* (1462: Csánki 1: 682) névalak a *napfény* 'a nap sugarainak fénye' főnévből alakult. A talaj feltűnő színevel, fényes voltával lehet kapcsolatos. Bizonyára ez volt az indítéka a somogyi és baranyai *Verőfény* (Csánki 2: 467, 656) helységnévnek is. Idővel az előtagot a *nagy* melléknév magához hasonította; l. 1808: *Nagy-Fény* (Lipszky: Rep. 1: 444). (Irodalom: Pais: MNy. 12: 15; EtSz. 2: 208 *Fény* a.)

Naplás-tó 'kis tó Mezőfalva belterületétől északra'. Megértéséhez a következő szövegrészt adja meg a kulcsot: 1753: „*Katona Naplás* nevű völgy . . . kitis Ráczul Danistyének neveztek” (FMTÉ. 6: 258). A *Naplás* helynév a szerb-horvát *Danište* helynévnek a tükörfordítása. Ennek köznévi előzménye a szerb-horvát *dànšte* 'nappali tartózkodóhely'. A *Naplás* < *naplás* alapszava a régi *napol* 'időt eltölt, elveszteget (pl. a régi vármegyei rendszerben a beparancsolt előfogatos jobbágyok néha három-négy napig vesztegeltek a vármegyei udvarán)' (vö. CzF. 4: 731 *napol* és *napoló* a.). Az 1753. évi adat arra mutat, hogy katonák egykori nappalozási helyével van dolgunk.

Óceán-árok 'Dunakeszi területén eredő és Káposztásmegyeren jobb felől a Szilas patakba ömlő vízfolyás'. Mit kereshet a világtenger neve egy ásott medrű kis vízfolyás nevében? Érseki György szíves közléséből tudom, hogy a dunakeszi gyümölcs- és zöldségkonzervgyárnak egykor *Óceán* volt a neve. E sok vizet felhasználó gyár építtette ki azt a levezető árkot, amely a gyárról kapta az *Óceán-árok* [1973: Budapest atlasz 4. sz. térkép] nevet.

Ördög lakodalmá '1463 m magas hegy az Alacsony-Tátrában Breznóbányától északkeletre'. Az 1736-ban *Ördök Menyegzője* (Bél: NotHung. 2: 513), 1808-ban *Ördög lakodalmá* (Lipszky: Rep. 1: 110) alakban feltűnő hegynév a szlovák *Čertova Svadba* [1736: *Czertowá Svadba*: Bél: NotHung. 2: 513] tükörfordítása. A névadás szemléleti hátterét abban a szlovák néphitben keresik, hogy viharos, hófúvásos időben az ördög tartja itt a lakodalmát. E tekintetben figyelmet érdemel az a tréfás magyar szólás is, amelyet akkor szoktunk mondani, ha egy időben süt a nap és esik az eső: *veri az ördög a feleségét*. (Irodalom: Bél: NotHung. 2: 513.)

Öt-rendes 'rét Kötése belterületétől délre'. Az 1864 (SMFN. 207) óta adatolt határresznév az *öt* számnévnek és a *rend* 'egy kaszavágásnak megfelelő szélesség' -s képzős származékának az összetétele. A rét nagyságát határozza meg. (Irodalom: Kázmér: MNyTK. 95. sz. 58.)

Pápalátó-kő 'sziklás kilátóhely a Bakonyban Fenyőfő belterületétől kelet-délkeletre'. Az 1957 (Dornay: Bakony² 162) óta adatolt hegynévnek nincs köze a római katolikus egyház fejéhez. A *Pápalátó* olyan jelöletlen tárgyas összetétel, amelynek előtagja a *Pápa* városnév, utótagja pedig a *lát* ige folyamatos melléknévi igeneve. Azzal kapcsolatos, hogy az így jelölt szikláról tiszta időben el lehet látni a nyugat felé mintegy 24 km-re levő Pápaiig. A hegynév szerkezeti felépítéséhez vö. *Egerlátó* 266 m magas domb Egerszalók belterületétől kelet-északkeletre' [1435: *Egerlatohegy*: MNy. 25: 235]. (Irodalom: Dornay: Bakony² 162.)

Pénzverő-völgy 'völgy a Székesfehérvárhoz tartozó Csalától északnyugatra'. Az 1759 (FMTÉ. 6: 281) óta adatolható helynév bizonyára a *Pénzverő* (1453: *Martinus Penzwereu*: OklSz. 766) családnévnek és a *völgy* főnévnek az összetétele. A *Pénzverő* családnévhez l. a *Forintverő* (1489: *Johannes Forynthwerew*: OklSz. 259) családnévet is. Némelyek szerint a *Pénzverő-völgy* azzal kapcsolatos, hogy Szent István király Székesfehérváron pénzt veretett „Regia Civitas” felirattal (Pesty: MoHn. 255).

Pilátus '2129 m magas hegy Svájcban a Vierwaldstätti-tótól nyugatra'. Magyar szövegből 1816 óta adatolható, s első magyar előfordulásakor megtudjuk etimológiájának lényegét is: „*Pilatus* hegye . . . Neve deák eredetű, 's jó a' *mons pileatus* szavakból, mivel tetejét szüntelenül felhők, mint valamely kalap, fedezik” (Hübner: Lex. 4: 173). A magyarba a német *Pilatus* hegynév átvételeként került. Ennek forrása a latin *Pileatus* hegynév, amely a latin *pileatus* 'nemezkalapot viselő' melléknévből alakult. A névadást a nemezkalapnak és annak a ködsüvegnek a hasonlósága magyarázza, amely gyakran borítja az időjelzőnek tekintett hegycsúcsot. A *Pileatus* hegynév idővel hasonult a bibliai *Pilatus* [*<* latin *pilatus* 'dárdával ellátott, lándzsás, kopjás'] személynévhez. A néprege szerint a Krisztust keresztre feszített Poncius Pilátus lelke a hegy szakadécai között bolyong. (Irodalom: Egli² 723; Bach: DtNam. 2/2: 541.)

Pipis-hegy '389 m magas hegy Mátrafüredtől délre'. Az 1864 (Pesty [Heves vm.]) óta adatolható hegynév előtagja a népnyelvi *pipis* 'búbos pacsirta'. A kicsinyítő képzős *pipiske* alakban is használatos madárnév számos hegynévben szerepel különböző vidékeken (l. Hnt. 1973. 213, MNyTK. 125. sz. 20, 113, 122, 161, 167, MNyTK. 144. sz. 22 stb.). Legkorábbi előfordulásaiként l.: 1486: *Pypys* '266 m magas domb Noszvajtól délre' (BorsOkl. 241); 1630: *Pypyske hegy* 'hegy a Gömör vármegyei Rudna határában' (IIa 3: 349); 1720–50: *Pipis hegy* 'szántóföld a Gömör vármegyei Alsóbalog határában' (IIa 2: 26). Nem feltétlenül szükséges minden esetben a búbos pacsirta fészkelési vagy tartózkodási helyére gondolnunk. Néhol a *Pipis-hegy* kúp alakú magaslatot jelöl, olyat tehát, amely bizonyos mértékben a búbos pacsirta bóbítájára emlékeztet. (Irodalom: Stanislav: SlovJuh. 2: 412; MNyTK. 125. sz. 161; MNyTK. 144. sz. 22; TESz. 3: 204.)

Piripócs 'lakott hely az Előszálláshoz tartozó Kisszentmiklóstól keletre'. A *Piripócs* alakban 1926 (Hnt. 230) óta adatolható helynév az elmaradottság, kisszerűség megtestesítőjének számító képzeletbeli *Piripócs* [1863: Szigligeti: Fenn az ernyő 13: NSz.; l. még PallasLex. 14: 14] helységnévből jött létre. Előzményének, a képzeletbeli *Piripócs* helynévnek a megalkotója előtt talán *Máriapócs* lebegett példaként: az utótagot onnan vehette, előtagként pedig a népnyelvi *piri* 'kicsi, pirinyó, parányi' (CzF. 5: 239) melléknévet használhatta fel. Kevésbé valószínű, hogy az előtag a *piros* melléknévből való játszi képzéssel. (Irodalom: Horger: MNy. 39: 379.)

Pohár-hegy 'szőlőhegy Mórtól keletre'. Az 1864 (FMTÉ. 6: 276) óta adatolt hegy-név a *pohár* 'ivóedény' és a *hegy* 'szőlőhegy' összetétele. Arra emlékeztet, hogy a hegynek

szőlővel való betelepítése előtt sorshúzással döntötték el, melyik parcella kié legyen, s a sorsjegyeket egy pohárból húzták ki. (Irodalom: FMTÉ. 11: 242.)

Romlott 'romániai helység a Szilágyságban Zilahtól délkeletre'. Az 1408 (Zsigm-Okl. 2/2: 164) óta adatolható helységnév a *romlik* 'erjed, rothad; omlik, törik, töredezik' ige befejezett melléknévi igenevéből alakult. Ennek helynévi használatához l.: 1266: *Rumluthpatak* 'az Ipoly mellékveze' (ÁÚO. 3: 134; Ortway: Vízr. 2: 176); 1314: *Rumlut-heghaz* 'hely Szentkirályszabadja környékén' (OklSz. 816). (Irodalom: Pais: MNy. 4: 319.)

Rosszderekú-dűlő 'határrész Alsónémedi belterületétől kelet-északkeletre'. Az 1859 (AlsTörtNépr. 227) óta adatolható dűlőnév *Rosszderekú* eleme a *rossz* 'silány' melléknévből és a *derék* 'középső (fő) rész' főnévből álló jelzős szerkezetnek az -ú képzős származéka. Olyan szántóföldre vonatkozik, amelynek két vége jó, a közepe vagv dereka viszont sovány homok. (Irodalom: Balassa: AlsTörtNépr. 227.)

Sörkút 'szlovákiai helység a Szepességben Késmárktól észak-északnyugatra' [1907: *Sörkút*: Hnt. 939, de l. 1289; *Birburn*: Fekete Nagy: Szep. 231 is]. A helységnév elsődleges alakja a német **Birnbrunn* (tkp. 'körtefás kút, forrás') volt, s ebből — népetimológiás alapon — *Bierbrunn* (tkp. 'sörkút') fejlődött. A magyar *Sörkút* tükörfordítás, a szlovák *Výborna* pedig átvétel a németből. (Irodalom: Melich: Jegyzetek [Szepes vm.].)

Szárazvám 'ausztriai helység Burgenlandban Kismartontól nyugatra'. A falu elsődleges neve *Kövesd* [1270: Csánki 3: 620] volt. Ez a *köves* melléknév -d képzős származéka. Minthogy a faluban a XIV. század óta útvámost (*tributum viaticum*) szedtek, a *Kövesd* név a *Szárazvám* [1641: Schwartz: NyNH. 102] névvel cserélődött fel. Ennek köznévi előzménye az 1360 (OklSz. 887) óta adatolt *szárazvám* 'a hid- és révvámtól való megkülönböztetésül' az a vám, amelyet az utazók, szállítók szárazföldi útvonalakon fizetnek; útvám' (CzF. 5: 1065). Az Urb. (834) ekképpen tájékoztat a régi vámszedésről: „Vámokat eredetileg vízi átkelőknél állítottak fel, ahol a közlekedés biztosítása valamilyen berendezésnek: hídnak, kompnak fenntartását tette szükségessé, és a beszedett vám ezeknek a karbantartási költségét volt hivatva fedezni. A földesurak azonban az idők folyamán állandóan több hasznot igyekeztek kisajtolni vámszedési jogukból és egyre-másra állították fel a vámhelyeket ott is, ahol erre semmi szükség nem volt. A XVI–XVII. században úgyszólván minden országgyűlésen hoztak törvényeket az ilyen »száraz vámok« (telonium siccum, aridum) megszüntetésére, de nagyon kevés sikerrel.” (Irodalom: Schwartz: NyNH. 102; Kranzmbürg. 105.)

Szartos 'a Fekete-Körös bal oldali mellékveze' [1865: Hunfalvy J.: MBir. 3: 395]. Hasonló víznév a magyar nyelvterület más részén is van vagy volt: *Szartos* 'Hidasnémetinél jobb felől a Hernádba ömlő vízfolyás' [1255: Györffy 1: 39, 75]; *Szartos* 'esőzéskor víz alá kerülő határrész Poroszló belterületétől északkeletre' [1427: Knieza: ErdVíz. 20; a lokalizáláshoz l. MNyTK. 144. sz. 109]. Talán a *szarat* [<: *szarík*] ige folyamatos melléknévi igenevének -s képzős származékával van dolgunk. Eredetileg olyan folyó- vagy állóvízre vonatkozhatott, amelynek vize gyakori széketürítést (hasmenést) okozott a jószágnak.

Szoba-kő 'barlangjáról ismert hegy a Keszthelyi-hegységben Balatongyöröktől északra'. Az 1902 (Jankó: BNépr. 70, 79) óta adatolható hegynév a *szoba* 'lakóhelyiség; (rég) kemence' és a *kő* 'szikla' főnév összetétele. Tulajdonképpen értelme 'olyan sziklahegy, amelynek oldalában szobára (esetleg: kemencére) emlékeztető sziklafülke, szikla-

barlang van'. (A névadáshoz l. a FNESz.-ben *Istállós-kő* és *Pes-kő* szócikkét.) Kevésbé valószínűen értelmezik némelyek a *Szoba-kő*-t olyan helynek, ahol kemenceépítésre való kő található. (Irodalom: Bátky: MNy. 23: 216, NéprÉrt. 28: 108; DornyVigy. 222.)

Tehéntánc 'dombos határrész Gyöngyöspata belterületétől északra'. *Tehéntáncos* alakban 1743 (Sugár: GyFN. 108), *Tehéntánc*-ként pedig 1840 (uo.) óta adatolható. E hely-név másfelé is előfordul csárda (Emőd: 1808: *Tehéntáncz*: Lipszky Rep. 1: 674), dombos legelő (Balaton, Heves m.: 1864: MNyTK. 125. sz. 26), dombos határrész (Bélapátfalva: MNyTK. 125. sz. 58), dombos szőlőterület (Ostoros: MNyTK. 125. sz. 156; Sátoraljaúj-hely: Népszabadság 1979. okt. 14. 9), sík legelő (Eger: BakFek. 1: 114), sík szántóföld (*Tehén-táncos*: Besenyőtelek: MNyTK. 144. sz. 98) stb. jelölőjeként. Köznévi előzményéről, a népnyelvi *tehéntánc*-ról a következőket olvashatjuk 1874-ből: „*tehéntáncz* . . . A tehének ficzkázó ugrálása, midőn jó kedvök van, pl. tavaszkor, midőn az akolból a mezőre szabadulnak. Van ilyen nevű csárda Borsod várm. A *táncz* szót némely más állatokra is alkalmazza a népnyelv, pl. *borjutáncz*, *darutáncz*, *szarkatáncz*” (CzF. 6: 164).

Tejfalusziget 'település Dunakiliti belterületétől délkeletre'. Az 1784 (EKF. 7: 9) óta adatolt helynév a Szigetköznek arra a szigetére utal, amely az első világháború végéig a csallóközi Somorjától délkeletre fekvő Tejfalú községhez tartozott, s róla kapta nevét is. A *Tejfalú* ~ régi *Tejfalva* [1298: *Theyfalua*, *Teyfalú*: VSOS. 2: 257; 1345: *Theifalu*, *Villa Lactis*: Száz. 81: 130, de l. 1237: *ville Timothei*: ÁÜO. 7: 48 is] helységnév a magyar régi **Tej* személynévnek és a *falú* főnévnek az összetétele. Az 1237. évi adat (l. fent) azt bizonyítja, hogy a **Tej* személynév a régi *Timotej* 'Timót' [1237–40: *Tymotey*: PRT. 1: 785] személynévnek a csonkulással keletkezett becéző alakja. A latin *Villa Lactis* névalak tanúsága szerint azonban már 1345-ben a magyar *tej* 'emlőben képződő fehér folyadék' főnévvel azonosították. A népetimológias alapon így átértelmezett *Tejfalú* tükörfordítása a szlovák *Mliečno* és a német *Milchdorf*. (Irodalom: OklSz. 970 *tej* a.; Melich: SzlJsz. 1/2: 207; Makkai: Száz. 81: 130; Stanislav: SlovJuh. 2: 345, SR. 13: 95; Kázmér: Falu 285; Majtán 273; VSOS. 2: 257.)

Testhalom 'lakott hely Ópusztaszer belterületétől dél-délkeletre' (l. Hnt. 1952. 237 *Sövényháza* a.). A többfelé, így Felsőzsolca (Ipolyi: MMyth.² 2: 336), Hajdúböszörmény (1786: MNyTK. 102. sz. 110), Csongrád (Pesty [Csongrád vm.] határában is előforduló helynév köznévi előzménye a népnyelvi *testhalom* 'tömegsír; (rég) hullarakás' főnév. Ehhez l. Tinódi Sebestyénnek „Szegedi veszedelem” című krónikás énekéből a következő részletet: 1552/1554: „Az loc holt teft fzélel ot fekdőzic vala | Ket halmot az tefiben nagyot raktac vala” (Tinódi: Cronica 42). A XVI–XVII. századi csatározások után a halottak eltakartása gyakran úgy ment végbe, hogy a meztelenre vetkőztetett holttesteket nagy halomba rakták, s a halmot sövényvel körülfették, hogy a farkasok és a kóbor kutyák a tetemeiket széjjel ne hordják. Az efféle nyílt katonatemető a vadmadaraknak lett a prédája, és idővel fehér csontrakássá változott. Balassi Bálintnak „Vitézek, mi lehet e széles föld felett” kezdetű katonaejében olvashatjuk: „Viadalhelyeken véressen, sebekben halva sokan fekszenek, | Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek” (Balassi: ÖM. 1: 112). A *Testhalom*-hoz hasonló szemléletű névadás eredménye a *Tetemvár* (Eger: BakFek. 1: 66; Miskolc: Hunfalvy J. MBir. 1: 311) helynév is. (Irodalom: Inczeff: SzegPedFőiskÉvk. 1958. 143; Takáts Sándor: Bajvívó magyarak. Képek a törökvilágból. B., 1963. 223; NéprLex. 2: 434.)

Tizenháromváros '1902-ben Sárvárhoz csatolt település a város belterületétől dél-délkeletre'. Az 1639 (Sárvm. 260, 272) óta adatolt helységnév a *tizenhárom* számnévből

és a város főnévből tevődött össze. Azzal kapcsolatos, hogy a névadáskor a „város” mind-össze tizenhárom házból állott (Pesty: MoHn. 395). Vö. *Hetesváros* 'hosszú ideig csupán hét házból álló településrész Felsőőrben' (FTsz. 79), 1616: *Tizenhárom város* 'Nagykálló egyik településrésze' (MNYTK. 132. sz. 99).

Túrószsák 'szántóföld Szentgáloskér belterületétől északra'. Az 1852 (SMFN. 367) óta adatolható határrész név köznévi előzménye a nyelvjárási *túrószsák* 'hegyes vászonzacskó, amelyet aludttejjel megtöltve felakasztanak, hogy a savó kifolyjon, a túró pedig visszamaradjon'. A határrész azért kapta ezt a nevet, mert olyan az alakja, mint a túrószacskóé. (Irodalom: SMFN. 367).

Üstök-hegy '497 m magas hegy a Visegrádi-hegységben Dömös belterületétől délkeletre'. Az 1864 (Pesty: Kom. 114) óta adatolt hegynév előtagja a nyelvjárási *üstök* 'erdős hegynek meredeken leszakadó vége' (NyF. 66. sz. 45). Az elsődlegesen 'a fej elülső részén nőtt hosszú haj'-at jelölő üstök főnévnek ez a domborzati jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett a másodlagos 'nád- vagy zsúptetőnek az oromfal fölé ernyőként lenyúló része' (MTsz.) jelentés alapján. (Irodalom: Hefty: NyF. 66. sz. 45; Barcza–Thirring: BpDJK. 202.)

Vércsorog 'romániai helység Erdélyben Élesdtől délnyugatra'. Az 1492 (Jakó 388) óta adatolható helységnévnek semmi köze sincs a vér csorgásához. Román eredetű; vö. román *Vîrciorog* 'Vércsorog'. Ennek előzményeként l. román népnyelvi *vîrciolog* [*< *vîrciorog*] 'örvény, forgatag' (Petrovici: StDialTop. 221). Kevésbé meggyőző feltevés szerint a román *vîrșor* ~ nyelvjárási **vîrșior* 'kis hegy, kis csúcs' szláv -ov képzős származékából keletkezett képzőcserével. (Irodalom: Karácsonyi: MNy. 4: 353; Iordan: TopRom. 481; Petrovici: StDialTop. 221.)

Vasláb 'romániai helység a Székelyföldön Gyergyószentmiklóstól délre' [1750: Suciu: DietIstTrans. 2: 257]. A falu telepítőjét **Vasláb*-nak hívhatták vashól való műlábáról, s róla vehette nevét a község. 1864-ben a telepítőről annyit tudtak, hogy „hallo-más szerint égy sánta Vaslábu ember Román nemzettségből és Később égy Gíofnak szolgájából Szárhegyről” (Szabó T. A.: Gyergyói hn. 65).

Kiss Lajos

Döfi. (Magyarázata és szótározása). „Ez már döfi!” stb. — az élőbeszédnek ezt a kedvesen emfaticus, kissé csibészes szólását mindenki ismeri, bár a városi köznyelvből kezd kiszorulni. (Így például a Juhász József által feldolgozott frazeológiai egységek között nem fordul elő.) Összes változataiban egyértelműen ugyanazt fejezi ki: valaminek az élvezhetőségét vagy alkalmasságát kimondó értékítéletet; állítmányi, ritkábban jelzői funkcióban. Közhasználati szótáraink általában az „ez már döfi!” alakot adják meg, mégpedig — egy kivétellel — a *döf* ige cikkében:

ÉrtSz.: *döf* ... Sz.: (*biz, tréf*) *ez már ~i*: ez olyan, hogy kívánni sem lehet jobbat v. többet.

ÉKsz.: *döf* ... Sz *biz tréf*: *ez már ~i*! ez igen, ennél már kívánni sem lehetne jobbat! [?].

Hasonlóan járnak el nagyobb fordítási szótáraink, nevezetesen Országh L. Magyar–angol, Eckhardt S. Magyar–francia, J. Reychman Magyar–lengyel, Halász E. Magyar–német, Koltay–Kastner J. Magyar–olasz és Hadrovics L. — Gáldi L. Magyar–orosz szótára, valamint a moszkvai Russzki jazik kiadónak az Akadémiai Kiadó közre-

működésével szerkesztett, nagy szótár jellegű magyar–orosz szótára. (A célnyelvi ekvivalensek idézését mellőzhetjük.)

Ez a besorolás is híven tükrözi e kifejezéseknek a mai magyar köztudatban uralkodó magyarázatát, amellel megvan ez az előnye, hogy a legtöbb szótárhasználó – akár magyar, akár nem magyar anyanyelvű, de képes felismerni ragozott szavainkat – először ott fogja keresni. (A kétnyelvű lexikográfiának különben is elve, hogy bizonyos esetekben utalásként fiktív alakokat is ajánlatos a betűrendbe beiktatni.)

Nyilván mint teljes mondatot nem illeszthette be rendszerébe a Magyar Szinonoma-szótár, amely viszont felvette a *dőfi* főnevet mint a 'kenyér' argó megfelelőjét. Ez a másik *dőfi* tehát legalább is ennyiben homonimája a szólásbelinek.

Nem véletlen, hogy a szoros értelemben vett tudományos, nem a nagyközönségnek szánt szótárak többnyire önálló címszónak veszik fel. Annál is inkább, mert ezek közülnek olyan, többé-kevésbé hasonló, nyelvjárási szavakat is, amelyek már aligha függhetnek össze a „dőfni” igével. Így Szinyei Magyar Tájszótárában: „1. DÖFI: alkalmas. E má dőfi: ez már megjárja (Nagy-Kunság); 2. DÖFI: ügyetlen;” továbbá DIFI, valamint a 'finom, fáj' változatainak tekintett *difinya* stb. Igaz, a Szamosháti szótár a *dőf*-höz sorolja: „E' mán dő'fi (= ez már teszi! ez már beszéd! helyben hagyás módja)”. Az Új Magyar Tájszótárban ismét egy *dőfi* címszót találunk „<nagy hasú gyerek tréfás megszólításaként>”, mn v. fn szófajjelöléssel, azonkívül több *difinyás*, *difinyos* stb. változatot, szép, jó, finom, ügyes stb. értelemben.

Az, hogy a szólás hallatára elsőnek jóformán mindenki az ígére gondol, elég természetes, hiszen a *dőfi* hangsornak mai köznyelvünkben csak igei értelme van; a *dőfi* mint 'kenyér' nem oly általánosan ismert, ill. főleg argó szó. Még erősebb ok lehet a hasonló, közérthetőbb kifejezések analógiája: „ez már/aztán teszi/megjárja/beszéd/igen!, ezt már nevezem!” stb., ami feledtetheti azt az ugyancsak természetes kérdést, hogy tulajdonképpen mi köze lehetne pont a – ma inkább kellemetlen képzeteket keltő, egy hirtelen, erőszakos cselekvést jelölő – *dőfni* igeének az élénk helyesléshez, elismeréshez? (Talán ezért, ill. ezzel összefüggő óvatosságból meg sem említi a TESz.) A régiségben vagy valamelyik tájszólásban lappanghat ugyan egy kellemesebb asszociációjú használata (az ÚMTsz. ismer is egyet: „kalácsbul dőfjön a tarisznnyába”). Erős fantáziával elképzelhető elliptikus szerkezetnek; valami ilyesfélebből: „dőfi (a szemem? szám?) ez a . . .!”, esetleg egy hasonló értékű ige helyettesítésével, mint pl. a már elfogadhatóbb *csíp* vagy *szúr* (vö. „csíptem ezt a csajt!”). Sőt, még valami eufemisztikus – vagy éppen drasztikus – jelentést is lehetne erőltetni. Eléggő közelfekvő a vadásznyelv hatása, vagy az, hogy a falusi böllérek, mészárosok, a pásztorok szóhasználatából terjedt volna el. A kártyások mindenre képes nyelve is tekintetbe jöhetne.

Van azonban még egy igen nyomós érv az igei magyarázat (és következésképp az igeekénti szótározás) ellen, tetézve a világosan főnévi használaton alapuló kételyeket. A szólás e feltételezett igei eleme feltűnően merev, semmi változást nem mutató (és nem tűrő) volta kétségesse teszi, hogy egyáltalán igével van-e dolgunk. A vele szinonim szerkezetek idő, mód és szám szerint – szűk határok közt ugyan, de igeragozással – transzformálhatók. Legközelebbi rokona – az ÉrtSz.-ban kissé bővebbre fogott – *ez már teszi* alapján megállnak ilyenek is: „ez már megtenné!”, „ez aztán megtette!”, „ez már megtette volna!” De már „ez aztán dőfi lesz/volt!” helyett komolyan senki sem mondaná: „ez aztán dőfni fogo” vagy „ez aztán dőftto” . . . Többes számban viszont még elmegy: „ezek (a . . .-k) aztán dőfik!”, de persze nem: „ezek aztán dőfnek!”

Nem is kevés az olyan mellékeveink száma, amelyeken jól felismerhető az igei eredet, pl. a régi *csali*, *játszi*, a nyelvújításkori *maradi*, a tréfás *becsali*, *beszari*, vagy a legközönségesebb: a *kiváncsi*. Általában ragozhatók, fokozhatók; a *dőfi* inkább ezekhez tartozik. Az előljáróban említett kivétellként a Halász-féle Magyar–német kéziszótár nem

is a *döf*-nél hozza a *döfi*-t, hanem külön címszóvá lépteti elő. Érdekes különben ennek a magyar–német megfeleltetésnek a „fejlődéstörténete”. Halász Előd kétkötetes nagyszótárában (1957.) még a *döf* cikkébe vététt fel, a kéziszótár 1957-ben átdolgozott kiadásában már egy önálló *döfi* (*inv*) címszót találunk, ez már ~! (*szólás*) *das will was heißen* ekvivalenciával, ami a kilencedik, átdolgozott és bővített kiadásban (1973.) „*das ist prima!*”-ra finomul. (Bár, mint látni fogjuk, még ez sem tökéletes.) A szót egyébként ragozhatatlan melléknévnek minősíti, ami a szótár koncepciójából fakadóan helyeseltető. Ez ui. talán az egyetlen hazai kétnyelvű szótár, amely szűkre szabott keretei közt nemcsak a magyar, hanem a német anyanyelvű használó igényeivel is számol (ezért is vette át a Langenscheidt kiadó). A középfokú nyelvtudás szempontja, a ritka esetek figyelmen kívül hagyása menti, ill. indokolja a kategorikus (*inv*) minősítést.

Végeredményben meg lehetne talán konstruálni egy jelentésfejlődést, amely, mondjuk, a *döf* igének valamilyen periferikus jelentéséből egy „játszi” névszóképzéssel keresztül elvezetne a kenyérhez – aminthogy az eleve főnévnek ható argó *döfi* eredete sincs egyelőre tisztázva (az ÉKsz. meg is kérdőjelezi). Sokkal realisabb azonban a szó ismeretlen eredetét feltételezni, ami nem zárja ki okvetlenül a népetimológia, valamint többféle tényező érvényesülését, a több ágól való eredetét.

Van mindenesetre egy nyom, amelyen bizonyossággal lehet elindulni. A szlengbe hajló (észak)német közbeszéd kedvelt szava a berlini tolvajnyelvi *dufte* melléknév. A népszerű nyelvűvelő könyvek, szótárak mind közlik (mind az NDK-, mind az NSZK-beliek), „*umgangssprachlich*” stílusjelöléssel, és ugyancsak egybehangzóan a jiddisből, ill. a héberből eredeztetik. Erősen terjed és köznyelvivé fejlődik (nem „árja” származása ellenére az 1942-es Duden is jónak látta felvenni; akkor még „*Gaunersprache*” minősítéssel...) Magyar ekvivalenseit megtaláljuk az expresszív helyeslő mellékevek széles skáláján, a köznyelvi *remek*, *pompás*-tól a diákos, jasszos, *klassz*, *állati*, *oltári* stb. stb. sz. nonimáig – és ezek között az egyik legfontosabb: a *döfi*! A *dufte* predikatív használatának – *das ist dufte!* – pontos megfelelője a magyar *ez aztán/már döfi!*, *hát ez döfi!* (amellett persze az újabb *(de) klassz!*, *kassa!*, *fasza!*, *szuper!* stb.). Jelzői szerepben ritkább a *döfi*, pl. *ein dufter Kunde* v. *eine dufte Marke* = nagy vagány, dörzsölt fickó’. A ma tán leggyakoribb kapcsolata: *dufte Biene/Puppe* adekvát fordítása: jó nő/csaaj és – ami a *döfi* etimológiája szempontjából szinte perdöntő – az argó *döfi csaaj*. Ez utóbbi példa azért is érdekes, mert jóllehet mindenki ismeri, csupán egy, újabb keletű szakszógyűjtésben van felvéve, mégpedig a *döfi* = kenyér adat mellett (Dr. Kiss Károly: A mai magyar tolvajnyelv. Kriminálisztikai sorozat 18. Kiadja: BM Tanulmányi és Módszertani Osztály 1963.) – A korábbi tolvajnyelvi gyűjtések és tanulmányok – ha egyáltalán – a *döfi* főnevet vették inkább figyelembe.

Tévedés ne essék: a magyar *döfi* a német *dufte*-nak nem leánya, hanem testvére. Mindkettőnek közös őse a ’jó’ héber, ill. jiddis szava, amely sok más zsidó szóhoz hasonlóan, zömét alkotja a német és részben a magyar argónak. A Wolf-féle Wörterbuch des Rotwelschen *tof* címszó alatt a következő változatokat adatozza: *toff*, *tov*, *toiw*, *tuf*, *dov*, *dof*, *doff*, *doft*, *duft*, végül *dufte*. Feltehető magyarországi (askenázi) kiejtése kb. *tafv*, *tajf* lehetett (Scheiber Sándor szíves közlése). A *dufte* *t*-je nyilvánvaló német fejlemény, talán a *duftig*, de még inkább a *deftig* (’jókora, alapos, „tüchtig”’) interferenciás hatására.

A *döfi* ’jó, finom’ alapjelentésében rejlik talán a főnévi ’kenyér’ jelentés kulcsa is. Hiszen a kenyér mindenképpen valami „jó”, s mintha a „döfi” néven kért vagy adott kenyér mindig egy kissé jobb ízű volna, mint a „brugó”, vagy pláne a „komisz”.

Keleti nevek magyar helyesírása: Főszerkesztő: Ligeti Lajos, szerkesztő: Terjék József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 960 oldal

Aki helyesírás-történeti szakirodalmunkat tanulmányozza, meggyőződhet róla, hogy az idegen szavak és nevek írásmódját ortográfiánk szabályozói mindenkor fontos kérdésnek tartották. Megkülönböztetett érdeklődésüknek természetes magyarázatát adja az említett szó-, illetőleg névkészleti kategória sajátos jellege. Már a legkorábbi szabályzatok megalkotói különbséget tettek egyfelől az „életnyelv” részeivé vált, „polgári jus”-t nyert és a közkeletűvé nem lett, szűkebb körben használt idegen szavak, másfelől a latin betűs és a nem latin betűs írású népek tulajdonnevei között. Az írásmód ehhez igazodó kétféleségének — a közkeletű szavak és a nem latin betűs írású nevek „magyaros”, a többi szó és név „idegenes” írásmódjának — elve lényegét tekintve változatlanul érvényesült a későbbi szabályzatokban is. Tartalmi gazdagodással először az AkH. 1950-ben találkozunk: az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának szabályai új életünk írásgyakorlatának egységességét biztosították számos fontos területen. Az AkH. 1954. ezeken kívül a görög és — „A kínai nevek és szavak magyar átírása” című 1952-ben megjelent akadémiai kiadvány alapján — a kínai tulajdonnevek átírásának legfontosabb tudnivalóit is közölte.

De már 1954-ben is — és azóta egyre fokozódó mértékben — érezhető volt egy olyan kézikönyv hiánya, amely az egész Kelet nem latin betűs írású népei szavainak és neveinek magyar írásformáira ad megbízható tájékoztatást. Ennek a hiánynak a megszüntetésére vállalkozott most a Ligeti Lajos főszerkesztő irányításával és harmincnál több munkatárs közreműködésével készült, az alábbiakban ismertetendő 60 íves kötet, a „Keleti nevek magyar helyesírása”.

Mindenekelőtt a mű címéről. Ebben — mint látjuk — a keleti neveknek nem a magyar átírásáról, hanem a magyar helyesírásáról van szó. Ez pedig lényeges különbség. Nem is részletezve azt a nagyon súlyos körülményt, hogy az említett nevek tudományos átírására sokféle eljárás van forgalomban, kétségtelen, hogy bármelyiket választva is, csupán az orientalisták igen szűk körének tett volna szolgálatot a tudós szerzőgárda. Márpedig — mint a főszerkesztői előszó félreérthetetlenül közli — a munkatársak nem a kevesekhez, hanem mindenkihez kívántak szólni, mégpedig „olyan egyszerű írásmóddal, amelynek megértéséhez anyanyelvünk ismerete egymagában elégséges”. Ezért a keleti szavak és nevek magyar írásformáinak létrehozásában csupán a magyar ábécé betűit használták fel, a nyelvünkbeli hiányzó hangok jelölésére pedig a hozzájuk közel álló magyar megfelelőket alkalmazták. Ily módon nemcsak a helyes írásmódot rögzítették, hanem lehetővé tették a szavak és nevek helyes magyar kiejtését is.

Nehéz feladat sikeres megoldását jelentette az óriási szó- és névanyagnak olyan rendszerben történő bemutatása, amely a különféle írásmódokra vonatkozó tájékoztatáson kívül további értékes ismereteket is nyújt az olvasónak. A rendszerezés gondját elsősorban az okozta, hogy a keleti nyelvek nagyon különböző eredetűek, típusúak, karakterűek lévén, csoportosításukat nem lehetett egyetlen szempontból elvégezni. Fokozta a nehézséget, hogy a feldolgozás az élő nyelvek lexikáján kívül a kihaltakéra is kiterjedt.

Ilyen körülmények között az anyag elrendezését három szempont irányította: a történelmi, a rokonsági és a területi. A történelmi szempont érvényesítésével kerültek egy fejezetbe az ókori Kelet (kihalt) nyelvei; a rokonsági kapcsolat alapján sorolódtak egy-egy fejezetbe a sémi, az iráni, a török és a mongol nyelvek; végül a földrajzi elhelyezkedés, a nagyobb tájegységekhez kötöttség szerint alakult a dél-ázsiai, a délkelet-ázsiai, a távolkeleti, valamint a szovjetunióbeli keleti nyelvek egy-egy fejezetének tartalma. A könyvnek így létrejött kilenc fejezete az odasorolt nyelvekre vonatkozó általános tájékoztatás után több-kevesebb alfejezetben tárgyalja az egyes nyelvekkel kapcsolatos tudnivalókat. Ismerteti jellegzetességeiket, szól rokonsági viszonyaikról, történetükről, nyelvjárásukról, hangrendszerükről, irodalmukról (ha van ilyen) s legfőképpen azokról a szabályokról, amelyeket szavaik és neveik magyar írásformájának létrehozásakor szem előtt kell tartani. Minden alfejezethez terjedelmes szó- és névjegyzék csatlakozik, melynek egységei olyan esetekben is eligazíthatnak, amikor a leírandó szó vagy név nem szerepel a listába foglaltak között.

Igen nagy mértékben növeli a kézikönyv használhatóságát a kötetet záró két mutató, mely 12 000-nél több földrajzi névvel és 33 000-nél több egyéb tulajdonnévvel és közszával az egyes alfejezetekben közölt szó- és névanyagot egyesíti. A címszavak utáni rövidítések segítségével a szó vagy név visszakereshető a megfelelő fejezet, illetőleg alfejezet jegyzékében, ahol részletesebb információ olvasható róla. (A második mutatóból azt tudjuk meg például az *araiikkál* szóról, hogy Dél-Ázsia valamelyik mai nyelvének szava; az ezeket a nyelveket tárgyaló alfejezet szójegyzékéből pedig már arról is értesülünk, hogy az Indiában beszélt tamil nyelv szókinésébe tartozik, és mértékegység neve.)

Köztudomású, hogy a keleti nyelvek szavai és nevei közül igen sok nem közvetlenül, „egyenes úton”, hanem valamely európai nyelv írásbeli közvetítésével került a magyarba. Ez pedig azzal a következménnyel járt nemegyszer, hogy a keleti lexikális elemet nem eredeti, hanem a közvetítő nyelvből írásképtől befolyásolt hangértékben kezdtük használni. Főleg földrajzi és személynévek, de közszavak esetében is gyakran előfordult ez a jelenség. Ha például a közvetítő nyelv a maga hangjelölési szokásainak megfelelően *a*-val jelölte a keleti nyelv *á* hangját, akkor mi is *a* betűvel írtuk, s röviden ejtettük – mondjuk – az *Ibráhim* személynév, az *Iszlámábád* helynév vagy a *sáh* köznév mély magánhangzóját. Vagy például *ssz* értékben vettük át a közvetítő nyelvből magánhangzóközi *ss-t*, melynek feladata ott csupán a *z*-vel való ejtés megakadályozása volt. Ekként lett az arab *Huszein* és *Aszad* a magyarban *Husszein* és *Asszad*. És így tovább.

A keleti nevek magyar helyesírását rögzítő munkaközösségnek természetesen állást kellett foglalnia az efféle „anomáliák” kérdésében. Aligha vitatható, hogy döntésében bölcs józanság érvényesült. Úgy határozott ugyanis, hogy a gyökeret vert, szélesebb körben ismert és használt „hibás” formákon nem változtat, hanem hagyományos kivételeknek tekinti őket. Továbbra is helyesnek minősül tehát – többek között – a *banzáj*, *gésa*, *jóga*, *mameluk*, *sah* köznév, a *Bejrút*, *Bombay*, *Ceylon*, *Delhi*, *Himalája*, *Kuvait*, *Peking*, *Tokió* földrajzi név, a *Jasszer Arafat*, *Nasszer*, *Szadat* személynév és számos más. – Nem kíváncsok ellenben, hogy egyrészt a nem közkeletű földrajzi nevek idegen (pl. angol) helyesírású alakjait használjuk a magyar írásban – vagyis hogy „Jessore”-t írjunk a bangladesi *Dzsesszúr*, „Mysore”-t az indiai *Maiszúr*, „Hyderabad”-ot a pakisztáni *Haidarábád* helyett stb. –, másrészt hogy újabb hibás alakok szaporítsák a helyesírási kivételek számát. „Khomeini ajatollah” helyesen: *Homeini ajatolláh* – az iráni nyelvekben sem szókezdeten, sem a szó belsejében nem írunk *kh-t*, a *sah* pedig nem szolgálat analógiául az „ajatollah”-nak. A néhai *Szadat* elnök neve „hibás” formában vert gyökeret a magyar publicisztikában – a helyes alak „Szádát” lett volna –; talán még nem késő az a kíváncság, hogy utódának neve ne a „Mubarak”, hanem a helyes *Mubárak* formában jelenjen meg az újságokban.

A „Keleti nevek magyar helyesírása” ortográfiai irodalmunknak nagy nyeresége. Anyagának, tartalmának jellegénél fogva nem sorolhatjuk ugyan azok közé a kézikönyvek közé, amelyekhez gyakran fordul tanácsért a mindennapi író-olvasó, jelentősége mégis elvitathatatlan. Kettős hivatást tölt be. Egyrészt nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a sajtó minden olyan munkásának, aki nem közömbös írásgyakorlatunk egysége iránt, másrészt megbízható forrása az ismeretszerzésnek mindenki számára, akit érdekel a keleti népek élete, nyelve, kultúrája. Melyik szerepe a fontosabb? Nyilván egyaránt fontos mind a kettő.

Szemere Gyula

Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai. Tanulmányok, tervezetek, szakvélemények, javaslatok. Szerkesztette Szende Aladár. Tankönyvkiadó, 1981. 355 olda

I. Az ismertetendő kötet — melyet színéről „kék könyv”-nek nevezhetünk — az öt évvel ezelőtt megjelent „sárga könyv” folytatása (Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerkesztette Szépe György, Tankönyvkiadó, 1976., 363). A sárga könyvet annak idején bemutattam a Nyelvőr olvasóinak (101 [1977.] 76—84), most pedig megbízást kaptam a kék könyv elemzésére. Mivel tantárgytörténettel foglalkozom, mérlegelhetem az „innováció” lehetőségeit is.

„Jelen kötet az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság hároméves működésének (1974—76) anyagát tartalmazza, de magában foglal néhány olyan tanulmányt is, amelyek korábbi időszakban keletkeztek...” — írja az előszóban a szerkesztő. A kék könyvben tehát öt évvel ezelőtti állapotokat tükröző dolgozatokat olvashatunk, melyeknek nagy része már veszített aktualitásából, hiszen 1978-ban megjelent az új tanterv, folyamatban van az új tankönyvek kibocsátása: 1976-hoz képest megváltozott a helyzet. Ismeretesebb a Tankönyvkiadó gondolatai, egy ilyen jellegű kiadvánnyal mégis siethettek volna, ugyanis így nem valósulhat meg a tanulmánygyűjtemény egyik célja: az elképzelések nyilvános megvitatása, a szakemberek minél szélesebb köreinek meghallgatása.

Az elmondottak ellenére a kötet tudománytörténeti szempontból feltétlenül hasznos dokumentum: fényt vet a különféle bizottságok munkájára, a koncepciók alakulására. Tanulságos volna a tervezeteket összevetni az azóta megjelent tantervvel, tankönyvekkel, kézikönyvekkel, útmutatókkal — mint azt a szerkesztő is megjegyzi —, de ez a feladat egy recenzió kereteit mindenképp szűfeszíti; ennek ellenére megpróbállok helyenként összehasonlításokat tenni. A dokumentumjellegén kívül van a kék könyvnek egy nagyobb haszna: sok probléma nyitva maradt benne is, az új tantervben is, így valóban „együttgondolkodásra serkentheti mindazokat, akik szívükön viselik az anyanyelvi iskolai gondozásának ügyét” (8).

II. A könyv élén három tervezet áll, melyek alapul szolgáltak az új tanterv kidolgozásához: Szende Aladár—Hernádi Sándor—Szépe György—Takács Etel—Temesi Mihály: Az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelvei; Az anyanyelvi műveltség tartalma; Az iskolai anyanyelvi nevelés távlati fejlesztése. Ezután négy átfogó témájú dolgozat következik: Honti Mária: Az anyanyelvi követelményrendszer kidolgozásának néhány tantárgypedagógiai kérdése; Kecskés András: Megjegyzések és javaslatok az anyanyelvi képzés átformálásához; Nemesszeghy Lajosné: A zenei nevelés hatása az anyanyelv oktatására; Szende Tamás: Az anyanyelvoktatás valóságfüggéséhez. Ezen tervezetek bázisa, a személyiségformáló, nyelvhasználat-központú anyanyelvi nevelés alapelve azóta átment a köztudatba, áthatja az iskolai munka egészét.

A további tanulmányok áttekintik az anyanyelvi nevelés egész területét az óvodáskortól a tanárképzésig, sőt továbbképzésig.

1. Az óvodai nevelés középpontjában a minden tevékenységet átható anyanyelvi nevelés áll. A jól megszerkesztett 1971-es óvodai nevelési programra épül Losonez Mihályné tervezete, melyhez Iványi Gergely hozzászólása csatlakozik. Iványi a legnagyobb problémát nem az óvodai munkában, hanem a jelenlegi óvónőképzésben látja. A gondot az a tény okozza, hogy a felsőfokú óvónőképzésben minden területnek van módszertana, csak az anyanyelvi nevelésnek nincs! Arról sincs tudomásom, hogy lépések történtek volna a hiány pótlására. Annak idején az illetékesek úgy gondolkodtak, hogy az anyanyelvi nevelés úgyis átfog minden egyéb területet, tehát szükségtelen a külön módszertan; megelégedtek a speciális feladatokról. Ilyen feladatokra (a gyermek nyelvének tanulmányozása, a nyelvfejlesztés lehetőségei, logopédiai természetű munka) hívja fel a figyelmet Iványi. Javasatai ma már könnyebben megvalósíthatók, ugyanis egy leendő módszertan írói támaszkodhatnak Nagy József kitűnő könyvére (5–6 éves korú gyermekeink iskolakészültsége, Akadémiai, 1980.), figyelembe vehetik az újabb gyermeknyelvi kutatásokat (Lengyel Zolt, Gósy Mária, Kassai Ilona tanulmányait), Sugárné Kádár Júlia kísérleteit, a logopédusok kiadványait. Azt hiszem, ebben a munkában elődeink is segíthetnek bennünket, feltéve, ha hajlandók vagyunk tudomást venni róluk. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a század elején megindult pedológiának, elsősorban Ranschburg Pálnak az eredményeit. (A Nemzetközi Neveléstörténeti Konferencia negyedik ülészakát 1982 szeptemberében Budapesten tartja, témája az óvodai nevelés története lesz; minden bizonnyal felszínre kerül majd néhány olyan tapasztalat, melyet a szakemberek felhasználhatnak.)

A felsőfokú óvónőképzésben — az új igényeknek megfelelően — meg kellene változtatni a nyelvészeti stúdiumok jellegét. A tanterv három féléven át leíró nyelvtant és beszédművelést ír elő, mereven ragaszkodva a nyelvtan régi tanterveivel. A Budapesti Tanítóképző Főiskolán megpróbáltunk az óvoda követelményeihez alkalmazkodni: fokozottabb mértékben tanítunk beszédművelést, logopédiai alapismereteket közlünk, és tárgyaljuk a nyelvfejlesztés lehetőségeit, eszközeit. Ez a felfrissített, praktikusabb tematika hozzájárulhat egy új tanterv kialakításához.

Egyetérthetünk a szerzőkkel abban, hogy — mind az óvónők, mind a tanítónők munkájának megkönnyítése céljából — minél előbb meg kellene állapítani az iskolaérettség kritériumait, továbbá nem időszerű az olvasás- és írástanítás óvodai megkezdésével foglalkozni. (Ez a törekvés egyébként ellentétben áll az írástanításnak újabban szorgalmazott iskolai — egyébként szerintem felesleges — késleltetésével.)

A két könyv tanulmányait olvasva, olykor — intézménytípustól függetlenül — vissza-visszatérő megállapításokra bukkanunk, pl. a 133. oldalon ezt látjuk: „A nyelvi játék — változatos eszköztár felhasználásával — valóban pergő játék legyen, nem pedig unalomba fulladó, érdektelenséget kiváltó, merev és mechanikus grammatizálás.” Hát már az óvodában is előfordul a bűnös grammatizálás? Erről eddig nem tudtunk. Esetleg léteznek kötelező sztereotípiák? Ilyennek tűnik a technikai segédeszközök — lemezjátszó, magnó — fokozottabb óvodai alkalmazásának ajánlása, holott mindenki tudja, hogy a kisgyerekre legjobban a közvetlen kapcsolat, a személyes példa hat.

2. Az alsó tagozat anyanyelvi nevelésének kérdéseivel Bellyei László, Király Lajos, Lovász Gabriella, az OPI Alsó tagozati Tanszéke, Szabó Balázsné, Szende Aladár, Vargha Balázs és Xantus Gyuláné foglalkozik.

Az anyanyelvi nevelést az integráció jellemzi, mely már megvalósult az új tantervben. Az egyes részterületek (olvasás, írás, nyelvtan, fogalmazás) szoros egységet alkotnak,

a tantárgy közös neve: „magyar nyelv és irodalom”. Az engedélyezett óraszám osztályonként 315, 320, 320 és 256. Látható, hogy a 4. osztályban jelentős óraszámcsökkentés történt, mely az anyanyelv vonatkozásában akadálya lehet a 4. és 5. osztály közötti kapcsolatnak.

A beszédfejlesztés áll a középpontban, átszövi a négy év munkáját (ötletes megvalósításáról tanúskodnak Lovász Gabriella feladatai). Új terület a beszédtechnika, melyre az új tanterv az 1. osztályban évi 18 külön órát engedélyez. Ehhez a tanítók számára ismeretlen tárgyhoz példamutató gyorsasággal jelentek meg a segédletek, módszertani útmutatók, a kiképzés a főiskolákon a beszédművelés keretében folyik, a továbbképzésről is gondoskodtak. A beszédfejlesztés tartalmi oldalát már nehezebb megvalósítani. Vargha Balázs a lényegre tapint, amikor a szóhasználat fejlesztésének fontosságára hívja fel a figyelmet, nem kevésbé megszívlelendők Szabó Baláznénak a képzőhasználat tanítását célzó javaslatai. Az új alsó tagozatos nyelvtankönyvek a szóhasználat fejlesztése terén valóban előrelépést jelentenek a régi tankönyvekhez képest, és minden bizonnyal jól szolgálják ezt a célt a tartalmas, történelmi olvasmányokra és mesékre épülő új olvasókönyvek is.

Az elmondottak ellenére a fogalmazástanítás megoldatlan, a legtöbb a tennivaló a mondat szerkesztés és az összefüggő beszéd fejlesztésének területén. A kék könyv 190. oldalán az OPI óratervjavaslatában egyáltalán nem szerepel (mindössze ezt olvashatjuk: 1. Beszéd (szóbeli kifejezés), olvasás, 2. Írás, helyesírás (írásbeli kifejezés), 3. Nyelvtan). Tudjuk, hogy az 1905-ös tanterv nagy vívmánya a fogalmazástanítás előtérbe helyezése volt, ugyanis a megelőző időszakban a nyelvtanhoz csatolták. Teljes mértékben egyetérthetünk Bellyei László azon megállapításával, miszerint „részletesebben kellene kidolgozni azt a tantervi feladatrendszert, amit korunkban a „nem hivatalos írói tevékenységre” való felkészítés tantervi feladataként jelölhetnénk meg” (154). A tanterv már változtatott az óratervjavaslaton: 4. osztályban már szerepelteti a fogalmazást, az alsóbb osztályokban megjelöli a fogalmazást előkészítő műveleteket, de nem lép túl a régi igényeken (változatlanul az elbeszélést, a leírást és a levelet tanítja; 59–60). Mindezt pedig a 4. osztályban erősen lecsökkentett óraszámban kívánja megoldani.

A jelenlegi törekvések nem teljesen újak, inkább „innovációk”, ezért tanulságos lehet az alsó tagozati anyanyelvoktatás múlt század végi alakulásának tanulmányozása, ugyanis 1868-tól 1905-ig hasonló utat tettünk meg, mint 1950-től mostanáig. Az 1869-i tanterv felszámolta a módszertelen grammatizálást, és megteremtette — id. Nagy László révén — a módszeres nyelvtantanítást. A századvég felé közeledve egyre inkább jelentkeznek a fogalmazástanítás iránti igény, Böngérfi János nyelvtanai már első osztálytól kezdve ügyelnek a fogalmazási készség fejlesztésére, később Weszely Ödön nagy gondot fordít a szójelentésre és a szókapcsolatok tanítására (vö. Bellyei javaslatával a 155. oldalon). A Bellyei által is dicsért 1905-ös tantervi koncepció a gyakorlatban elő volt készítve, minden bizonnyal lehet ezekre a hagyományokra építenünk. De nem is kell olyan messzire mennünk! A jelenlegi szakirodalomban alig említik Baranyai Erzsébet és Lénárt Edit közös művét (Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai, Akadémiai, 1959.), mely olyan fontos kérdéseket tárgyal többek között, mint a kapcsolat és a függő beszéd. Ez a munka — az új szövegtani és egyéb kutatások mellett — egy új fogalmazástanítási módszertan alapját képezhetné.

Az utóbbi években a viták fókuszába került az olvasás és az írás tanítása. A tanterv egy globális előprogrammal rendelkező, lényegében hangoztató — elemző — összetevő módszert javasol (ehhez készült el a Meixner—Romankovics-féle ábécé), de 1981 szeptemberétől választható a globális (Ligeti Róbert—Kutiné-féle) program is. „Lehetővé kellene tenni, hogy a kezdő olvasás . . . tanulásához legalább két tanítási módszer (egy analitikus és egy szintetikus jellegű) közül választhassanak a nevelők, figyelve

a tanulók sajátosságaira, szükségleteire” — olvashatjuk az OPI tervezetében (189). Ehhez a javaslatához két megjegyzésem volna.

a) Nem értek egyet az elnevezésekkel, ugyanis tudomásom szerint a szintetikus módszereket (azaz pusztán összetevő módszereket, amilyen a silabizáltató — betűztető és szótagoltató — eljárás volt) ma már a tömegtanításban sehol nem alkalmazzák. Úgy gondolom, hogy mindkét ajánlott módszer bont és összeset, vagyis analitikus és szintetikus, csak nem egyforma módon: a hangoztató-elemző-összetevő módszer aprólékos, fokozatos, a globális bonyolultabb, merészebb.

b) Az olvasástanítás történetének tanulmányozása során (vö. Pedagógiai Szemle, 1982. 1. sz. 20—32, 2. sz. 119—130) azt figyeltem meg, hogy a globális módszerek múlt századbeli útja (melyről a módszer mai feltalálói mit sem tudnak) a hangoztató-elemző-összetevő módszerű írvaolvastató eljárással való kombinációhoz vezetett. Ennek oka a következő volt: 1. a globális eljárás biztosította azt, hogy ügyeljenek az egész szóképre, az értelemre, ne vesszenek el a részletekben; 2. mindig kettős célt kellett megvalósítani: az olvasás és az írás megtanítását; az írás szempontjából pedig szükség van a fokozatos, aprólékos, hézagot nem tűrő analízisre és a lassabb haladásra. Ezek a célok, nem pedig a tanulók egyéb sajátosságai határozhatják meg a módszer kiválasztását. (Ebből a szempontból indokoltnak tartom Fábián Pál aggályait a globális módszer és a helyesírás tanítás összehangolását illetően, vö.: Nyr. (104 [1980]: 476.). A kék könyvben Lovász Gabriella ismerteti ún. intenzív-kombinált eljárását, mely engem nagyon emlékeztet a jénaiak módszerére (vö. pl. Pethes János ismertetése, Magyar Paedagógia, 1901. 270—83.), minden bizonnyal célravezető, de a tempója hihetetlenül gyorsnak tűnik.

„Az olvasástanításban szótagoló olvasást egyáltalán nem alkalmazunk” — írja Lovász Gabriella (174); hozzátehetjük: nem alkalmazza a szótagolást a két másik új ábécé sem. Az értelmes olvasásra való törekvés hozta létre ezt a hagyományokkal való merész szakítást, mely a legtöbb vitát keltette a tanítóság körében. Vizsgáljuk meg egy kicsit alaposabban ezt a kérdést, mégpedig a fent említett kettős cél, az olvasás- és az írástanítás vonatkozásában.

A magyar ábécék érdekesen alakulnak a szótagolás szempontjából. Túlnyomó többségükben fellelhető a szótagolás tanítása, de korántsem erőltették egy egész éven át. A legtöbb ábécé csak az először előforduló szavakat vagy a hosszabb szavakat közli szótagolva. Például a múlt század hatvanas éveiben Árvay József ábécéje szótagolva és megszakítás nélkül is közli a szót egymás mellett, Gönczy Pál vezérkönyve foglalkozik a szótagolással, de ábécéjében nem tartotta szükségesnek a szótagolás jelölését. A legtöbb ábécé rugalmasan kezelte a szótagolást. Ezt a józan gyakorlatot a nyolcvanas években írt Fuchs—Szép-féle ábécé, majd később a Drozdy—Quint-féle ábécé merevítette meg azáltal, hogy a kisbetűket tanító részben végig szótagolva közölték a szavakat. Ezt a gyakorlatot vette át az 1950-es tanterv utáni ábécé, és ez ellen a merev gyakorlat ellen tilakoznak az új ábécék.

Úgy gondolom, hogy a szótagolás erőltetése a tanév végéig valóban természetellenes, felesleges, viszont rugalmas alkalmazására három okból szükség van. 1. Segítség lehet a kisebb látószöggel rendelkező gyermek számára. A Tanító c. folyóiratban megjelent módszertani cikkek egy része azt bizonyítja, hogy bizonyos fázisban kénytelenek a szavakat felbontani, mert a gyerek nem tudja egyszerre elolvasni őket. Ekkor — mivel az ábécében megszűntették a szótagolást — megengednek mindenféle ún. „szót-tagolási stratégiát”, pl. a kisgyerek így is olvashat: *mot-or* (vö.: Romankovics András: Az olvasástanítás betűismertető szakaszának tapasztalataiból, II. A Tanító, 1978. 10. sz. 4—7). 2. Ha valóban szükség van a szótagolásra, akkor miért nem történhet a megszokott ritmusnak megfelelően, az elvlasztás szabályai szerint? A szótagolás eltörlői azzal szoktak érvelni, hogy ritkán van szükség elvlasztásra, tehát nem középponti kérdés a szótagolás.

Megfelelnek arról, hogy a szónak természetes, apróbb egységekre való felbontása segíti az aprólékos munkát igénylő írástanítást, ez pedig a kezdetektől fogva helyesírástanítás is! (Jó volna az ábécék szerzőinek azt a tényt megfontolniuk, hogy a magyar helyesírás átfogó alapelve a fonetikus elv, vö.: Deme: Helyesírási rendszerünk logikája, Nyr. 1964. 3. sz.) 3. Szükség van a szótagolásra a magyar nyelvre oly jellemző tiszta szótagéjtés szempontjából is (vö. Kecskés András, 93).

Helyesírelhető az a — csaknem valamennyi dolgozatban hangoztatott — törekvés, amely az írásgyakorlatot az értelmes munka szolgálatába igyekszik állítani. Az új tanterv eltörölte a betűalakításra vonatkozó sok megkötöttséget. A baj csak az, hogy az ideáltól való eltávolodás, az alacsonyra tett mérce néha olyan torz írást eredményez, amely a kommunikáció akadályává válik. S. Kis Lajosné reprezentatív felmérése (vö. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei, III. 1982, 100–107) arra hívja fel a figyelmet, hogy a betűtévesztés mértéke igen nagy, a rendetlen írás pedig többnyire együtt jár a rossz helyesírással.

Az alsó tagozatos nyelvtan céljáról, jellegéről, tananyagáról, módszeréről több szót kell ejteni. Az OPI tervezetében ezt olvashatjuk: „A nyelv elem- és szabályrendszerének elsajátítását az 1–3. osztályban az alkalmazott beszédben gyakoribb mondattani, szótani és hangtani jelenségek felfedeztetésével alapozzuk meg. Kifejezettebb nyelvtani ismereteket csak a 4. osztályban tanítunk” (188), majd: „A 3–4. osztályokban már fokozatosan beléptetnénk a nyelvtani ismeretekre épülő helyesírási tudatosítást is” (190). Ezen az oldalon a közölt óratervben csak a 4. osztályban szerepel heti 2 óra nyelvtan. A tervezet 192. oldalán ez áll: „A nyelvtan oktatása elsődlegesen a felső tagozat feladata lenne. Az alsó tagozat csak bizonyos elemek tudatosításáig jutna el”, végül a problémafelvetés következik: „A komplex matematika keretében a magasabb absztrakciós szint igen korán megjelenik. Ezzel ellentétben a nyelvtani ismeretek visszaszorítása.” Takács Etel az 5. osztályos nyelvtant a 3–4. osztály anyagának ismétlésével kezdené (238). Szende Aladár a 198. oldalon — utalva arra, hogy az olvasástanulás során alkalmazott analízis nem egyéb, mint nyelvtantanulás — ezt állapítja meg: „Nyelvtan és helyesírás tanítása pedig föltöbb hasznos, hiszen a tudáselemek kezdetől fogva alkalmazást nyerhetnek a beszédművelésben, a nyelvhelyesség tanításában, a fogalmazásban.” Bellyei László álláspontja a következő: „Tekintettel a nyelvtani ismeretek alapozó jellegére, valamint arra, hogy az anyanyelvi oktatás-képzés nagy szerepet játszik az idegen nyelvek tanulásában is, javasolom már az alsó tagozatban a leíró nyelvtan kategóriáinak alkalmazását és a leíró magyar nyelvtan szilárd ismereteinek megtanítását, illetve elsajátítását” (162).

A nyelvtan alsó tagozatos tanításáról mindig voltak viták. A tantárgy története arról győz meg bennünket, hogy minimális nyelvtani ismeretekre az első négy évben is szükség van. Voltak időszakok, amikor kiküszöbölték a nyelvtant, de mindig visszatértek a tanításához, és hosszú folyamat eredményeként kialakult egy minimális, megtanulható, a 5–10 éves gyermek értelmi szintjéhez igazodó nélkülözhetetlen tananyag. Teljes mértékben igaz Rácz Endre megállapítása: „Nyilvánvaló, hogy itt szó sincs — és nem is lehet — rendszeres nyelvtani oktatásról, hanem csak néhány grammatikai alapfogalom megvilágításáról s ezek fokozatos tágitásáról. Ez utóbbi szempontból az 1963-i tanterv helyesebben jár el, mint a korszerűsítés középtávú, 1977-i tanterve, amely egyébként nem sokban tér el elődjétől. Leglényegesebb, de nem szerencsés újítása az, hogy a szófajok tanulását nem koncentrikusan tervezi meg, hanem a 3. osztályba tömöríti a névszók taglalását, s az igével való részletesebb megismerkedést a 4. osztályra hagyja. Ám ugyanakkor a 3. osztályban az elbeszélés kerül a fogalmazástanítás középpontjába, s így a tanulóknak ugyancsak szükségük lenne az igék használatával és helyesíráásával kapcsolatos alapvető ismeretekre” (Nyr. 1980. 456–7). Ez az eljárás az integráció elvével is el-

lenkezik: egyszerűen szétszakítja a mondatot alkotó két legfontosabb szófajt. Van még a tantervnek egy másik újítása, de erről az összegezésben szölok.

Az új alsó tagozatos nyelvtankönyvek sajnos vitathatók tartalmi és módszertani szempontból egyaránt. A 4. osztályos tankönyvben sok a pontatlanság, pl. a 39. oldalon ez áll: „S mit mondunk, ha tagadjuk, hogy valami létezik, él? Így fejezhetjük ki magunkat: *nincs, nem volt, nem lesz* — vagyis nem létezett. *Ezek a szavak is igék.*” A kiemelés nem tőlem származik, de a *nem* tagadószóról még sehol se olvastam azt, hogy ige. A 3. osztályos nyelvtankönyv II. része az 58. oldalon a határozatlan számnevek között tárgyalja a *néhány*-t, a 74. oldalon pedig ezt a „szabályt” olvashatjuk: „Az *én, te, ő, mi, ti, ők* névmások személyek neve helyett állnak, személyek tulajdonnevét helyettesítik. Az elnevezésük *személyes névmás.*” A módszertani probléma az, hogy a tankönyv elegendőnek tartja a fogalmak tartalmi jegyeinek felsorolását, nem jut el mindig az általánosításig, lényegében azonosítja a két műveletet, ez pedig mind logikai, mind filozófiai szempontból helytelen. Méltán lát problémát ezen a ponton az OPI tervezetének készítője (192), csakhogy ezzel a kijelentéssel önmagával kerül ellentétbe. A kék könyv tanulmányainak szerzői ugyanis szükségesnek tartják a nyelvtan tanítását — mint az kivüláglik a fentebbi idézetekből —, a tanterv és annak nyomán a tankönyvek az OPI irányításával készültek, tehát a probléma ott keletkezett, gondolom, a megoldás is ott fog megszületni.

3. A felső tagozaton „az új tanterv négy területen tervezi a tananyag továbbfejlesztését: 1. új témák bevezetésével; 2. a nyelvtani és helyesírási anyag célszerűbb elrendezésével; 3. a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználat szempontjának fokozottabb érvényesítésével; a fogalmazás műfajainak és témaköreinek meghatározásával” — írja Takács Etel (234). Tervezetében a tananyag felépítése logikus, különösen tetszik a szófajoknak az élő nyelvhasználat alapján történt csoportosítása: ige, igekötő, határozószó; főnév, névelő, melléknév, számnév, névmások; igenevek. Ezzel a szerző egy régi, jól bevált gyakorlatot elevenített fel (vö. pl. Simonyi Zsigmond: A beszédrészek. Magyar Tanügy, 1876. 300—4). A helyesírás tanítása a helyesírási rendszer belső logikáját követi. Gondolom, azt világosan kell látni, hogy a nyelvtan és a helyesírás tanítása, sőt megtanítása jelenleg a helyesírásnak az alsó tagozaton történő teljes elnagyolása miatt a felső tagozat feladata. Újszerű a tervezetben az olvasás gondozása és a fogalmazási témák megadása. Hoffmann Ottó, a felső tagozatos anyanyelvi nevelés tapasztalt szakembere tartalmaz, szép tananyagot állított össze tervezetében, sok szövegalkotási gyakorlat-tal, csak azt lehet kívánni, hogy mindez elvégezhető legyen.

4. A középfokú anyanyelvi nevelés szerteágazó; sokféle iskolatípus tartozik ide, mindegyiknek mások az igényei. A szakmunkásképzőkben — igen nehéz körülmények között — folyó anyanyelvtanulásról Janda Géza számol be.

A szakközépiskolák heterogén területét Szépe György tekinti át. Itt az a tény nehezíti a helyzetet, hogy figyelembe kell venni a különféle iskolatípusok eltérő igényeit. Vannak olyan szakközépiskolák, amelyekben mélyebb anyanyelvi képzésre van szükség, ilyenek az óvónői, a közgazdasági, a nyomdaipari és a művészeti szakközépiskolák. A tantervjavaslat — Viskovits Erzsébet munkája — követi a gimnáziumi tanterv felépítését, melyet Jobbágyiné András Katalin és Honti Mária alakított ki.

A gimnáziumi koncepciót a szerzők már több fórumon ismertették. A nagyobb egységtől halad a kisebb felé: szövegtan, mondat, szó, hangtan felépítésű, mindig nagy gondot fordít a szövegalkotásra. A 3. év második félévében stilsztika, a 4. évben ismét szövegtan, valamint nyelvtörténeti ismeretek kerülnek sorra. Három évfolyam számára már megjelentek a valóban új koncepciójú, érdekes, teljesen friss példá-

anyaggal dolgozó, új forrásokból merítő tankönyvek. Két tényező okozhat csak gondot, az egyik az óraszám csekély volta, melyre a szerzők is hivatkoznak (308), a másik a középiskolába felvett tanulók előképzettsége.

A Fiatal Nyelvészek is közlik tervezetüket, mely közel viszi a modern nyelvtudományhoz a gimnáziumi anyagot, pl. nagy teret biztosítanak a transzformációs mondat-tannak. Tervezetük — mint arra a szerzők is utalnak a 297. oldalon — valóban elméleti jellegűnek látszik, úgy tűnik, hogy a gimnáziumi anyag — a funkcionális megvalósítása, a szövegtan eredményeinek alkalmazása következtében — sokoldalúbb, praktikusabb, korszerűbb.

5. A felsőfokú képzésről többen szólnak, a cikkek az iskolatípusok fokozati-beli sorrendjében helyezkednek el.

Hernádi Sándornak a tanítóképzésről szóló háromoldalas áttekintése olyan állapotokat tükröz, amelyeket rég el is felejtettünk. A beszédművelést már az 1976–77-i tanévtől az első évfolyamon tanítjuk, nem a harmadikon, sőt az 1980–81-i tanévtől — ekkor lépett életbe az új tanterv — két félévben, osztott csoportokban, logopédiai és retorikai ismeretekkel kibővíve. 1980 tavaszán új programot dolgoztunk ki a nyelvészeti stúdium számára: egy év helyett két éven át tanítjuk, és szigorlattal fejezzük be. Nagyon sokat segítene az oktatóknak — és a mindenkor kisgyerekeknek —, ha az illetékesek visszaállítanák az 1975-ben eltörölt alkalmassági vizsgát és nyelvtani felvételit; pillanatnyilag a beszédhibás nemzedék újratermelői vagyunk, mivel tanítványainknak kb. 20%-a beszédhibás. Helyesellhető Hernádi Sándornak az a javaslata, mely szerint a tanítóképzőknek kellene gondoskodni a tanítók továbbképzéséről, így szorosabb kapcsolatban volnánk a gyakorlattal, és kialakulhatna valamiféle szemléletbeli, módszerbeli egység. (Egyébként a budai Paedagogiumban ez volt a gyakorlat.)

A főiskolai tanárképzésről Temesi Mihály, a tudományegyetemek problémáiról pedig Benkő Loránd ír.

Temesi Mihály szerint „múlthatatlanul szükséges az általános iskolai tanárképzésben oktatandó tananyag világos körülhatárolása” ... „ezért legfontosabb iskolapolitikai feladataink egyike, hogy ne lexikális ismeretekkel telített anyanyelvi műveltséget, hanem olyan alapvető gondolkodási és ítélőképeségeket, jól működő készségeket, gyakorlati orientációt formáljunk, amely biztosítja hallgatóink tanári személyiségének kifejlődését” (316). A felsőfokú képzés a személyiségen már keveset alakít, a tanári személyiség lényege pedig a tudás. Ha valahol, akkor a tanári szakon kell elsajátítani a szakmát, a lexikális ismeretekkel együtt. A fenti célmeghatározás inkább az alsóbb fokú iskolatípusokra illik, félő, hogy anyagesőkkentést von maga után, ami már csak azért is célszerűtlen volna, mert a felső tagozatos anyag új területekkel bővült. Ebből a szempontból Benkő Loránd tervezete harmonikusabb, egyensúlyban vannak benne a szorosan vett szakmai és a pedagógiai-didaktikai ágazatok: a „minőségileg lényegesen magasabb fok legfontosabb elemei: az anyanyelvi ismeretanyag jelentékeny növekedése, a nyelvi kérdések tudományos problematikaként való kezelése és a tananyagnak átadási készségbeli, didaktikai átszövődöttsége” (322). Úgy vélem, ezekben a sorokban az is benne van, hogy nem lehet szétválasztani a tanárképzést és a tudósképzést. Manapság gyakran hallani különféle vitákról, melyek a két terület szétválasztását sürgetik; nézetem szerint ez áll-probléma. Ugyanakkor a mindennapi munkában sűrűn emlegetik a „tudós tanár” követendő ideálját, helyesen, hiszen a tanár tevékenységét csak pozitívan befolyásolhatja a tudományos érdeklődés; ugyanakkor soha egyetlen tudósnak sem ártott, ha jó előadó, jó tanár volt. Benkő Loránd is azokat az egyetemi oktatókat tartja a legjobbaknak, „akiknek szaktudományos felkészültségük mellett pedagógus vénájuk és pedagógiai ismeretkörük is van...” (324). Ebben a kérdésben nemcsak az igényesebb tanárképzésről

van szó, hanem annak megakadályozásáról, hogy a tudomány arisztokratikussá, elzárkózottá váljon.

III. Az iskolákban végrehajtott reform, nemcsak a felsőfokú oktatás tananyagának reformálását vonja maga után, hanem felvetette a már működő tanárok továbbképzésének szükségességét. „A minden pedagógusra (meghatározott időben) kötelező, szervezett továbbképzést az egyetemek és főiskolák, valamint tanítóképzők illetékes tanszékei ... irányítanak, illetőleg végeznek” — javasolja Szathmári István (329). A speciális és alkalmi tájékoztatásokat a jövőben is a jelenlegi továbbképzési szervek (OPI, megyei kabinetek stb.) végeznék. „Elengedhetetlen a továbbképzésben résztvevő tanárok anyagi és erkölcsi megbecsülése” — hangsúlyozza a szerző. Terts István tanulmánya terjedelmes szakirodalmat közöl a továbbképzés számára. Ezt átlapozva döbben rá az olvasó arra, hogy ha komolyan vesszük a továbbképzést, az csak egy hosszabb szabadság alatt oldható meg.

IV. Összegezeként, áttekintve az egész kék könyv igen szerteágazó problematikáját, a következőket kívánom megjegyezni.

Az új tantervek készítői megpróbálták kiküszöbölni a régi tantervekre jellemző átfedéseket, ismétléseket, üresjáratokat (erre a gondra a Fialat Nyelvészek utalnak is). Mi történt? Minden iskolatípusba bevezettek egy új ismeretkört: az általános nyelvészeti, kommunikációelméleti, szövegtani, jelentéstani ismereteket, lényegében ugyanazt, a megfelelő életkorra lebontva. Pl. az ábécéskönyv a jelek észrevétetésével kezdődik (közlékedési lámpa stb.), ez több alsó tagozatos tankönyvben megismétlődik, a tervezetekben szerepel bevezetésként 5. általánosban, összegezeként 8.-ban, ugyanez megismétlődik 1. gimnáziumban és a negyedik osztályban. Ez az eljárás érthető, hiszen minden szerző korszerű kíván lenni, mindenki azonos forrásokból merít. Az is érthető, hogy az általános iskola felső tagozatából nem tanul minden gyerek tovább, tehát átfogó tananyagot kívánnak itt is nyújtani. Vajon nem volna-e célszerű előbb az iskolastruktúrát felülvizsgálni, azután törekedni az átfedések megszüntetésére? Akárhogy is alakul a jövőben a helyzet, az átfedések szempontjából alaposan át kellene vizsgálni a tanterveket.

Hasonló a helyzet a tananyag sorrendjének meghatározásával: a gimnáziumi oktatásban megfordították a hagyományos sorrendet, ennek nyomán minden iskolatípus úgy érzi, hogy akkor modern, ha szövegtannal és mondatannal kezd, majd hangtannal vég. A gimnáziumban és a szakközépiskolában elfogadható ez a koncepció akkor, ha az elsős gyerekek megfelelő készség szinten vannak, tehát ha az általános iskolában megtanultak olvasni és helyesen írni. De az alsó tagozat második osztályában már gondot okozhat a mondatannal való kezdés, sőt megtöri az integráció alapelvét, mint ahogy azt Hangay Zoltán kifejtette (Pedagógiai Szemle, közlés alatt). Arról van szó ugyanis, hogy a kicsik első osztályban már elsajátítják a szükséges ismereteket az alapvető mondatfajtákról, ehhez képest másodikban újat nem taníthatunk nekik. Ezzel szemben megtörjük az olvasástani folytonosságát, ugyanis ekkor még nagy szükség van az olvasási készség gyakorlására, az írástechnika kialakítására, az alapvető helyesírás megtanulására: ehhez pedig jobban illik az elemi hangtannal való kezdés.

Ez a probléma a tanítóképzős anyag elrendezésekor is jelentkezett, az egyik képzőben úgy vélték, hogy a korszerűség a tananyag sorrendjének megfordítását jelenti, a budapesti képzőben pedig úgy gondoljuk, hogy a korszerűség nem sorrendi kérdés. A minisztérium jóváhagyásával jelenleg két program van érvényben: egy szövegtannal kezdő és hangtannal záró, és egy általános bevezetéssel és hangtannal kezdő és féléves, megalapozott, komoly szövegtani stúdiummal záródó (vö. a főiskolák programjával, Temesi Mihály dolgozata, 320).

A továbbhaladás egyik feltétele volna az új tankönyvek alapos bírálata. Célzerű lenne, ha olyan gyakorló pedagógusok nyilatkoznának, akik problémafelvető módon, a régi és az új eredményeket összehasonlítva tennék meg észrevételeiket. Bellyei László utal arra (153), hogy a tantervben körvonalazni kellene a tankönyvek szerkesztésének legfőbb elveit; a gimnáziumi tankönyvek szerzői is hangsúlyozzák: „Rövidesen szükséges körvonalazni és megvitatni az új, korszerű tankönyvmodellt” (310). Úgy vélem, hogy Jobbágyiné András Katalin és Honti Mária egy tanítható és tanulható tankönyvmodellt alakított ki, melyben megtalálhatjuk az ún. munkáltató részt, de nem hiányoznak a szükséges kifejtések és általánosítások sem.

A két könyv címe igazolja tartalmát: valóban „változatoknak néha tarka összekepe bontakozik ki a tanulmányokban, javaslatokban” (7). Ez annak a bizonyítéka, hogy a munkabizottság „körültekintéssel vette számba a különféle lehetőségeket, és vitában alakította ki álláspontját.” Kíváncsinos, hogy ez az őszinte vitaszellelem a továbbiakban is segítse az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének, azaz hatékonyabbá tételének folyamatát, hiszen a vita léte az oktatás színvonalának és tudományosságának is biztosítéka, mert a tudományt és a pedagógiát a vita teremtetette meg.

A. Jászó Anna

B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. (Szövegvizsgálat 3–5. osztályban) (Budapest, 1981. Tankönyvkiadó, 156 o. (A tanítás problémái)

1. B. Fejes Katalin sajátos anyagon (9–11 éves tanulók írásbeli munkáin) végzett mondat szerkezeti kutatásai önmagukban is figyelemre méltóak, új megállapításokkal önmagukért is helytállnak, ezért talán nem csökkentjük jelentőségüket annak előre bocsátásával (amit persze a szerző maga is kellően hangsúlyoz), hogy itteni könyvecskéjében mindenekelőtt Deme László tíz évvel korábbi alapmunkájának ösztönző hatását kell nyugtáznunk (vö. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, 1971.). S ha meggondoljuk, hogy 1971 óta Békési Imre, Szabó József, R. Molnár Emma és M. Korchmáros Valéria is közelebbről vagy távolabbról, de ugyancsak Deme László parole-lingvisztikai kutatásaiból indul ki, vagy azokhoz kapcsolódik, indokoltnak tekinthetjük a Rácz Endrétől több alkalommal hallott *s z e g e d i i s k o l a* elnevezést (így Szépe György is: ÁNyT. 11: 376).

B. Fejes Katalin munkája Deme László alapkutatásainak folytatásaként, de egyúttal már az anyanyelvi nevelésben épít erre — a szintaxisban tudtommal egyedülálló — komplex vizsgálati apparátusra. Tanulmányokban és előadásokban már korábban is jelezte a szerző, hogy a nyelvhasználat fejlődésében a szintaktikai sajátságok érdeklik elsősorban. Egzakt módszereket keresett annak feltárására, hogy a nyelvhasználat fejlődése miként függ össze az életkorral; megbízható alapokat keresett tankönyvírói munkájához (vö. Anyanyelvünk 2. osztály), illetőleg az anyanyelvi készségfejlesztés koncepcionális megalapozásához (vö. Tankönyvhasználati útmutató. Anyanyelvünk 2. osztály. Tankönyvkiadó, 1979.).

Az új tanterv bevezetése az általános iskolákban 1978-ban kezdődött. Ekkoriban az országos napilapok is, a pedagógiai irodalom is foglalkozott az új tankönyvekkel, mégpedig nemcsak tartalmukkal, hanem azzal is, ahogyan szövegezik a tartalmat. B. Fejes Katalin azért vizsgálja a tanulók írásbeli nyelvhasználatát, mert a tankönyvszöveg csak akkor szólhat a gyermekhez, ha az ő nyelvén fogalmazták. (Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a tankönyvíró valamennyivel fejlettebb szintű szövegeket ad, hogy nyelvi-gondolkodásbeli fejlesztő hatásuk is legyen; a „valamennyinek” a mértékét csak kutatás tárhatja fel.)

2. A könyveske módszertani bevezetésében a szerző bemutat néhány ismert nyelvhasználat-fejlesztő eljárást, majd az így készült fogalmazások elemzésében felhasználja azokat a mutatókat (a szöveg egyes mondat szerkezeti sajátosságai közül az itt legalkalmazhatóbbakat), amelyeket Deme László említett munkájából ismerhetünk.

A szerkesztettség mutató megadja, hogyan aránylik a mondat-egységek száma a mondategységekhez. (Az első példában a mondat-egységek száma: 14, a mondat-egységek száma: 10; a szerkesztettség: $14/10 = 1,40$.)

A mélység mutató tizedes törtben azt fejezi ki, hogy a fogalmazás mondat-egységei milyen arányban találhatók a főmondatok szintjén (1. szint), a közvetlenül a főmondatnak alárendelt mellékmondatok szintjén (2. szint) stb. (Pl. a 28. o. fogalmazásában a 22 mondat-egység közül 15 főmondat vagy egyszerű mondat, 7 pedig közvetlenül főmondat alá rendelt mellékmondat; összesen 29 a szintjeik száma. Ezt elosztjuk a tagmondatok vagy mondat-egységek számával, 22-vel, s így a mélységmutató: $29/22 = 1,31$.)

A szintnépességi mutató százalékosan tükrözi, hogy mennyi a mondat-egységek közül a főmondat. Az előző példában 15 főmondat volt, így $15/22 = 68,18\%$ főmondat, $7/22 = 31,82\%$ mellékmondat.

A mondat-egység tagoltságának mutatója számszerűen megadja, hogy átlagosan hány mondatrész jut egy mondat-egységre. A 30. o. mondat-egységének 2 mondat-egységében összesen 8 mondatrészt találunk, így 1 mondat-egységre $8/2 = 4$ mondatrészt kapunk.

A mondatrészek átlagos zsúfoltságát úgy számíthatjuk ki, hogy a tartalmas szavak számát elosztjuk a mondatrészek számával. (Deme László nyomán itt sem számít tartalmas szónak a névelő és a valódi kötőszó.) Az előbbi példában 8 mondatrész, 14 tartalmas szó volt; a zsúfoltsági mutató: $14/8 = 1,75$. Ha viszont csak a szerkezetes mondatrészek zsúfoltságát tekintjük, akkor figyelmen kívül hagyjuk az elemi mondatrészeket. Ekkor a szerkezetes mondatrészek átlagos zsúfoltsága: $10 \text{ szó}/4 \text{ szerkezetes mondatrész} = 2,5$.

A telítettség mutatók azt adják meg, hogy hány tartalmas szó jut egy mondat-egységre, egy mondat-egységre. Így a tartalmas szavak számát el kell osztani a mondat-egységek számával, illetve a mondat-egységek számával.

A legegyszerűbb a hosszúsági mutató, a mondat-egységek, illetve a mondat-egységek száma. Pl. a 28. o. fogalmazása 22 mondat-egységnyi, 29 mondat-egységnyi.

3. Egy-egy vagy néhány fogalmazás mondat szerkezeti mutatóiból természetesen nem lehetne következtetéseket levonni. A második fejezetben összesen 685 db fogalmazás feldolgozása alapján osztályonként közli a szerző a tanulók képleírásainak mint alapfelmérésnek a jellemzőit a fenti mutatók tükrében (3. osztály); az elbeszélő, jellemző és leíró műfajú fogalmazások sajátosságait (4. osztály); az elbeszélő, leíró és fejtegető írások számszerű adatait (5. osztály). A kétéves tervszerű készségfejlesztés tényeit osztályonként is, összevontan is táblázatokban láthatjuk.

Természetesnek tekinthetjük, hogy az egyes műfajok szövegeinek mutatói valamelyest eltérnek egymástól. Így a szövegfajtákon belüli összehasonlítás adatai relevánsak elsősorban. Ezeket vizsgálva érdekes összefüggéseket tár fel a szerző: nem elsősorban több mondatot, hanem leginkább több tagmondatot írnak a tanulók, gyakoribb a mellékmondat. Átlagosan kétszer annyi a tartalmas szó a fogalmazásokban, mondat-egészenként 1/3-dal többet találunk belőle, a mondat-egységben viszont alig növekszik a tartalmas szavak száma. Itt tehát „a mondat-egész közvetlen tagolódása, tagmondatosodása van a középpontban” (58). A fejtegető jellegű feladat („Mit jelent neked, hogy ötödikes lettél?”) tényei a mondat szerkezeti sajátságok egymás közötti kapcsolatára, kölcsönös meghatározottságára hívják fel a figyelmet.

4. A következő fejezetben a szerző meggyőzően mutatja be — s ebben új kutatási irányt nyit —, hogy az egyes mondat szerkezeti sajátságok között kölcsönös összefüggés van. Ellentétes tendencia figyelhető meg pl. az apátfalvi fogalmazások hosszúsága és szerkesztettsége között. A legfőbb tanulságot így szűri le: „a fogalmazás szövegminősége a benne érvényesülő mondat szerkezeti sajátságok harmóniája” (87. l.).

A szóródások statisztikai gyakoriságban kiemelnek egy szöveghosszúsági csoportot, B. Fejes Katalin ezt „optimális sáv”-nak nevezi. A részletes vizsgálatból ezt látja: a hosszúság vagy telítettség fontos mutatója sosem önmagában értékelendő; a 6 — 15 mondatos hosszúságban a tízéves gyerekek megfelelően tudnak bánni mondataikkal. Megállapítja, az optimális sávról: „Valószínű, hogy az írásbeli nyelvhasználatnak van életkortól és műfajtól meghatározott, alsó és felső terjedelmi határtól közrefogott optimális sávja. Ezen belül keletkezhet jól formált szöveg. A mennyiségi határ alatt még nem — ez a szövegminőség követelménye; fölötte pedig már nem — ez meg az életkori fejlettség függvénye . . . az összehordott túl nagy anyagot a tanuló nem tudja szöveggé formálni” (100).

5. Ugyanebben a fejezetben veti össze a szerző saját anyagának vizsgálati eredményeit Orosz Sándor kutatásának korábbi megállapításával. (A fogalmazástechnika mérés metodikai problémái. Tankönyvkiadó, 1972.) A tájékozódásra szolgáló 716 db fogalmazás feltáró vizsgálatának, adatainak műfajonkénti összevetése nem hoz markáns különbségeket. Mihelyt azonban csupán az optimális sáv mutatóit hasonlítja össze, releváns eltéréseket jeleznek a jellemzés műfajának szóátlagai. A jellemzés mutatja a legmagasabb szerkesztettséget s a legalacsonyabb szóátlagokat. Tanulságos, hogy az átlagok az optimális sávban a legmagasabbak.

A településszociológiai szempont érvényesítésekor meggyőző a szerkesztettség és a hosszúság ellentétes tendenciája. Bebizonyosodik az is, hogy az átlagos szószámot érdemes elkülöníteni a tartalmas szavak számától.

6. A feltárt összefüggések „vizsgálatának alkalmazását” tárgyalja ezután B. Fejes Katalin mint tankönyvíró. A legfontosabbnak a mondat egység belsejének mutatóit ítéli ebben a korosztályban: „a szöveg akkor könnyíti meg a hordozott információ átvételét, ha a szerző érzi a mondat egység belső (mondatrészi) és külső (tagmondatok közti) viszonyainak optimális arányát” (145).

7. Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy ebben az írásjelérzékeny szövegben igen sok szedési hiba található (a 145 lapnyi szövegben 40). Ezek megnehezítik a gondolatmenet követését is, a képletek megértését is. Az alárendelést jelző ferde vonal például — hibásan — akkor is előre dől, amikor az alárendelt mondat egység vagy mondatrész megelőzi főmondatát, illetve az állítmányt.

8. Örömmel mondhatjuk el B. Fejes Katalin könyvéről, hogy jó segítője lehet az anyanyelvi készség fejlesztésében munkálkodó pedagógusoknak és a tankönyvíróknak egyaránt. Mivel ebben a kis kötetben csupán a feltáró vizsgálat anyagát és tanulságait láthatjuk, kíváncsian várjuk a reprezentatív anyagon végzett számítógépes elemzés eredményeit.

A gyermeknyelv szintaxisának itteni komplex vizsgálatára nyilván nemcsak a nyelvtudomány, hanem a gyermeknyelv-kutatás és a fejlődéslélektan is fel fog figyelni.

Nagy L. János

Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 322 o.

Kelemen Péter könyvének mind a témája, mind pedig a benne alkalmazott módszere érdekes és tanulságos. Tartalmának interdiszciplináris változatossága, sokoldalúsága, a nyelvtudományból átvett módszerbeli eljárásai és újításai, valamint sajátos („monistá”-nak nevezhető, a tartalom és a forma elemeinek egy egységben való) szemlélete miatt mindenféleképpen megérdemli, hogy nyelvtudományi folyóiratban (is) ismertessék, népszerűsítsék.

Ahogy könyvének címéből is kiderül, Kosztolányi szimbolista versszerkezeteivel foglalkozik. Mint sok más irodalmár (de távolról sem mindegyik), Kelemen is a vizsgált kor, a századforduló stílusegységét, „az egy-egy korra jellemző, többé-kevésbé egységes kortudat feltételezését”-t (8) tekinti munkahipotézisnek, bár óvatosan elismeri, hogy a kortudat „egységes volta semmiképpen sem jelentheti azt, hogy egy történeti korszakban egyetlenegy világkép egzisztált volna” (8). Ez a stílusegység, ez az átfogó korstílus nem más, mint a szimbolizmus. Erről szólva arról is tájékoztat, hogy korábban a szecesszió felé hajlott (l. idevágó tanulmányát: A szecesszió végső fázisa. A novellaelemzés új módszerei 1971.), de a félreértések miatt szakított vele. Számol persze azzal is, hogy a szimbolizmus „tartalma nem azonos a különböző kutatóknál” (8). Felfogásában megvan tehát a mindenféleképpen értékelendő óvatosság és megfontoltság. És talán éppen ezért megkérdésezhetjük, hogy egy vélt egység helyett miért ne lehetne kiindulópont a századforduló három stílusának (az egymással amúgy is összefüggő, nagy mértékben kereszteződő szecessziónak, impresszionizmusnak, szimbolizmusnak) az elismerése. Szerencsére azonban — ha szabad így mondani — Kosztolányi korai verseinek szimbolista sajátosságaként olyasmiket tárgyal, amelyek valóban azok, amelyek a szimbolizmus szűkebb értelmezése alapján is szóba kerülnének (pl. a korrespondencia vagy az olyan érzések és hangulatok, mint például a tárgyaltalan rettegés, a környezet nyomasztó, félelmetes rajza, az árnyékos szoba borzongása, egy kis gyermek rémüldözései, ideges benyomásai stb.). Egy többektől vallott felfogás szerint ezek Kosztolányi impresszionizmusában megnyilatkozó szimbolista sajátosságok. Persze e második felfogás sem kevésbé vitatható, mint az első. Még nagyon távol vagyunk attól, hogy több és jobb érvet tudjunk csak az egyik mellett felsorakoztatni.

Az irodalmár Kelemen látszatra a jobb megalapozás, a nagyobb fokú egzaktság érdekében jut el a nyelvi formák vizsgálatáig, a nyelvtudományi módszerek alkalmazásáig. Valójában azonban ennél többről van szó. A tartalomnak és a formának a módszerekre is kiható egysége követeli meg a nyelvi formák vizsgálatát. Ezt az összefüggést a szerző a Hankiss Elemértől származó strukturalista szempontok (fogalmak és műszavak) alapján világítja meg. Eszerint az irodalmi mű mint struktúra két különböző minőségű rendszert jelent: erőrendszert (a struktúraalkotó elemek összefüggését) és törvényrendszert (a struktúraszervező erők összességét, pl. a világnézetet, életérzést, szemléletet, a nyelvi jellegzetességeket szabályozó ízlést). A törvényrendszer a hagyományos esztétika kategóriái közül a tartalomnak, az erőrendszer pedig a formának felel meg. A kettő egységét egy analógiával így világítja meg: „a tartalom nem úgy van benne a formában, mint a pohárban a víz, hanem ... mint egy kódarabban a tömegvonzás” (10).

A szerző számára ez az elv alkotja a műelemzés esztétikai alapját. Maga a műelemzés a korstílus, a szimbolizmus produktívabb vizsgálatát szolgálja. A szimbolista sajátosságokat ugyanis nem szöveg feletti minőségnek¹, hanem tényleges konkrétumnak tekinti

¹ L. tölem pl. Történetiség és stilisztika. MNy. 1971. 280—8 (főleg: 285); A stílus-történet elmélete és módszertana. MNy. 1979. 283—98 (főleg: 289—90).

(ami módszertanilag éppúgy lehetséges és jogosult, mint az előbbi). A korstílus és a műalkotás ilyen szempontú összefüggését így értelmezi: „Természetesen nem arról van szó, hogy a korstílus bizonyos mozaikszerűen felsorakoztatott »jellemvonásait« kell fölfedeznünk a műben: hanem annak teljes hierarchiáját mint esztétikai rendszert fogjuk fel, s az egyes alkotásokban ugyanezt a hiánytalan rendszert kell megkeresnünk” (10–1). Ezt az összefüggésrendszert a műalkotás strukturális megszerkesztettségének nevezi, és ennek feltárását tekinti elemzései céljának.

A strukturális megszerkesztettség az elemeknek a tartalomtól meghatározott összefüggésrendszere. Ennek rendelődik alá a műalkotás funkcionális megszerkesztettsége, a forma belső összefüggéseinek a rendszere. A fentebb említett cél (a szimbolizmusnak a művekből való kiemelése) a tartalom formaszervező erejeként konkretizálódik. Ennek vizsgálatához a szóba jöhető nyelvi formák elemzését, új eljárásként pedig nyelvtudományi (elsősorban matematikai nyelvészeti) módszereket hasznosít.

Ezekben a vizsgálatokban hét elemzési szempontot alkalmaz: (1) motívumszerkezet – megterheltségi index (az azonos képzetkörbe tartozó, egymás mellett álló szövegszavak egy motívumot alkotnak; a mindent egyesítő képzetkör maga a szimbólum; az asszociációs sorok alapján állítja fel a vers valóságos szerkezeti modelljét, amelyet a melékletekben gráf formájában rajzol fel); (2) akusztikai index; (3) dallamossági index; (4) rimelési index, (5) intonációs index, (6) variabilitás (az akusztikailag érzékelhető elemek általános ritmikai elrendezése), (7) magánhangzó-változatosság. E hét szempont a (8)-ban, az értékszempontban összegeződik és csúcsosodik ki.

A szempontokból jól kivehető, hogy az (1)-t nem számítva jellegük szerint mind a zeneiséggel függnek össze. Ennek oka az, hogy a rendezetlen világnak formát adó korrespondencia alapja Kosztolányi szerint a zene: két fogalmat „nem az okság törvényeinek, de egy magasabb elvnek, a minden dolgokat átható zenének alapján” kötünk össze (Rímkovács. Ábécé 230; az idézés helye: 106). Vagyis — ahogy Kelemen a következtetést levonja — a korrespondenciában „az okságot a »zene« helyettesíti mint rendező elv” (106).

Az elemzési szempontok ismertetése után rátérhetünk a tárgyalás rendjére. A vizsgálat alapkategóriája a címbeli „versszerkezet”-tel összefüggő „struktúra” (nem derül ki azonban világosan, hogy a két szakszó ugyanazt a fogalmat jelenti-e). Ez a struktúra esztétikai értéket alkot: „Az újabb, formalistának vagy strukturalistának nevezett irányzat . . . azt a művet nyilvánítja esztétikailag értékesnek, amely egységes, minden elemet hiánytalanul megszervező struktúrát alkot” (34–5). Ennek lényegéről még a következőket tudjuk meg: (1) „egységes struktúrát csakis olyan esztétikai tartalom tud maga köré szervezni, amely valamilyen — bonyolult és közvetett — módon tükrözi a társadalmi mozgás törvényszerűségeit” (35), (2) „az értékelés szervesen következik az elemzésből” (35), az elemzés és értékelés „az egész művet figyelembe veszi, annak minden rétegét, nem korlátozódik egy-egy részjelenségre” (35).

A könyv nagy részét az elemzéseket tartalmazó fejezetek teszik ki. A fejezetek és alfejezetek a szimbolizmus alapjául szolgáló szemléleti tartalmak, életérzések, illetőleg irányzati sajátosságok szerint különülnek el. Mindegyik fejezet tartalmát egy-egy verssel és tüzetes elemzésével világítja meg, és főbb következtetéseit a már jelzett struktúra-elv alapján fogalmazza meg. Mindezt itt természetesen nem részletezhetjük. Tájékoztatóul felsorolásszerűen jelzem az egyes fejezetek főbb témáit és utánuk az elemzett vers címét: (1) kifelé a századvégből, a századvég érzelmes dezillúziója (Üllői-úti fák), (2) a rendezetlen világ, a tárgyatlan rettegés, az álom belső összefüggései (Apámmal utazunk a vonaton), (3) a halál igazi arca (Múlt este én is jártam ottan), (4) a jelenségek dallama, a romlás vonzása és taszítása (A hosszú, hosszú, hosszú éjszakán), (5) rendkívüli a minden napokban, a csoda mélységei és határai (Mostan színes tintákról álmodom), (6) művész

a megváltozott világban, a költő züllése és apoteózisa, szerep és hivatás (Ördögösök), (7) az avantgarde felé, a tudattalan mítosza (Szeszélyes futamok a holdról).

Ahogy az eddig elmondottak is jelzik, Kelemen könyvének sok a pozitívuma. Mindennek értékéből mit sem von le az, hogy az olvasóban itt-ott kételyek merülnek fel: érdemes volt-e, feltétlenül kellett-e a szimbolizmus körét kitágítani, korstílusnak megtenni? nem kellett volna még több nem hangtani jelenséggel (is) foglalkozni? Releváns-e a szimbolizmus és a vers elemzése szempontjából megvizsgált mindegyik jelenség? Mind-ezen túlmenően azonban állíthatjuk, hogy munkája kedvezően segíti mind a stílustörténeti kutatások, mind pedig a műelemzések technikájának fejlesztését. Legnagyobb érdemének és egyben a legtanulságosabbnak, a leginkább követésre méltónak azt a törekvést tarthatjuk, hogy az irodalom- és a nyelvtudomány érdekeit, vizsgálati elveit és módszereit összekapcsolja, a kutatás tárgyát, tartalmi és formai elemeit, sajátosságait nem elszigetelve, nem a két tudomány egyikének szférája szerint elkülönítve, hanem osztatlan egységként vizsgálja.

Szabó Zoltán

Kósa László: A burgonya Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 254 oldal + 51 fényképmelléklet

Kósa László a címül írt monográfiában a burgonya magyarországi meghonosodását és elterjedését mutatja be sokoldalúan, kellő részletességgel és alapossággal. — Külön foglalkozik a burgonyatermesztés alakulásával az 1850-es évektől napjainkig, a burgonya-termesztő tájakkal (Nyírség, Dél-Somogy), a burgonya paraszti művelésével, fogyasztásával és felhasználásával. Említésre méltó a szerző világos stílusa, terjedős kifejezések-től, bonyolult mondatsovévényektől mentes fogalmazása. A monográfia nyelvi vonatkozású részei és a szakirodalmi hivatkozások azt mutatják, hogy Kósa a nyelvészet vonatkozó eredményeit is jól feldolgozta.

Melyek a szóban forgó munka nyelvi-nyelvészeti szempontból fontos, illetőleg értékesíthető részei? Egyrészt azok a nyomtatott és kézírt forrásokból származó történeti és nyelvjárási adatok, amelyeket a szerző a burgonya elnevezéseiként közöl (negyvenkettőt: 24–30), és pedig az első adat évszámának és lelőhelyének, valamint a név szóföldrajzának, illetőleg etimológiájának a megadásával. Másrészt azok a részben saját gyűjtésű, részben barátok, kollégák gyűjtötte népnyelvi adatok, amelyek a burgonyával összefüggő mezei és házi munkákra, illetőleg a burgonyából/burgonyával készített ételekre és játékokra vonatkoznak (például a sorhúzó 149, a kapálóke 156, az ételek 210 elnevezései). A burgonyaelnevezések közül csupán a *burgonya* és a *krumpli* közmagyar név, a többiek nagy része szűk területen élő nyelvjárási szó. Ami a tömör etimológiai minősítéseket illeti, egyetérthetünk a szerzővel. Az erdélyi köznyelvi *pityóka* legjobb eredetmagyarázata a szerzőé megítélésem szerint. Úgy vélem, az ugyancsak erdélyi *pityirkó* (l. TESz. *pityóka* a.) és *pityere*, amelyeket a szerző ismeretlen eredetűnek jelez, összefüggnek a *pityóká*-val: ugyanannak a passzív tőnek a tréfás-játszi, kicsinyítő képzővel létrejött alakulatai. A *gruja* alakváltozatait, nyelvföldrajzát és etimológiáját l. Kiss Lajos: NytudÉrt. 71. sz. 33–4, a *burgonya* etimológiájához l. uő: i. m. 18–9. Kósa munkájának írásakor még nem jelent meg az ÚMTsz. első kötete, emiatt e szótár gazdag anyagát a szerző nem használta föl. Érdemes lett volna pedig a vonatkozó szóanyagot az ÚMTsz. cédulái között is meg nézni: a burgonyaelnevezések szóföldrajzára és változataira több új adat található (l. például *bandurki*, *baraboly*, *bolyóka* és *burgundi* a.). Érdemes lesz a jövőben — hasonló jellegű néprajzi monográfiákban — tekintettel lenni a földrajzinév-anyagban rejlő tanulságokra is (l. például a Zala és Somogy megyei kötetet).

A monográfiában közölt szóanyag jó lehetőséget ad egy fontos újkori növény magyar elnevezéseinek az onomasziológiai vizsgálatára. A nyelvi neologizmusok tanulmányozását (vö. Bakos Ferenc: MNy. 1954: 94–105; Imre Samu: MNy. 1981: 1–20) ebben az esetben megkönnyíti az, hogy Kósa a gazdaságtörténeti és néprajzi háttérrel részletesen földolgozta. E tény a még ismeretlen eredetű burgonyanevek szófejtőinek is fontos segítséget jelent. S végül a burgonyaelnevezések nyelvjárási, köznyelvi és szaknyelvi történetére is kapunk információkat.

Mindazok számára, akik a burgonya, illetőleg a burgonyával összefüggő munkaműveletek, eszközök, ételek megnevezéseit gyűjtik, vizsgálják, nélkülözhetetlen forrás és munkaeszköz Kósa László monográfiája.

Kiss Jenő

Debreceni magyar nyelvészeti napok

(1981. november 12—14.)

Összefogott Debrecenben a KLTE Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke, a Debreceni Akadémiai Bizottság nyelvészeti munkacsoportja, a TIT Hajdú-Bihar megyei Szervezetének nyelvészeti szakosztálya és a városi tanács művelődési osztálya, hogy emléket állítson négy nagy nyelvészegyeniségnek: Pápay Józsefnek, Csúry Bálintnak, Bárczi Géának és Papp Istvánnak. Mind a négy tudós — vagy pályája elején, delelőjén, vagy betetőzéseként — kapcsolódik Debrecenhez. 1981-ben érkezünk el Pápay József halálának 50., Csúry Bálintnak 40. évfordulójához, Bárczy Géza 10 éve nem munkálkodik már közöttünk, Papp István pedig, aki 1972-ben halt meg, most lenne 80 éves. Emlékük előtt a ma nyelvészeinek egész sora tisztelgett harminc előadással, sokszor szenvedélyes hozzászólásokkal, baráti, mégis heves és mindvégig tudományos igényű vitával.

Pápay József, Csúry Bálint és Papp István sírjának megkoszorúzásával kezdődött november 12-én az ünnepségsorozat. Ezt követte délután az emlék-könyvkiállítás megnyitása. Orosz István, a KLTE Bölcsészettudományi Kar dékánja beszédében megidézte nagy professzorainkat, akik sokat tettek anyanyelvünk ügyéért. Emlékeztetett az évfordulókra és a jelen kötelességeire a magyar nyelv megtartásában.

Az előadások még aznap délután megkezdődtek. Sebestyén Árpád tanszékvezető egyetemi tanár megnyitójában elmondta, hogy a mai debreceni Nyelvtudományi Intézet munkáját meghatározta és mindig meg is fogja határozni ez a négy tudós tanár, akiknek szellemében kezdődik a mostani tudományos ülásszak. Tehát a hagyományápolás és a megújulás igénye hozta össze az előadókat és a hallgatókat.

Ezután Balassa Iván Csúry Bálint életcéljáról tartott előadást a dialektológiáról, a népryelvkutatásról. A magyar tájszók összegyűjtésében módszere elindító és meghatározó volt. (Fogalmakat tisztázott, mese- és egyéb népi szövegeket gyűjtött, és a tájszavakat szövegkörnyezetükben elemezte.) Hozzá kötődnek a Civis szótár munkálatainak első mozzanatai is. S neki köszönhetjük többek között a Szamosháti Szótár két kötetét és a Magyar Népryelv folyóiratot.

Penavín Olga egyetemi tanár Újvidékről a szlavóniai nagycsalád-rendszer-ről szóló könyvéből olvasott fel. Történeteiben a falusi ember hétköznapi szokásai, nyelvi hagyományai elevenedtek meg. (Kutatásaiban Csúry Bálint hatásának megfelelően közel került egymáshoz a nyelvjárásvizsgálat és a néprajzi szempont.)

Kovács István beszámolt a Csúry-iskola tevékenységéről a mai napig. (Érzékeltette azt, hogy milyen nagy felelősség továbbfolytatni a nyelvjárásgyűjtésben a nagy előd munkáját.)

Végh József történetiségében idézte fel a magyar nyelvjáráskutatás korszakait, nagy egyéniségeit. Felvetett vitás kérdéseket is ízelítőt adva a nyelvjáráskutatás műhelytitkaiból.

Emberközelségbe tudott kerülni Csűry tanár úr a tanítványaival — emlékezett Szabó István. Arra nevelt, hogy a népnyelvben benne rejlik a magyar nyelv íze, zamata. Kálnási Árpád előadásában a tájszógyűjtés eddig nem említett mozzanatára irányította a hallgatóság figyelmét: Csűry Bálint munkásságáról beszélt. A hozzászólások közül kiemelkedett Achs Károlynéé, aki édesapjának nyelvészeti tevékenységében a barát Csűry Bálint hatására mutatott rá. Közreadott levélváltásukból néhány megható részletet. A hallgatóság nemcsak ebből alakíthatta ki magában Csűry Bálint arcvonásait, etikai tartását, hanem Bartha Katalin, Balassa Iván, Jakab László mondataiból is. Az ülészak bebizonyította, hogy a vitaszellem mennyire tovább él ma is: Imre Samu és Végh József a tájnyelv fonémarendszeréről cserélt eszmét.

Debrecen utcanevben is őrzi Csűry Bálint emlékét — mondotta É. Kiss Sándor. Ezzel a gondolattal zárult le az első nap.

Más tudósegénység jellemrajza formálódott ki a hallgatóságban a november 13-án folytatódó előadások alapján. Az alaphangvételt Szathmári István adta meg. Három irányba vetítette elénk Bárczi Géza életét és eredményeit: időszűrőse, követhető és követendő vonások egyéniségében, nyelvszemlélete. Egész nemzeti műveltségünk anyanyelvünkön alapszik — idézte a nyelvtudóst, hűen és jól kell sáfárkodnunk tehát ezzel a kincessel. D. Bartha Katalin úgy rendszerezte az -ít és az -ul, -ül képző alakváltozatainak nyelvjárási megoszlását az ómagyar korban, hogy egyként tudott kapcsolódni Csűry Bálint és Bárczi Géza nyelvjárásszemléletéhez. E. Abaffy Erzsébet is Bárczi-tanítvány volt. Előadása a *teszen : tőn* típusú gékről az ósmagyar kor szinkronrendszerében nagy vitát váltott ki. Feltevéseit bizonyos többeli hangok történeti fejlődésével igazolta, nemcsak a magyar nyelvből hozva példát, hanem a rokon nyelvekből is. A hozzászólásukban Benkő Loránd, Nyíri Antal, Vértess Edit néhány bizonyítónak szánt hangfejlődési tendenciát megkérdőjeleztek.

Más irányban gazdagította Bárczi Gézáról a megemlékezést Végh József. Mennyi mindent tanult ő a tanártól, aki nemcsak a saját kutatásait érezte fontosnak, hanem azt is, hogy kineveljen egy olyan újabb generációt, amelyiknek legalább olyan szívügye a magyar nyelv, mint neki! Ehhez a tanárportréhoz újabb jellemzés járult: Nagy János, Bárczi egykori ingyenes gyakornoka úgy idézte meg tanárának alakját, hogy szinte magunk előtt láttuk.

Szendes Aladár Bárczi Géza nyelvoktatási elveiről beszélt személyes emlékek alapján. Együtt tanítottak a Trefort utcai gimnáziumban. Ő mint tanárjelölt, Bárczi Géza mint tanár és a próbatanítások jegyzője. A tanár Bárczit izgatta, hogy nincs elegendő óraszám az iskolában arra, hogy a tanulók nyelvszemlélete az ösztönös nyelvérzékből tudatossá váljon. Elgondolásai voltak az anyanyelv és a tanult idegen nyelv összevetésére. Az előadó idézte Bárczinak azokat a törekvéseit, amelyek ebbe az irányba akarták fordítani az anyanyelv oktatását (1972. Anyanyelvoktatási Napok Nyíregyházán, V. Nevelésügyi Kongresszus, tankönyvsorozatok előkészítése stb.). Mindenütt ott volt, ahol úgy gondolta, van alkalom nézeteinek kifejtésére. S végrendeletnek is felfoghatjuk az 1974-ben megjelent Nyelvművelésünk című kis könyvét.

Hajdú Mihály Bárczi Géza névtani munkásságát méltatta. Bachát László a „pesti nyelv”, az argó és az ifjúsági nyelv egymásra hatását, alakulását nyelvélektani és -szociológiai alapon fejtegette. Bánréti Zoltán előadásának bevezetőjében hivatkozott Bárczi Géza Bevezetés a nyelvtudományba című könyvére, jelezve, hogy mostani önálló és modern nyelvészeti kutatásainak megindulásában szerepe volt a nagy elődnek.

November 13-án délután Pápay József professzorra emlékezett a tudományos ülés. Kálmán Béla jellemzéséből kiformalódott a hallgatóság előtt az a tudóstípus, aki tudományos elképzeléseiert nem kíméli egészségét sem. Kitartó kutatásai az osztjások, nyelvrokonaink között rendkívüli gyűjtési eredményeket hoztak: 5 hősének 6283 sorban stb. Méltó helyének kijelölésére az előadó Csúry Bálintot idézte, ezzel teremtvé kapcsolatot az ülésszak megidézett nagy alkotói között. Megállapításait megerősítette Vértés Edit előadása: „Pápay József életműve az osztjakológia mai állapota alapján”. Megfogalmazta sok mai nyelvész kívánságát is, hogy közkinccsé kell tenni a még ki nem adott, Pápay által gyűjtött osztják anyagot. (Szemléltetésül saját gyűjtéséből is felolvasott néhány osztják szövegrészletet. Bennük feltárult rokon népünk különös és számunkra mégis közeli mítoszvilága.)

A Pápay József által megkezdett út célja, hogy egyre mélyebben kell behatolnunk nyelvünk titkaiba, sok kutatót lelkesített régen és lelkesít ma is. Ezt bizonyította Dienes Erzsébet korrekt fejtegetése az Erdy Kódex -sz/-v változatú ígetőveiről. Szabó Géza: Egy jelentéstani kategória körvonalai a mai magyar nyelvben. (Távol-létében írását Hoffmann István adjunktus olvasta fel.) Gáspári László a könyvméretű írásosság, a kódexek és az egységesülő irodalmi nyelv viszonyát elemezte. Ennek a délutánnak két érdekes színfoltja volt a Herder-díjas néprajztudós, Gundá Béla előadása az *abronica* szó „útjáról” a közép-kelet-európai és a Balkán vidékén, bizonyítva ezzel a fejtegetéssel a tudományok egymást kiegészítő jellegét. Lőrincze Lajos a nyelv művelés dialektikájának feltárásával ismét meggyőzte a hallgatóságot mai nyelv művelésünk elveinek helyességéről. Idézte a nagy elődöket — többek között Bárczi professzort —, akivel nemegyszer vitába is szállt a nyelv művelési elvek tisztázásáért.

November 14-én délelött gazdagodva a három nagy tudós pályájának, munkásságának és azok mai hatásának az ismeretével, egészen más emberi és nyelvészegyeniség portréja rajzolódott ki az előadásokból. Papp István szigorú, következetes kutatási módszerét, igényességét idézte fel Rácz Endre. Témája: Az állítmány egyeztetése a többes számú birtokszóval, a *fáj a lábaim* típus. Gazdag nyelvjárási példaanyaggal szemléltetett és idézte Papp István dialektikus felfogását a tudományos kutatásban, jelezve, milyen nagy segítséget jelentett számára pályáján a Papp István-i példa.

A tanítvány, Jakab László életrajzi mozzanatokra építette emlékezését tanáráról, Papp Istvánról. Tisztelettel szölt munkáiról, a finn—magyar szótárról, az általános nyelvészeti tanulmányokról, a finn nyelvkönyvről. S arról is, hogyan törekszik arra, hogy méltón fejezze be a tanára által félbehagyott munkát. Békési Imre Magatartásforma—gondolatforma—szövegforma címmel tartott előadást. Fülöp Lajos pedig minden ma munkálkodó nyelvész tanár gondjairól, aggodalmáról beszölt: anyanyelvi nevelésünk ügyéről. Papp Istvántól azt tanulta annak idején, hogy a magyar nyelvtan tanításának mekkora a nevelőereje. Mai anyanyelvi nevelésünkben a gimnáziumban és a szakközépiskolában már sok megvalósult az elképzeléseiből.¹

Kornyané Szoboszlai Ágnes Papp István egyetemi tankönyveit elemezte, és kimutatta ezeknek úttörő jellegét. Kis Antal Papp István Finn olvasókönyvét mutatta be.

A tudományos ülésszak utolsó napjának hozzászólásai hitelesítették a tudósi arcöleket. Így Bán Imre Papp Istvánról mint barátjáról emlékezett, Nagy Mihályné pedig a tanítvány szemével láttatta öt.

¹ Előadásának kibövitett változatás e számunk 183—91. oldalán közöljük. (A szerk.)

Sebestyén Árpád jó érzéssel nyugtázta, hogy a Debreceni Nyelvtudományi Intézet elképzeléseit valóra váltotta ez a három nap. Felszólalásában egy jövőbeli újabb megemlékezésorozat tervét is felvetette.

Kálmán Béla összegezte a tudományos ülésszak egészét. Örömet fejezte ki, hogy az egyes tudósportrékról alkotott kép nem vált egysíkúvá, egyoldalúvá. A kaleidoszkópszerű előadásokból szintézis teremtdött. Aikre emlékeztünk, a négy tudós nemcsak Debrecené, hanem az egész országé. Munkásságuk pedig még nemegyszer az ország határain is átfel. Jól kell sáfárkodnunk a ránk bízott örökséggel.

Szathmári István idézte Bárczi Gézára emlékezve a ma élő költő, Juhász Ferenc szavait. Összefoglalásul az egész tudományos ülésszak záró akkordja is lehet ez az idézet: „Nekem mindig természetes volt és ma is az, hogy jelen nincs múlt nélkül.”

B. Porkoláb Judit

Szemle

Ligeti Lajos—Terjek József szerk.: Keleti nevek magyar helyesírása (Ismerteti: Szemere Gyula)	236
Szende Aladár szerk.: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai (Ismerteti: A. Jászó Anna)	238
B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása (Ismerteti: Nagy L. János)	246
Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (Ismer-teti: Szabó Zoltán)	249
Kósa László: A burgonya Magyarországon (Ismerteti: Kiss Jenő)	251

A Nyelvőr hírei

B. Porkoláb Judit: Debreceni magyar nyelvészeti napok	253
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215–96162. Előfizethető és példányonként megvásárol-ható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21, telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig meg-jelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudo-mányegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik ki-adásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyará-zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Piliasszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieszsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép tízi-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm, Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor. Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszáinak elméleti-mólszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die allen Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmátikus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8